

ԱՐՅԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
АРХАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

$$E=mc^2$$

2(9)
2004

ԱՐՅԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ

СТЕПАНАКЕРТ

2

Արցախի ավետական համալսարան
Арцахский государственный университет

Գիտական տնօրենագիր
Ученые записки

2 (9)

2004

Ստեփանակերտ
Степанакерт

Հրատարակվում է 1998թ.

Издается с 1998г.

Խմբագրական կոլեգիա

Գրիգորյան Հ.Վ. (գլխ. խմբագիր), Աղամյան Կ.Ն., Արքախանյան Ա.Ն.,
Խանյան Ս.Ա. (արտ. քարտուղար), Աղանբեկյան Ա.Գ., Մարտիրոսյան
Ռ.Մ., Ավանեսյան Վ.Գ., Ավագյան Ռ.Թ., Դադայան Ս.Վ., Հակոբյան
Գ.Ա., Աղալովյան Լ.Ա., Միրզոյան Վ.Ս., Արամյան Կ.Ս.:

Редакционная коллегия

Григорян Г.В. (гл.редактор), Адамян К.Н., Абрамян А.Н., Ханян С.А.
(отв. секретарь), Аганбекян А.Г., Мартиросян Р.М., Аванесян В. Г.,
Авакян Р.Т., Дадаян С.В., Акопян Г.А., Агаловян Л.А., Мирзоян В.С.,
Арамян К.С.

Издательство Ардахского госуниверситета

“Ученые записки” АрГУ, 2004 г.

2004 2(9)

Բովանդակություն

1.	Г.Г.Саакян – Об одном методе исследования решений канонической системы Дирака.....	4 +
2.	Գ.Ա.Նալբանդյան – Հիմնական տարածության Չերիշևսկի ցանցեր.....	10 +
3.	Г.М.Багунц – Некоторые аспекты прогноза землетрясений.....	14 +
4.	К.Саркисян, Г.Григорян, А.Австисян – Процесс высокотемпературного разложения сульфидного концентрата.....	19 +
5.	А.Сулейманиян, Г.Григорян, В.Мирзоян – Монопроцесс прямого электрохимического рафинирования черновой меди.....	23 +
6.	Վ.Տ.Հայրապետյան – Myotis bechsteini – նոր տեսակը Արցախի ֆաունայի համար.....	27 +
7.	Ռ.Բ.Առուշանյան – Երիցուկի դերային.....	28 +
8.	Ե.Ս.Մամուկ – Խոզի մսի արտադրության բարձրացման որոշ խնդիրներ.....	30 +
9.	Р.Т.Хасаптян – Разработка важнейших элементов агротехники для интродуцированных столовых сортов винограда в условиях Арцаха.....	33 +
10.	Ա.Ա.Գուլյան – Սորտային ու սերմային հիմնահարցերի լուծումը որպես ցորենի բերրատվության բարձրացման կարևոր նախապայման.....	36 +
11.	Գ.Ա.Հակոբյան, Յու.Ս.Գրիգորյան – Կարմիր գիհինների որակի բարձրացումը քաղցրարմատ բույսի («Մատուտակ», «Բիան») միջոցով.....	40 +
12.	Շ.Ս.Մարտիրոսյան – Աշխարհագրության ժամանակակից դասին ներկայացվող պահանջները.....	43 +
13.	А.Е.Мартиросян – Место и роль физического воспитания в формировании нравственной и эстетической культуры студентов.....	47 +
14.	В.А.Сафарян – Вопросы этнической принадлежности древнего Арцаха в азербайджанской историографии.....	52 +
15.	Ռ.Ջ.Աղաբեկյան – Մանկավարժական փորձնությունն օպտիմալացման ուղիներն ու միջոցները.....	58 +
16.	Ա.Ա.Խանյան – Հայրենասպառն ու Կարտիկ և Հույի.....	62 +
17.	Հ.Գ.Մուսայելյան – «Իմ խոսքը ճյուղավորվում է ինչպես Նեղոսի դելտան».....	70 +
18.	Ժ.Ռ.Պողոսյան – Խաչենի հովտի ծառանուն բաղադրիչով մանրատեղանունները.....	76 +
19.	Մ.Բ.Յարամիշյան – Գրանցանության մեթոդը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին.....	78 +
20.	Ն.Ա.Ավանեսյան – Հայ կնոջ կերպարը Բախտեցի արձակում.....	85 +
21.	Н.Б.Осипян – К вопросу о некоторых причинах возникновения стилистических ошибок в русской речи студентов-филологов (нерусистов) АргУ.....	89 +
22.	И.Р.Адамян – “Гидроцетраль” Марнеты Шагинян : история и факты.....	92 +
23.	Н.Ю.Маркарян – Использование проблемной ситуации как одна из форм введения языкового материала на практических занятиях по русскому языку.....	94 +

19հիսթ.

450

097 2 918 2 8 2 հիսթ.

ОБ ОДНОМ МЕТОДЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕШЕНИЙ КАНОНИЧЕСКОЙ

СИСТЕМЫ ДИРАКА

Г. Г. СААКЯН

Кафедра математики

В работе излагается метод исследования систем Дирака, отличающийся от традиционных, который может быть успешно применен в исследовании различных систем дифференциальных уравнений.

Рассматривается каноническая система Дирака

$$S \frac{dy}{dx} + G(x)y = 0, \quad y(x) = \begin{pmatrix} y_1(x) \\ y_2(x) \end{pmatrix}, \quad (1)$$

где

$$S = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, \quad G = \begin{pmatrix} p(x) & 0 \\ 0 & r(x) \end{pmatrix}. \quad (2)$$

$p(x), r(x)$ -действительные функции, определенные и непрерывные на интервале $[0, \pi]$.

Структура решений канонической системы Дирака, а также свойства собственных функций и значений для канонической задачи Дирака достаточно подробно исследовано во многих научных трудах (см., например, [1]). В данной работе предлагается несколько иной, отличающийся от традиционных, подход к исследованию систем и задач Дирака, который может быть с успехом применен для исследования многих систем дифференциальных уравнений.

Пусть $Y(x)$ – матрицант системы (1) (см., например, [2], стр. 70). Известно, что если матрица $G(x)$ постоянна ($p(x) = p, r(x) = r$), то матрицант системы (1) $Y(x)$ определяется формулой (см., например, [2], стр. 73)

$$Y(x) = e^{SGx} = e^{\int_0^x SG(x) dx}. \quad (3)$$

В данной работе рассматривается вопрос: для каких матриц $G(x)$ вида (2), решение системы (1) также представляется в виде (3), т.е.

$$Y(x) = e^{\int_0^x SG(x) dx}.$$

Для этого рассмотрим предварительно некоторые свойства матричных экспонент.

Определим сначала компоненты матрицы $e^{\begin{pmatrix} 0 & p \\ -p & 0 \end{pmatrix}}$.

Воспользовавшись определением матричной экспоненты (см. например, [2], стр. 46)

$$e^A = E + \frac{A^2}{2!} + \frac{A^3}{3!} + \dots, \quad (4)$$

а также известными из курса математического анализа представлениями

$$\sin x = x - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \dots, \quad \cos x = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \dots,$$

$$\frac{e^x + e^{-x}}{2} = 1 + \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} + \dots, \quad \frac{e^x - e^{-x}}{2} = x + \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} + \dots,$$

будем иметь

$$e^{\begin{pmatrix} 0 & r \\ -p & 0 \end{pmatrix}} = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 & r \\ -p & 0 \end{pmatrix} + \frac{\begin{pmatrix} 0 & r \\ -p & 0 \end{pmatrix}^2}{2!} + \frac{\begin{pmatrix} 0 & r \\ -p & 0 \end{pmatrix}^3}{3!} + \dots = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 & r \\ -p & 0 \end{pmatrix} + \frac{\begin{pmatrix} -rp & 0 \\ 0 & -rp \end{pmatrix}}{2!} +$$

$$+ \frac{\begin{pmatrix} 0 & -r^2 p \\ rp^2 & 0 \end{pmatrix}}{3!} + \frac{\begin{pmatrix} r^2 p^2 & 0 \\ 0 & r^2 p^2 \end{pmatrix}}{4!} + \frac{\begin{pmatrix} 0 & r^3 p^2 \\ -r^2 p^3 & 0 \end{pmatrix}}{4!} + \dots =$$

$$= \begin{pmatrix} 1 - \frac{rp}{2!} + \frac{r^2 p^2}{4!} - \dots & r - \frac{r^2 p}{3!} + \frac{r^3 p^2}{5!} - \dots \\ -p + \frac{rp^2}{3!} - \frac{r^2 p^3}{5!} + \dots & 1 - \frac{rp}{2!} + \frac{r^2 p^2}{4!} - \dots \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos(\sqrt{rp}) & \frac{r}{\sqrt{rp}} \sin(\sqrt{rp}) \\ -\frac{p}{\sqrt{rp}} \sin(\sqrt{rp}) & \cos(\sqrt{rp}) \end{pmatrix}$$

или

$$e^{\begin{pmatrix} 0 & r \\ -p & 0 \end{pmatrix}} = \begin{pmatrix} \cos \sqrt{rp} & \sqrt{\frac{r}{p}} \sin(\sqrt{rp}) \\ -\sqrt{\frac{p}{r}} \sin(\sqrt{rp}) & \cos(\sqrt{rp}) \end{pmatrix} \quad (5)$$

Аналогичными преобразованиями можно найти, что

$$e^{\begin{pmatrix} p & 0 \\ 0 & q \end{pmatrix}} = \begin{pmatrix} 1 + \frac{rp}{2!} + \frac{r^2 p^2}{4!} + \dots & r + \frac{r^2 p}{3!} + \frac{r^3 p^2}{5!} + \dots \\ p + \frac{rp^2}{3!} + \frac{r^2 p^3}{5!} + \dots & 1 + \frac{rp}{2!} + \frac{r^2 p^2}{4!} + \dots \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \frac{e^{\sqrt{rp}} + e^{-\sqrt{rp}}}{2} & \sqrt{\frac{r}{p}} \left(\frac{e^{\sqrt{rp}} - e^{-\sqrt{rp}}}{2} \right) \\ \sqrt{\frac{p}{r}} \left(\frac{e^{\sqrt{rp}} - e^{-\sqrt{rp}}}{2} \right) & \frac{e^{\sqrt{rp}} + e^{-\sqrt{rp}}}{2} \end{pmatrix},$$

$$e^{\begin{pmatrix} p & 0 \\ 0 & q \end{pmatrix}} = \begin{pmatrix} 1 + p + \frac{p^2}{2!} + \frac{p^3}{3!} + \dots & 0 \\ 0 & 1 + q + \frac{q^2}{2!} + \frac{q^3}{3!} + \dots \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} e^p & 0 \\ 0 & e^q \end{pmatrix} \quad (6)$$

полученной

формулы

будет

В частности, из
следовать, что

$$e^{\begin{pmatrix} e & 0 \\ 0 & e \end{pmatrix}} = eE,$$

$$1. \quad e^{pE} = \begin{pmatrix} e^p & 0 \\ 0 & e^p \end{pmatrix} = e^p E.$$

Соотношения (5) и (6) позволяют определить матричный вид следующей экспоненты

$$e^{\begin{pmatrix} a & b \\ c & a \end{pmatrix}}.$$

Действительно, нетрудно проверить непосредственным вычислением, что матрицы $\begin{pmatrix} a & 0 \\ 0 & a \end{pmatrix}$ и $\begin{pmatrix} 0 & b \\ c & 0 \end{pmatrix}$ коммутируют. Тогда, воспользовавшись известным свойством $e^{A+B} = e^A \cdot e^B$, имеющим место для коммутируемых матриц A и B (см., например, [3], стр. 195), получим

$$e^{\begin{pmatrix} a & b \\ c & a \end{pmatrix}} = e^{\begin{pmatrix} a & 0 \\ 0 & a \end{pmatrix}} \cdot e^{\begin{pmatrix} 0 & b \\ c & 0 \end{pmatrix}} = e^{\begin{pmatrix} a & 0 \\ 0 & a \end{pmatrix}} \cdot e^{\begin{pmatrix} 0 & b \\ c & 0 \end{pmatrix}} = \begin{pmatrix} e^a & 0 \\ 0 & e^a \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} e^a \frac{e^{\sqrt{bc}} + e^{-\sqrt{bc}}}{2} & e^a \sqrt{\frac{b}{c}} \cdot \frac{e^{\sqrt{bc}} - e^{-\sqrt{bc}}}{2} \\ e^a \sqrt{\frac{c}{b}} \cdot \frac{e^{\sqrt{bc}} - e^{-\sqrt{bc}}}{2} & e^a \frac{e^{\sqrt{bc}} + e^{-\sqrt{bc}}}{2} \end{pmatrix}$$

или

$$e^{\begin{pmatrix} a & b \\ c & a \end{pmatrix}} = \begin{pmatrix} e^a \cos \sqrt{bc} & e^a \sqrt{\frac{b}{c}} \sin \sqrt{bc} \\ e^a \sqrt{\frac{c}{b}} \sin \sqrt{bc} & e^a \cos \sqrt{bc} \end{pmatrix}. \quad (7)$$

Определим теперь вид матрицанта $Y(x)$ системы (1) в случае постоянных $p(x)$ и $r(x)$ ($p(x) = p$, $r(x) = r$). Для этого имеем

$$Y(x) = e^{SGx} = e^{\begin{pmatrix} 0 & rx \\ -px & 0 \end{pmatrix}}.$$

Используя соотношение (4), найдем, что

$$Y(x) = \begin{pmatrix} \cos \sqrt{rpx} & \sqrt{\frac{r}{p}} \sin \sqrt{rpx} \\ -\sqrt{\frac{p}{r}} \sin \sqrt{rpx} & \cos \sqrt{rpx} \end{pmatrix}. \quad (8)$$

Нетрудно убедиться в том, что полученное значение $Y(x)$ удовлетворяет системе (1).

Аналогично вышеприведенным рассуждениям, в случае $G = \begin{pmatrix} p & q \\ -q & p \end{pmatrix}$ найдем следующее представление для матрицанта системы (1)

$$Y(x) = e^{-qx} \begin{pmatrix} \cos px & \sin px \\ -\sin px & \cos px \end{pmatrix}.$$

Рассмотрим теперь, при каких $p(x)$ и $r(x)$, матрицант системы (1) будет определяться также, как и в случае постоянных $p(x)$ и $r(x)$, а именно, формулой

$$Y(x) = e^{\int_0^x G(s) ds} = e^{\int_0^x SG(s) ds}.$$

Подставив $Y(x) = e^{\int_0^x SG(s) ds}$ в систему (1), получим

$$Se^{\int_0^x SG(x)dx} \cdot SG + Ge^{\int_0^x SG(x)dx} = S \left(e^{\int_0^x SG(x)dx} \cdot SG - SG \cdot e^{\int_0^x SG(x)dx} \right).$$

Очевидно, что полученное выражение будет равняться нулю, если будут

перестановочны матрицы $e^{\int_0^x SG(x)dx}$ и $SG(x)$. Если обозначить через $T(x)$ матрицу $SG(x)$ и заметить, что $SG(x) = \begin{pmatrix} 0 & r(x) \\ -p(x) & 0 \end{pmatrix}$, то полученную задачу можно будет

сформулировать следующим образом: для каких матриц $T(x)$ вида $\begin{pmatrix} 0 & r(x) \\ -p(x) & 0 \end{pmatrix}$

будут перестановочны матрицы $e^{\int_0^x T(x)dx}$ и $T(x)$.

С другой стороны, согласно (3)

$$e^{\int_0^x T(x)dx} = E + \int_0^x T(x)dx + \frac{\left(\int_0^x T(x)dx \right)^2}{2!} + \dots,$$

откуда будет следовать, что перестановочность матриц $e^{\int_0^x T(x)dx}$ и $T(x)$ будет

равносильна перестановочности матриц $\int_0^x T(x)dx$ и $T(x)$. Таким образом, предстоит

выяснить, для каких матриц $T(x)$ вида $\begin{pmatrix} 0 & r(x) \\ -p(x) & 0 \end{pmatrix}$, имеет место соотношение

$$T(x) \int_0^x T(x)dx = \int_0^x T(x)dx \cdot T(x)$$

или в раскрытом виде

$$\begin{pmatrix} 0 & r(x) \\ -p(x) & 0 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 0 & \int_0^x r(x)dx \\ -\int_0^x p(x)dx & 0 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & \int_0^x r(x)dx \\ -\int_0^x p(x)dx & 0 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 0 & r(x) \\ -p(x) & 0 \end{pmatrix}$$

или

$$\begin{pmatrix} -r(x) \int_0^x p(x)dx & 0 \\ 0 & -p(x) \int_0^x r(x)dx \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -p(x) \int_0^x r(x)dx & 0 \\ 0 & -r(x) \int_0^x p(x)dx \end{pmatrix}.$$

Отсюда будет следовать, что для перестановочности матриц $\int_0^x T(x)dx$ и $T(x)$

достаточно выполнения условия

$$r(x) \int_0^x p(x) dx = p(x) \int_0^x r(x) dx. \quad (9)$$

Применив формулу интегрирования по частям к каждому из интегралов в соотношении (9), найдем

$$xr(x)p(x) - r(x) \int_0^x xp'(x) dx = xp(x)r(x) - p(x) \int_0^x xr'(x) dx$$

или

$$r(x) \int_0^x xp'(x) dx = p(x) \int_0^x xr'(x) dx.$$

Далее, продифференцировав (9), найдем

$$r'(x) \int_0^x p(x) dx = p'(x) \int_0^x r(x) dx. \quad (10)$$

Вновь воспользовавшись формулой интегрирования по частям, из соотношения (10) получим

$$r'(x)p(x)x - r'(x) \int_0^x xp'(x) dx - p'(x)r(x)x - p'(x) \int_0^x xr'(x) dx = 0.$$

Умножив обе части полученного уравнения на $r(x)$, затем, подставив в полученное

уравнение значение $r(x) \int_0^x xp'(x) dx$ из соотношения (10), найдем

$$r'(x)p(x)r(x)x - r'(x)p(x) \int_0^x xr'(x) dx - p'(x)r^2(x)x - p'(x)r(x) \int_0^x xr'(x) dx = 0.$$

или

$$xr(x)(r'(x)p(x) - p'(x)r(x)) - (r'(x)p(x) - p'(x)r(x)) \int_0^x xr'(x) dx = 0.$$

Отсюда получим

$$(r'(x)p(x) - p'(x)r(x))(xr(x) - \int_0^x xr'(x) dx) = 0,$$

откуда будет следовать, что или $r'(x)p(x) - p'(x)r(x) = 0$ или $xr(x) - \int_0^x xr'(x) dx = 0$.

Проинтегрировав первое из этих соотношений, найдем, что

$$r(x) = Cp(x), \quad (11)$$

где $C = const$.

Применив формулу интегрирования по частям к интегралу во втором соотношении,

получим $\int_0^x r'(x) dx = 0$ или $r(x) = r(0) = const_1$. Тогда из соотношений (10)

аналогично найдем, что $p(x) = p(0) = const_2$. Очевидно, что и в этом случае также будет иметь место соотношение (11).

Таким образом доказана

Теорема. Матрицант система Дирака (1) будет определяться соотношением

$$Y(x) = e^{\int_0^x SG(x) dx}$$

тогда и только тогда, когда $r(x) = Cp(x)$ ($C = const$).

Заметим, что в этом случае матрицант системы (1) согласно (5) будет иметь вид

$$Y(x) = \begin{pmatrix} \cos \int_0^x p(t)pt & \sin \int_0^x p(t)pt \\ -\sin \int_0^x p(t)pt & \cos \int_0^x p(t)pt \end{pmatrix}.$$

Ամփոփում

Աշխատանքում շարադրվում է ընդունված մեթոդներից տարբերվող մեթոդ Դիրակի համակարգի հետազոտման համար, որը եաջողությամբ կարող է կիրառվել դիֆերենցիալ հավասարումներով տարբեր համակարգերի հետազոտության մեջ:

Резюме

В работе представлен отличный от принятых методов метод Дирака для исследований систем, который можно успешно использовать для исследований различных систем дифференциальных уравнений.

Литература

1. Б. М. Левитан, И. С. Саргсян. Операторы Штурма-Лиувилля и Дирака. М., Наука, 1988 г.
2. В. А. Якубович, В. М. Старжинский. Линейные дифференциальные уравнения с периодическими коэффициентами. М., Наука, 1972 г.
3. Р. Беллман. Введение в теорию матриц. М., Наука, 1976 г.

Գ.Ա. Նալբանդյան
Մալենմատիկայի աճբիու

Տանք մի քանի նախնական գաղափարներ, որոնք անհրաժեշտ են հետագայում:

Ս ա հ մ ա ն ու մ 1: Դիֆերենցի W_n բազմաձևությունը կոչվում է V^n ռիմանյան տարածություն, եթե նրա վրա տրված է տենզորային դաշտ

$$g_{ij}(M) = g_{ij}(x^1, x^2, \dots, x^n)$$

երկու անգամ կոփարհանտ, սիմետրիկ և չվերասերվող:

Ինչպես հայտնի է V^n -ում g_{ij} տենզորով որոշվում է ռիմանյան մետրիկա՝

$$ds^2 = g_{ij} du^i du^j \quad (1)$$

որտեղ $(i, j = \overline{1, n})$ և $g_{ij} = g_{ij}(u^1, u^2, \dots, u^n)$ $M(u^1, u^2, \dots, u^n)$

V^n -ում տրվում է առանց ոլորման աֆինական կապակցվածություն, որի նկատմամբ վեկտորների գույզահեռ տեղափոխման ժամանակ պահպանվում է ինվարիանտ վեկտորների սկալյար արտադրյալը: Այդպիսի կապակցվածությունն անվանում են ռիմանյան կապակցվածություն, որի գործակիցներն որոշվում են

$$\Gamma_{ij}^k = \frac{1}{2} g^{ks} \left(\frac{\partial g_{is}}{\partial u^j} + \frac{\partial g_{js}}{\partial u^i} - \frac{\partial g_{ij}}{\partial u^s} \right) \quad (2)$$

Ս ա հ մ ա ն ու մ 2: Յանցը V^n -ում անվանում են չեբիշևյան, եթե նրա ցանկացած ընտանիքի գծերի շոշափող վեկտորները մնացած ընտանիքների գծերի ներկայությամբ տեղափոխվում են գույզահեռ:

Մեր նպատակն է պարզել ի՞նչ պայմանների պետք է բավարարեն ռիմանյան տարածության կապակցվածության գործակիցները, որպեսզի կոորդինատական ցանցը լինի չեբիշևյան ցանց:

Դիցուք $V^n = \{v^1, v^2, \dots, v^n\}$ վեկտորը գույզահեռ տեղափոխվում է $u^i = u^i(t)$ կորի ներկայությամբ, ապա դա կնշանակի, որ պետք է այդ վեկտորի կոորդինատները բավարարեն հետևյալ հավասարությանը՝

$$\frac{dv^k}{dt} + \Gamma_{ij}^k \frac{du^i}{dt} v^j = 0 \quad (3)$$

Դիցուք ռիմանյան տարածությունում տրված են ցանցի գծերի ընտանիքները, հետևյալ հավասարումների տեսքով՝

$$u^i : \begin{cases} u^i = \varphi^i(t) \\ u^k = c = \text{const} \quad k \neq i \quad i, k = \overline{1, n} \end{cases}$$

Այսինքն

$$u^1\text{-գիծ} : \begin{cases} u^1 = \varphi^1(t) \\ u^k = c = \text{const} \quad k \neq 1 \quad k = \overline{1, n} \end{cases}$$

$$u^2\text{-գիծ} : \begin{cases} u^2 = \varphi^2(t) \\ u^k = c = \text{const} \quad k \neq 2 \quad k = \overline{1, n} \end{cases}$$

$$u^3 - \text{գիծ} : \begin{cases} u^3 = \varphi^3(t) \\ u^k = c = \text{const} \quad k \neq 3 \quad k = \overline{1, n} \end{cases}$$

$$u^n - \text{գիծ} : \begin{cases} u^n = \varphi^n(t) \\ u^k = c = \text{const} \quad k \neq n \quad k = \overline{1, n} \end{cases}$$

Ինչպես հայտնի է $u^i = u^i(t)$ կորի շոշափող վեկտորի կոորդինատները որոշվում են

$$\frac{du^i}{dt} = \frac{d\varphi^i(t)}{dt} \quad \text{բանաձևով:}$$

$$\text{Ուրեմն} \quad \frac{du^i}{dt} = \left\{ \frac{du^1}{dt}, \frac{du^2}{dt}, \dots, \frac{du^n}{dt} \right\} \quad \text{բացելով, կստացվի}$$

$$\frac{du^1}{dt} = \left\{ \frac{d\varphi^1(t)}{dt}; 0; 0; \dots; 0 \right\} \quad u^1 - \text{գծի դեպքում}$$

$$\frac{du^2}{dt} = \left\{ 0; \frac{d\varphi^2(t)}{dt}; 0; \dots; 0 \right\} \quad u^2 - \text{գծի դեպքում}$$

$$\frac{du^3}{dt} = \left\{ 0; 0; \frac{d\varphi^3(t)}{dt}; \dots; 0 \right\} \quad u^3 - \text{գծի դեպքում}$$

$$\frac{du^i}{dt} = \left\{ 0; 0; 0; \dots; \frac{d\varphi^n(t)}{dt} \right\} \quad u^n - \text{գծի դեպքում}$$

Այժմ ենթադրենք, որ u^1 -գծի շոշափող վեկտորը $v^k = \{1; 0; 0; \dots; 0\}$ գուգահեռ տեղափոխվում է u^2 -գծի նրկայնքով: Հաշվի առնելով u^2 -գծի հավասարումների տեսքը և տեղադրելով (3)-ի մեջ, կստանանք

$$\frac{dv^k}{dt} + \Gamma_{ij}^k \frac{du^i}{dt} v^j = 0, \quad \frac{dv^k}{dt} = 0 \quad \text{որովհետև} \quad v^1 = 1, \quad v^2 = \dots = v^n = 0 \quad \text{ուրեմն}$$

$$\Gamma_{11}^k \frac{du^1}{dt} v^1 = 0 \quad \text{կամ} \quad \Gamma_{11}^k \frac{du^1}{dt} = 0 \quad \text{կամ} \quad \Gamma_{21}^k \frac{du^2}{dt} = 0 \quad \text{բանի որ} \quad \frac{du^2}{dt} \neq 0, \text{ հետևաբար}$$

$$\Gamma_{21}^k = 0, \quad k = \overline{1, n} \quad (4)$$

Հատարելով անալոգ դատողությունները, նրբ u^1 -գծի շոշափող վեկտորը գուգահեռ տեղափոխվում է u^3 -գծի, u^4 -գծի, $\dots$, u^n -գծի նրկայնքով, կստացվի հավասարումների հետևյալ համակարգը

$$\begin{cases} \Gamma_{31}^k = 0 \\ \Gamma_{41}^k = 0 \\ \dots\dots\dots \\ \Gamma_{n1}^k = 0 \end{cases} \quad (5)$$

Ընդհանրացնելով ասածները կարող ենք գրել, որ եթե u^1 -գծի շոշափող վեկտորը տեղափոխվում է գուգահեռ ցանցի մյուս գծերի նրկայնքով, ապա տեղի են ունենում հետևյալ հավասարությունները

$$\Gamma_{i1}^k = 0, \quad i, k = \overline{1, n} \quad i \neq 1 \quad (6)$$

Կատարելով տրամաբանական նույն անալոգ դատողությունները մյուս ընտանիքի գծերի շոշափող վեկտորների նկատմամբ՝ կատարելով հավասարումների հետևյալ համակարգը՝

$$\begin{cases} \Gamma_{i2}^k = 0 & u^2 - \text{գծի համար} & i \neq 2 \\ \Gamma_{i3}^k = 0 & u^3 - \text{գծի համար} & i \neq 3 \\ \dots\dots\dots \\ \Gamma_{in}^k = 0 & u^n - \text{գծի համար} & i \neq n \end{cases} \quad (7)$$

Այսպիսով, (6) և (7) պայմանները կարելի է գրել կոմպակտ ձևով

$$\Gamma_{ij}^k = 0 \quad i \neq j \quad (8)$$

Այսպիսով, ապացուցվեց հետևյալ թեորեման

Թեմա 1: Որպեսզի V^n դիմանյան տարածության կոորդինատական ցանցը լինի չեբիշևյան, անհրաժեշտ և բավարար է, որ կապակցվածության գործակիցները բավարարեն (8) պայմանին:

Այժմ բացենք (8) հավասարությունը, օգտագործելով (2) պայմանը կատարելով

$$\frac{1}{2} g^{ks} \left(\frac{\partial g_{js}}{\partial u^i} + \frac{\partial g_{is}}{\partial u^j} - \frac{\partial g_{ij}}{\partial u^s} \right) = 0$$

Նշանակենք $x_s = \frac{\partial g_{js}}{\partial u^i} + \frac{\partial g_{is}}{\partial u^j} - \frac{\partial g_{ij}}{\partial u^s}$ կատարելով $\frac{1}{2} g^{ks} x_s = 0$ կամ $g^{ks} x_s = 0$ կամ $g^{k1} x_1 + g^{k2} x_2 + \dots + g^{kn} x_n = 0$ բացելով, կատարելով

$$\begin{cases} g^{11} x_1 + g^{12} x_2 + \dots + g^{1n} x_n = 0 \\ g^{21} x_1 + g^{22} x_2 + \dots + g^{2n} x_n = 0 \\ \dots\dots\dots \\ g^{n1} x_1 + g^{n2} x_2 + \dots + g^{nn} x_n = 0 \end{cases} \quad (9)$$

Փաստորեն ստացվեց n -հատ գծային համասեռ հավասարումների համակարգ, որի որոշիչը՝ $\text{Det} \|g^{ks}\| \neq 0$, հետևաբար ունի միայն ու միայն

$x_1 = x_2 = \dots = x_n = 0$ գոյական լուծում:

$$\text{Այսպիսով, } \frac{\partial g_{is}}{\partial u^j} + \frac{\partial g_{js}}{\partial u^i} - \frac{\partial g_{ij}}{\partial u^s} = 0 \quad i \neq j \quad (10)$$

վերցնենք $s = i$ այդ դեպքում կլինի

$$\frac{\partial g_{ji}}{\partial u^j} + \frac{\partial g_{ji}}{\partial u^j} - \frac{\partial g_{jj}}{\partial u^j} = 0$$

բայց $g_{jj} = g_{ji}$ քանի որ մետրիկան սիմետրիկ է, հետևաբար

$$\frac{\partial g_{ji}}{\partial u^j} = 0 \quad (11)$$

(11) պայմանը փաստորեն նշանակում է, որ $g_{ii} = g_{ii}(u^i)$ ֆունկցիա է միայն u^i -ից, այսինքն

$$\begin{cases} g_{11} = g_{11}(u^1) \\ g_{22} = g_{22}(u^2) \\ \dots\dots\dots \\ g_{nn} = g_{nn}(u^n) \end{cases} \quad (12)$$

Այժմ գրենք (1) քանաձևը բացված տեսքով.

$$dS^2 = g_{11}(u^1)(du^1)^2 + g_{22}(u^2)(du^2)^2 + \dots + g_{nn}(u^n)(du^n)^2 + g_{ij} du^i du^j \quad i \neq j \quad (13)$$

Մոծենք նոր կորդինատներ

$$\left\{ \begin{aligned} \tilde{u}^1 &= \int \sqrt{g_{11}}(u^1) du^1 \\ \tilde{u}^2 &= \int \sqrt{g_{22}}(u^2) du^2 \\ &\dots\dots\dots \\ \tilde{u}^n &= \int \sqrt{g_{nn}}(u^n) du^n \end{aligned} \right. \quad (14)$$

(14) պայմանը տեղադրելով (13) պայմանի մեջ և կատարելով համապատասխան գործողությունները կստացվի

$$dS^2 = d\tilde{u}^{1^2} + d\tilde{u}^{2^2} + \dots + d\tilde{u}^{n^2} + g_{ij} d\tilde{u}^i d\tilde{u}^j \quad i \neq j$$

Նպատակահարմարության համար ընդունում ենք $\tilde{u}^i = u^i$, ապա կունենանք

$$dS^2 = du^{1^2} + du^{2^2} + \dots + du^{n^2} + g_{ij} du^i du^j \quad (15)$$

Այսպիսով, ապացուցվեց հետևյալ թեորեման

Թ ե ո թ մ 2: Եթե V^n ռիմանյան տարածությունում կորդինատական ցանցը չեքիչկյան ցանց է, ապա այդ տարածության մետրիկան կարելի է բերել (15) տեսքի:

Ամփոփում

Աշխատանքում ներկայացված է Գ.Ա.Նալբանդյանի «Մակերևույթի վրա վեկտորի զուգահեռ տեղափոխության մասին» հոդվածի տրամաբանական շարունակությունը, որտեղ ուսումնասիրվում է չեքիչկյան ցանցը V^n -ում: Տարածության կորդինատական ցանցը չեքիչկյան ցանց լինելու համար ապացուցված է անհրաժեշտ և բավարար պայման: Ելնելով այդ արդյունքից՝ տրված են տարածության մետրիկայի առանձնահատկությունները և մետրիկայի տեսքը:

Резюме

В данной работе изложено логическое продолжение статьи Г.А. Налбандяна “О параллельном переносе вектора на поверхности”, где изучаются сети Чебышева в пространстве V^n . Для того, чтобы сети пространства V^n были сетью Чебышева, доказаны необходимые и достаточные условия.

Исходя из этого, даны особенности метрики пространства V^n и его вид.

Գրականություն

1. В.Ф. Коган Основы теории поверхностей ОГНЗ 1948г.
2. Л.П.Эйзенхарт Риманова геометрия ГИИЛ 1948г.
3. П.К.Рашевский Риманова геометрия и тензорный анализ М 1964г.
4. Л.А.Матевосян Поверхности в некоторых римановых расслоеных пространствах том LIX NI 1974г.
5. Л.А. Матевосян О геометрических свойствах некоторых ортогональных расслоений римановых пространств Ученые записки Е-1979г.
6. А.П.Норден Пространства Аффинной связности “Наука” М. 1976г.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОГНОЗА ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЙ Багунц Г.М.(кафедра физики АрГУ), Петросян Б.З.,Акопян Н.Б. (Вост. департамент НССЗ РА)

Настоящая работа выполнена в НК департаменте Национальной службы сейсмической защиты (НССЗ) РА в рамках комплексной программы "Снижение сейсмического риска на территории НКР". Актуальность работы обусловлена нахождением всей территории НКР в сейсмоактивной зоне. Стратегическими целями исследований по прогнозу землетрясений является разработка методов краткосрочного прогноза времени возникновения землетрясений на основе анализа предвестников, появляющихся непосредственно перед землетрясением.

На основании анализа геофизических и геохимических данных,полученных из широкой сети комплексных станций и наблюдательных пунктов,расположенных в Степанакерте,Шуше,Мардакертском,Мартунинском и Гадрутском районах НКР,а также банка данных статистики землетрясений за инструментальный и доинструментальный периоды(НССЗ РА),непрерывно дополняющегося информацией,получаемой в НК департаменте посредством сети телеметрических станций и региональной станции " U-603" и обрабатываемой с помощью компьютерных программ " Нуро-71 " и " WGSN-Plot ", нами получены следующие результаты.

Достоверные и полные сведения об исторических землетрясениях позволяют по соответствующим временным рядам предсказывать будущие сейсмические события. Рассчитывая интервалы между землетрясениями одинаковой интенсивности(период повто-ряемости) можно с определенной степенью точности предсказать землетрясения конкретной интенсивности.На рис.1 представлена гистограмма повторяемости землетрясений различной интенсивности, построенная по сводному каталогу сильных землетрясений для территории НКР и прилегающих районов (каталоги НССЗ, НК департамента, иранский и турецкий каталоги)/1/.На основе этих данных подготовлена предварительная оцифрованная карта главных тектонических разломов на территории НКР и прилегающих районов с указанием очагов землетрясений(рис.2).

Проведенный анализ сейсмического режима региона на основе изучения статистики землетрясений за инструментальный и доинструментальный периоды,в частности, пространственно-временного распределения слабой сейсмичности,позволил,основываясь на концепции "сейсмических врешей"/2/,выявить область так называемой "кольцевой активности". Многочисленные примеры позволяют предположить,что расположение очагов землетрясений,предваряющих главный толчок, оконтуривают область с линейными размерами порядка 100 километров,внутри которого и происходит завершающее землетрясение. На рис.3 представлена карта расположения эпицентров землетрясений в регионе за 1933-2002 гг., оконтуривающих область с линейными размерами 100-150 км (включительно Степанакерт).

Основываясь на данных по горизонтальным ускорениям сейсмических воздействий(выраженных в единицах ускорения силы тяжести) и сейсмостойкости зданий и сооружений, а также базы данных по демографии населенных пунктов НКР, нами были рассчитаны значения коэффициентов RSL (Risc of Seismic Losses), предложенного С.Баласанияном/3/ для оценки уровня сейсмического риска:

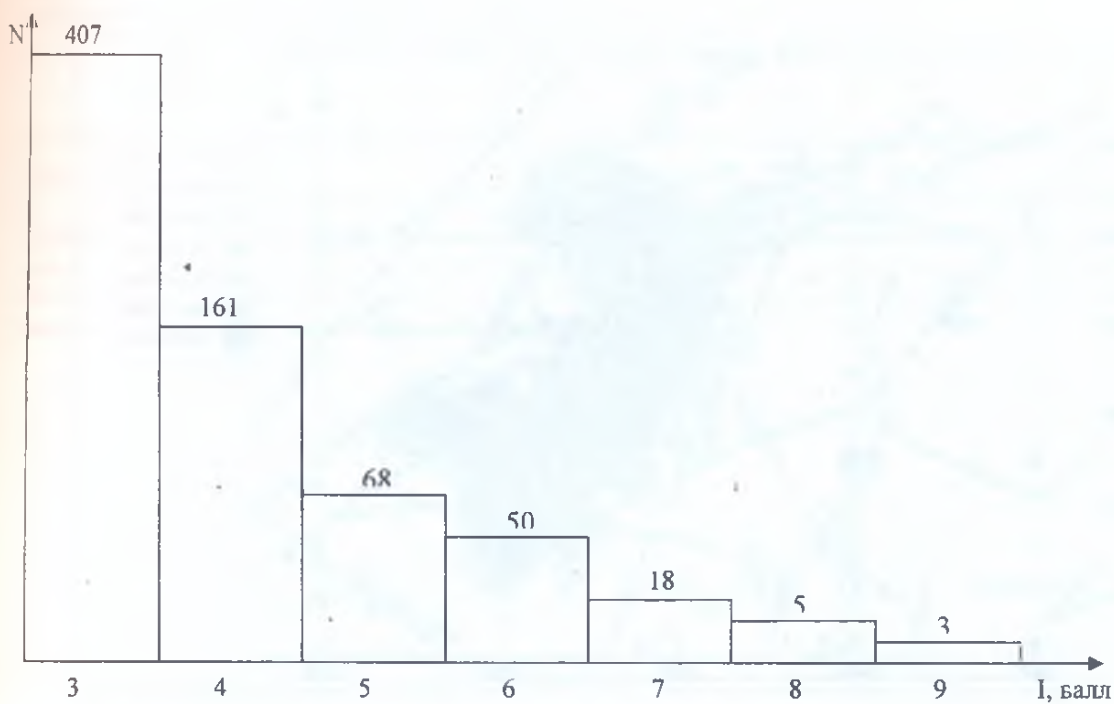
$$RSL = K_R \times K_S \times K_P,$$

где K_R – сейсмический риск ,равный отношению сейсмической опасности (I_{hz}) и реальной сопротивляемости землетрясениям зданий и сооружений (I_{rt}) :

$$K_R = I_{hz} / I_{rt},$$

K_S – отношение площади,занятой зданиями и сооружениями с низкой сейсмостойкостью (S_B) к общей площади территории НКР (S_A):

$$K_S = S_B / S_A$$

Интенсивность, балл	3	4	5	6	7	8	9
Периоды повторяемости, лет	0,4	1	2	3	10	50	250

Рис.1 Гистограмма повторяемости землетрясений

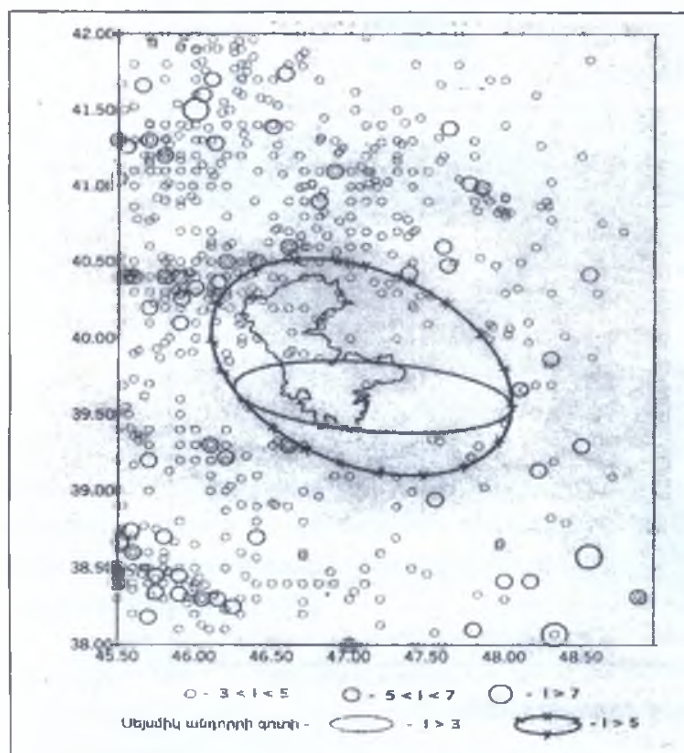

Рис.2 Карта эпицентров землетрясений НКР и прилегающих территорий (1933-2002 гг.)

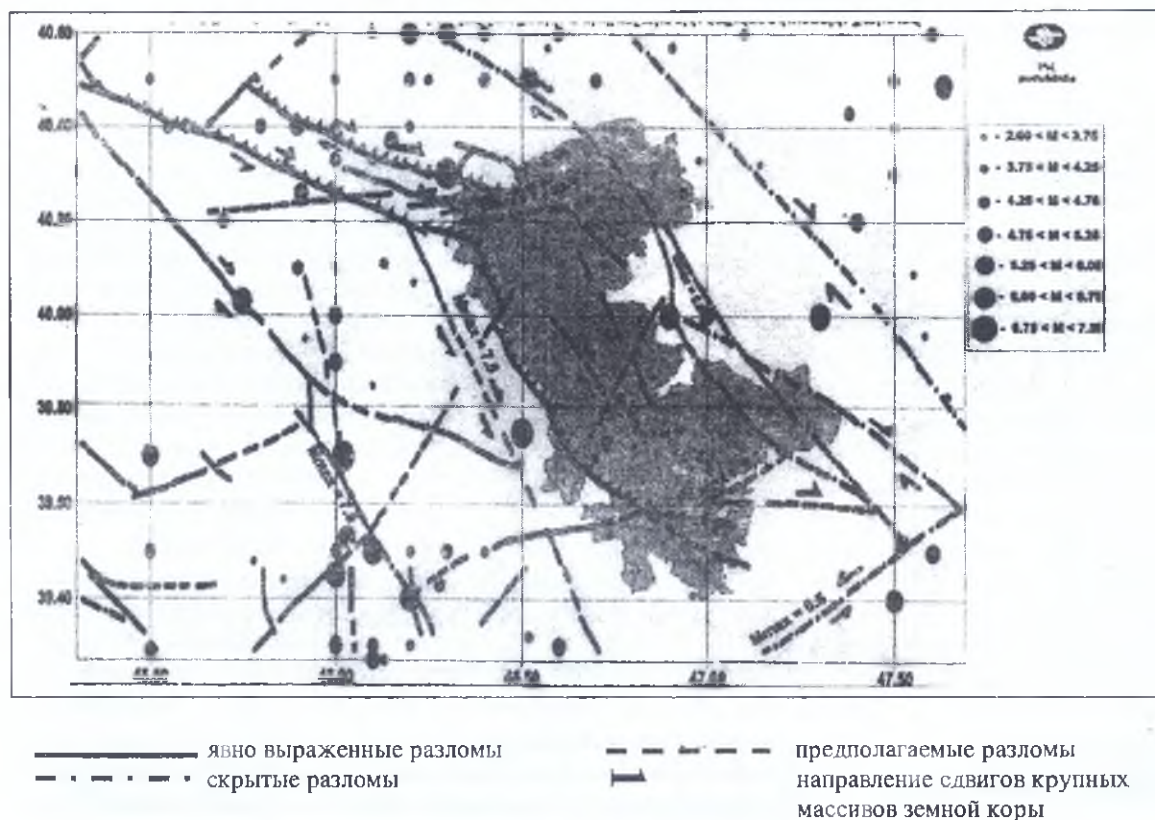

Рис.3 Карта эпицентров землетрясений и тектонических разломов НКР и прилегающих территорий

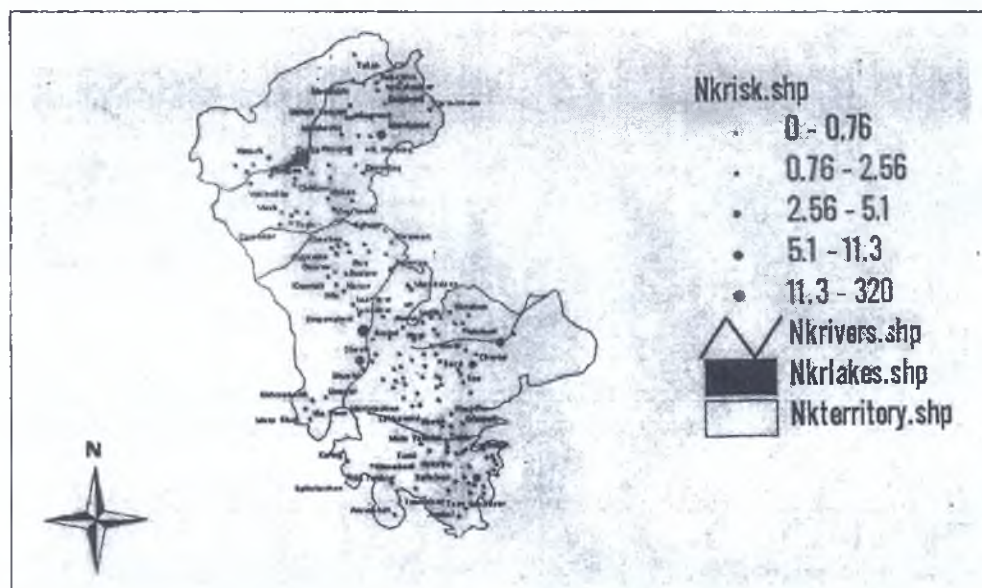

Рис.4 Карта сейсмического риска НКР

K_p -отношение населения, проживающего в зданиях и сооружениях с низкой сейсмоактивностью(P_B) к общему населению НКР(P_A):

$$K_p = P_B / P_A$$

С использованием компьютерной программы "*Surfer*" была создана карта сейсмического риска НКР (рис.4).

Посредством экспертной системы "*Seishelp - DF - Expert*" нами проводилась оценка текущей сейсмической опасности с целью прогноза землетрясений. Визуализация временных рядов наблюдений по ряду геофизических и геохимических параметров(необратимости нестационарных процессов (ННП) и концентраций радона позволил установить некоторые закономерности обнаружения предвестников землетрясений.

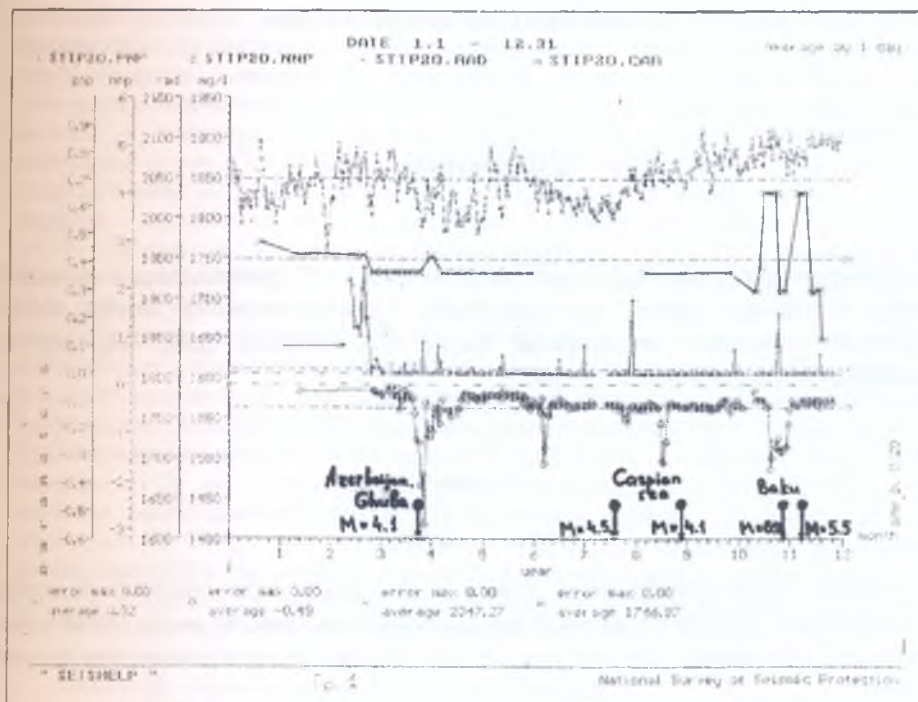

Рис.5. Временной ряд предвестников землетрясений

Из представленного на рис.5 временного ряда параметров ННП ($E^{*(-)}$) видно, что в течении 2000-ого года наблюдались 4 аномалии E^{*} (в конце марта экстремальные значения превышали среднегодовые значения в 20 раз, в конце апреля – в 6 раз, в августе – в 14 раз и во второй половине ноября в 6 раз. Из представленных на том же рисунке временных рядов концентраций радона и карбоната видно, что среднемесячное значение концентраций радона непрерывно увеличивалось с сентября по декабрь(до 10%), а концентрации карбоната увеличились в ноябре до 15%.

На том же графике отмечены имевшие место в регионе 5 землетрясений с $M > 4$ Куба, зербайджан – $M = 4,1$; Каспийское море --- $M = 4,5$ и $M = 4,1$; Баку --- $M = 6,2$ и $M = 5,5$). Всем указанным землетрясениям предшествовали аномалии E^{+} и E^{-} , проявившиеся за 3-30 дней до землетрясений.

Особый интерес представляют имевшее место в окрестностях Баку 25-ого ноября сильное землетрясение с $M=6,2$ и сопутствующий ему аномальный рост концентраций радона и карбоната. Более того, аномальные значения E^+ (до 14 раз превышающие среднее значение) начали проявляться 22-ого ноября, то есть за 3 дня до землетрясения, а аномальные значения E^- (до 6 раз превышающие среднее значение) начали проявляться с 18-ого ноября, т.е. за 7 дней до землетрясения. Второй пик наблюдавшейся аномалии (в 5 раз превышающий среднее значение), возможно, является проявившимся за 12 дней предвестником имевшего место 6-ого декабря в окрестностях Баку втку второго сил землетрясения с $M=5,5$.

Дальнейшее развитие метода прогноза землетрясений, связанного с наблюдениями за предвестниками землетрясений, сделает возможным их выявление с помощью менее громоздких сетей наблюдения /4,5/. Прогресс же в этой области возможен в результате многолетних наблюдений с целью набора репрезентативной статистической выборки.

Ամփոփում

Վիճակագրական տվյալների բազայի և ՄՊԱԾ-ի ԼՂ բաժանմունքում ստացված դիտարկումների տվյալների հիման վրա կատարվել է տարածաշրջանի սեյսմիկ ռեժիմի վերլուծությունը: Ստացված արդյունքները կարող են օգտակար լինել երկրաշարժերի կարճաժամկետ կանխագուշակման հարցում:

Резюме

На основе статистической базы данных в НК департаменте национальной службы сейсмической защиты (НССЗ) РА данных наблюдательной сети проведен анализ сейсмического режима региона. Полученные результаты могут быть использованы в краткосрочном прогнозе землетрясений.

Литература

1. Отчет о проделанной работе НК департамента НССЗ за 2003 год.
2. Методы прогноза землетрясений. Под редакцией Т.Асада, 1995г., с.286-305.
3. S.Balassanian, M.Melkumian «Seismic risk assessment for territory of Armenia». The second international conference on earthquake hazard and seismic risk reduction, p.62-64.
4. Г.А.Соволев «Основы прогноза землетрясений» М., Наука, 1993г., с.313.
5. S.Balassanian and an. The investigation of electromagnetic precursors to earthquake in Armenia. Annali di Geofizica, Voi.XL, N2, March 1997, pp. 209-225.

ПРОЦЕСС ВЫСОКОТЕМПЕРАТУРНОГО РАЗЛОЖЕНИЯ СУЛЬФИДНОГО КОНЦЕНТРАТА

К.Саркисян, Г.Григорян, А. Аветисян.

Кафедра химии

Промышленное освоение золото-медного рудника Дрмбона предопределяет разработки и создание эффективной технологии комплексной переработки добываемого сырья.

Руда Дрмбона комплексная, среднесульфидная. Основными минералами руды являются халькопирит (CuFeS_2), халькозин (Cu_2S), пирит (FeS_2), карбонаты (CaCO_3 ; MgCO_3), кварц (SiO_2) [1].

Гравитационно-флотационным обогащением из руды выделяется сульфидный концентрат. Сульфидные минералы без изменения максимально переходят в концентрат. Окисленные минералы также без изменения переходят в концентрат, но в незначительном количестве. Таким образом, основными минералами концентрата являются вышеуказанные минералы. Золото, серебро механически связанные с указанными минералами руды также максимально переходят в концентрат. Исследован концентрат следующего вещественного состава: элементарный состав (%) - 18Cu, 35Fe, 32S, 1.5CaO, 1.5MgO, 7SiO₂, 50 г/т Au и 70 г/т Ag. Минералогический состав (%) - 85Cu_{1.5}Fe₃S₆; 2.7 CaCO₃; 3MgCO₃; 7SiO₂. "Cu_{1.5}Fe₃S₆" - суммарная сульфидная масса концентрата с энтальпией минус 40.000 ккал/моль (168.000 кДж/моль) и энтропией 15 ккал/моль (63 кДж/моль град). Удельный вес концентрата колеблется в пределах 3.5-3.7 г/см³. Основная масса концентрата имеет размеры частиц 0-140 мк фракция 90%. Остальная масса концентрата имеет размеры частиц 140-250 мк. Тонкий помол концентрата обусловлен более глубоким вскрытием минералов, который улучшает технологические показатели обогащения, особенно по извлечению золота, серебра. Основная масса золота в концентрате свободная, тонкодисперсная и механически связана с минералами. Серебро, частично связано с золотом в виде твердого сплава и представлено в виде сульфида (Ag₂S). Приведенная краткая характеристика концентрата и данные обзора технической литературы [3-5] по переработке подобных концентратов обуславливают возможность автогенного высокотемпературного его разложения с прямым выделением металлов. При температурах 1300-1700°C или в среднем 1500°C и окислительно-восстановительных условиях, термическое разложение концентрата сопровождается процессами: диссоциации, испарения, окисления, восстановления, образования газо-шлако-сульфило-металлических фаз, которые протекают одновременно. Термодинамический анализ указанных процессов проведен нами по известной методике [6,7,8].

Возможные реакции термического разложения:

Получены следующие термодинамические уравнения упругости диссоциации сульфидов и карбонатов:

$$\lg P_1 = -\frac{17997.3}{T} + 21.94 \text{ мм.рт.ст.};$$

$$\lg P_2 = -\frac{15733}{T} + 19.216;$$

$$\lg P_3 = -\frac{11020}{T} + 12.51;$$

$$\lg P_4 = -\frac{11310}{T} + 16.66;$$

$$\lg P_5 = -\frac{10098}{T} + 11.393;$$

$$\lg P_6 = -\frac{19912.78}{T} + 6.6;$$

$$\lg P_7 = - \frac{15156.4}{T} + 6.$$

где : P_{1-7} - упругость диссоциации минералов по реакции 1-7, мм.рт.ст.
 T - температура процесса, $^{\circ}\text{K}$

При 1500°C значение P_{1-5} значительно выше 760 мм.рт.ст., следовательно реакции 1-5 максимально протекают с выделением конденсированных и газообразных продуктов. При 3000°C значения P_6 и P_7 для реакции 6 и 7 составляют соответственно 90 и 25 мм.рт.ст, следовательно Cu_2S и FeS устойчивые сульфиды и при температурных условиях процесса не разлагаются.

Для выявления возможности испарения сульфидов меди (Cu_2S), железа (FeS), золота, серебра, меди выведены уравнения упругости испарения :

$$\lg P_{\text{Cu}_2\text{S}} = - \frac{7353}{T} + 11,18;$$

$$\lg P_{\text{FeS}} = - \frac{10850}{T} + 4,16;$$

$$\lg P_{\text{Cu}} = - \frac{24438,4}{T} + 12,35;$$

$$\lg P_{\text{Au}} = - \frac{18016}{T} + 8,9;$$

$$\lg P_{\text{Ag}} = - \frac{14584}{T} - 1,27 \lg T + 13,2 \quad [8]$$

По данным этих уравнений при температуре процесса 1500°C Cu_2S , FeS , Au , Cu практически не испаряются и образуют монолитный расплав. Упругость испарения Ag при 1500°C составляет 4 мм.рт.ст. и имеет место частичного его испарения. Основная масса серебра переходит в расплав. При наличии определенного количества кислорода в зоне реакции происходит окисление разложенных компонентов по реакциям :

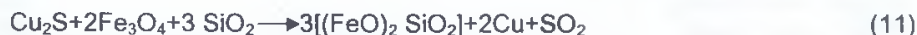
Протекание этих реакций определяется следующими уравнениями изобарных потенциалов:

$$\Delta Z_8 = - 71000 + 34 T; \quad \Delta Z_9 = - 411500 + 80 T; \quad \Delta Z_{10} = - 548200 + 121 T;$$

$$\text{При } 1500^{\circ}\text{C}: \Delta Z_8 = - 20000; \Delta Z_9 = - 29150; \Delta Z_{10} = - 365200;$$

Приведенные данные показывают, что эти реакции максимально смещены в сторону выделения сернистого газа ;

В сульфидно-шлаковом расплаве происходит взаимодействие сульфидов и окислов по реакциям:

Выведены изобарные потенциалы этих реакций имеют вид :

$$\Delta Z_{11} = 156875 - 105 T; \Delta Z_{12} = 28600 - 35 T$$

В температурных условиях процесса 1500°C :

$\Delta Z_{11} = - 23125$ и $\Delta Z_{12} = - 33400$, следовательно по реакциям 11 и 12 происходит выделение металлической меди ,где концентрируются золото, серебро. Таким образом в вышеуказанных температурных условиях происходит автогенное окислительно-термохимическое разложение канцстрата по следующей общей суммарной реакции:

Выведенное уравнение изобарного потенциала этой реакции имеет вид :

$\Delta Z_{13} = -2311000 - 160,4T$. При температуре 1500°C значение $\Delta Z_{13} = -2551000$, следовательно реакция 13 максимально смещена вправо. Шлакообразующие оксиды концентрата образуют комплексное соединение типа

$(\text{FeO})_2(\text{SiO}_2)_3 \text{ CaOMgO}$ с энтальпией минус $356000 \text{ ккал} (1490000 \text{ кДж})$ и энтропией $26,3 \text{ ккал/моль град} (110 \text{ кДж/моль град})$.

Согласно реакции 13 теплотворность сульфидной массы концентрата составляет: $2311000:1824 \approx 1300 \text{ ккал/кг} (5430 \text{ кДж/кг})$, а теплотворность концентрата, соответственно $1300,85 \approx 1100 \text{ ккал/кг} (4600 \text{ кДж/кг})$, где 0,85 доля горючей сульфидной ($\text{Cu}_{1,5}\text{Fe}_3\text{S}_6$) массы в концентрате.

Вторичные процессы окисления разложенных: серы, сульфидов меди, железа (реакции 8-10), жидкофазного взаимодействия сульфидов и оксидов (реакции 11-13) с образованием газо-шлако-металлических фаз протекают при высоких температурах в кинетическом режиме с большими скоростями.

Медленной стадией, влияющей на общую скорость разложения концентрата, является начальная стадия диссоциации минералов (реакции 1-5), которая протекает в режиме начального нагрева твердых частиц концентрата в относительно низких температурах. В этих условиях процесс теплообмена теплопроводностью (теплодиффузией) в твердых частицах имеет решающее значение. В этой связи требовалось выявить зависимость диссоциации минералов (реакции 1-5) от температуры и продолжительности процесса (нагрева), а также от крупности частиц концентрата. Опыты проведенны с глубокосушенными навесками концентрата, методом непрерывного взвешивания потери веса навески по ходу процесса и в условиях, исключающих окисление разложенных сульфидов. Разложенный углекислый газ карбонатов (реакции 3 и 4) учитывается также как потеря веса навески. Продолжительность опытов по выявлению степени разложения концентрата "Ск" и "Сг", соответственно от крупности его частиц "К" и от температуры процесса "t", составила 60 мин. В этих условиях с изменением значения "К" в пределах 0,1-10,1 мм, значения "Ск" изменяется в пределах 93-85%, при температуре процесса 1000°C и 96-90% при температуре -1300°C . Для средних размеров частиц (5,1 мм) значение "Ск" составляет 89% (1000°C) и 93% (1300°C). Полученные данные показывают, что влияние крупности частиц концентрата, в изученных пределах и при указанных температурах, на степень его разложения незначительное и для снижения механического пылеуноса, концентрат можно укрупнять не снижая скорость его разложения.

В пределах крупности частиц концентрата 0,1-10,1 мм зависимость "Ск" от "К" определяется эмпирическими уравнениями :

$$\text{Ск} = 87,64 K^{0,024} \text{ для } 1000^\circ\text{C} \quad (1)$$

$$\text{Ск} = 92,19 K^{0,0176} \text{ для } 1300^\circ\text{C} \quad (2)$$

Степень точности этих уравнений $\pm 4\%$. Степень разложения концентрата при температуре 500°C составила 39% для крупности 0,1 мм и 31% для крупности 10,1 мм, а при температуре 1300°C эти данные составляли 96 и 90% соответственно. Откуда следует, что диссоциация минералов максимально зависит от температуры и процесс термохимического разложения концентрата надо осуществлять при высоких температурах для средней крупности частиц (5,1 мм) зависимость "Сг" от "t" определяются эмпирическими уравнениями: для начальных температурных пределов —

$$200-900^\circ\text{C} - \text{Сг} = 43,65 t^{-1,76} \quad (3)$$

для конечных

$$900-1300^\circ\text{C} - \text{Сг} = 0,4 t^{0,76} \quad (4)$$

Степень точности этих уравнений $\pm 0,5-9\%$ (3) и $\pm 0,5-4\%$ (4). При температуре 1000°C , крупности частиц, 0,1-10,1 мм и продолжительности опытов 0-95 мин. выявлены степень "Сг" и

скорость “VC” разложения концентрата от продолжительности процесса. При этом $VC = CG/C, \%/мин.$ При $C=6мин$, значение “CG” составило 70% и $VC - 12\%/мин.$ При $C=95 мин$. CG достигло 100%, а $VC - 1,3\% / мин.$ Откуда следует, что максимальное разложение концентрата осуществляется за 6 мин и дальше процесс протекает медленно. В конце процесса снижение значения “CG” и “VC” происходит затухающими кривыми.

Для средних размеров частиц (5.1мм) зависимость “CG” от “C” определяется эмпирическими уравнениями:

$$\text{В пределах продолжительности } 0-6\text{мин } CG = 17.43 C^{0.82} \quad (5)$$

$$\text{В пределах продолжительности } 6-95\text{мин } CG = 56.4 C^{0.112} \quad (6)$$

Степень точности этих уравнений $\pm 7\%$.

Эмпирические уравнения 1-6 выведены по известной методике [9 и 10].

Полученные данные термодинамического и кинетического анализа показывают теоретическую и технологическую возможность автогенного термохимического разложения золото-медного концентрата Дрмбона с прямым выделением металлов.

Ամփոփում

Ընթիված է Դրմբոնի պղինձ-սուլի-սուլֆիդային խտանյութի կարճ բնութագիրը: Թերմոդինամիկական և կինետիկական անալիզով ապացուցված է խտանյութի ավտոգեն թերմոքիմիական քայքայման հնարավորությունը պղնձի ուղղակի անջատումով և նրա մեջ սկսվող արծաթի կոնցենտրացիոնով:

Резюме

Приведена краткая характеристика золото-медного-сульфидного концентрата Дрмбона. Термодинамическим и кинетическим анализами показана возможность автогенного термохимического разложения концентрата с прямым выделением меди и концентратацией в ней золота, серебра.

Լիտերադուրա

1. К. Саркисян Cu-Au-Ag концентраты и целесообразность их переобработки на месте получения. Հավելված ԱրՊՀ-ի գիտական տեղեկագրի N1,2 (6,7) 2003թ էջ 46-48:
2. И.С. Гугетель и др. Переработка упорных золото содержащих руд и концентратов. Ж. Цветметинформация. 1972. с.15-20
3. Г.Б. Григорян, Г.Г. Григорян. О возможности прямого получения меди из сульфидных концентратов. Ж. "Известия" НАНА и ГИУА. 2.1999. с.259.269.
4. И.С. Гугетель и др. Технико-экономическая оценка способа переработки золотосодержащих концентратов. Тр. ЦНИГРИ. М. 1972. Вып. 102.
5. А.Н. Крестовников и др. Справочник по расчетам равновесий металлургических реакций. 1963. 400с.
6. Р.А. Исакова. Давление пара и диссоциация сульфидов металлов. "Наука". Каз.ССР. 1968. 300с.
7. А.Н. Несмеянов. Давление пара химических элементов. Ан. СССР. 1961. 300с
8. К.П. Яковлев. Математическая обработка результатов измерений. М. 1953. 200 с.
9. Я.И. Лукомский. Теория корреляции и ее применение к анализу производства. 1961. 300с.

МОНОПРОЦЕСС ПРЯМОГО ЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКОГО РАФИНИРОВАНИЯ ЧЕРНОВОЙ МЕДИ

А. Сулейманян, Г. Григорян, В. Мирзоян.

Кафедра химии

Предыдущие исследования показали, что в процессе огневого рафинирования черновой меди с высоким содержанием золота, серебра имеют место значительные безвозвратные потери этих металлов. Кроме того очистка меди этим процессом не окончательная и она завершается электрохимической доочисткой с извлечением драгоценных металлов в электролитный шлам. При этом имеет место значительное снижение сквозного извлечения золота, серебра.

Незначительные примеси в меди отрицательно влияют на процесс электролиза, поэтому в большинстве случаев предварительно их удаляют огневым рафинированием. Однако в определенных технологических условиях возможно черновую медь с высоким содержанием золота, серебра очищать прямым электрохимическим рафинированием, минуя стадию огневого рафинирования. Такая практика осуществляется заводами Ла Оройя Серро де Паско и Маунто Лрейлл, которые черновую медь с содержанием 97,5-99,2 %Cu, 109-8553 г/т Ag, 21-68 г/т Au подвергают прямому электрохимическому рафинированию с достаточно высокими технико-экономическими показателями, особенно по извлечению золота, серебра. [1-3].

Изучена возможность прямого электрохимического рафинирования черновой меди следующего состава(%): 98 Cu; 0,04 Au; 0,02 Ag; 0,005 Se; 0,001 Te; 0,002 Bi; 0,2 Pb; 0,1 Sb; 0,1 As; 0,02 Zn; 0,5 Fe; 0,7 S; 0,2 O₂; 0,02 Si; 0,01 Al.

Тщательный анализ показывает, что металлические примеси в черновой меди находятся в виде интерметаллов типа $Me_m Me'_n$ (Cu₂Fe, Cu₂S, Cu₂Te, Ag₂S, Ag₂Te и др.), сера и кислород связаны с медью в виде Cu₂O и Cu₂S. Металлы с большим сродством к кислороду находятся в виде оксидов- Al₂O₃, SiO₂ и др.

Установлено, что по ходу охлаждения литых анодов имеет место ликвация металлов, в результате нарушается равномерность распределения компонентов, особенно примесей в анодном объеме (рис. 1).

Это отрицательно влияет на процессы растворения, осаждения меди, выделения примесей. При этом усиливается анодно-катодная поляризация, повышается выход анодного скрапа, снижается извлечение металлов, повышается расход энергии. Из рис. 1 видно, что более тяжелые металлы (Au, Ag, Cu и др.) концентрируются на нижней части анода, более легкие металлы (железо и др.) а также сульфидно-оксидные соединения концентрируются на верхней поверхности анода. Во избежание отрицательного влияния анодной неоднородности компонентов рекомендуется один анод с нижней поверхностью установить относительно другого анода с верхней поверхностью, между которыми устанавливается катод. В этих условиях концентрация ионов меди и примесей в прикатодно-анодном электролите выровняется, что очень важно для нормального протекания процесса. Катодная плотность тока является одним из основных технологических параметров электролиза, от которой зависят потери золота, серебра в процессе. В этой связи выявляли зависимость потери этих элементов от плотности тока (рис. 2).

Потери золота "Au" и серебра "Ag" в зависимости от плотности тока "J" определяются следующими эмпирическими уравнениями: $Au=45 \cdot 10^{-3} \cdot J^{0,74}, \%$; $Ag=16 \cdot 10^{-3} \cdot J^{0,84}, \%$.

Технико-экономические расчеты и практика электролиза меди показывают, что допустимые пределы потери составляют: для золота до 1% и для серебра 2,5 % от исходной их массы. Исходя из этих данных и рис. 2 плотность тока приняли 450 а/м². В этих условиях извлекается в катод 98,5% , и переходит в шлам: золота- 99,2 %; серебра- 97,2%.

Причину возникновения анодно-катодной поляризации кроме выше указанной анодной неоднородности компонентов, объясняется еще и тем, что ионы меди переносят ток от анода к катоду диффузией, скорость которой относительно скоростей перехода ионов меди в раствор у анода и разряда их на катоде незначительна. При этом прианодном слое концентрация ионов меди повышается, а прикатодном - снижается относительно основной массы электролита. В этих условиях потенциал анода повышается, а катода — понижается и между ними возникает обратная

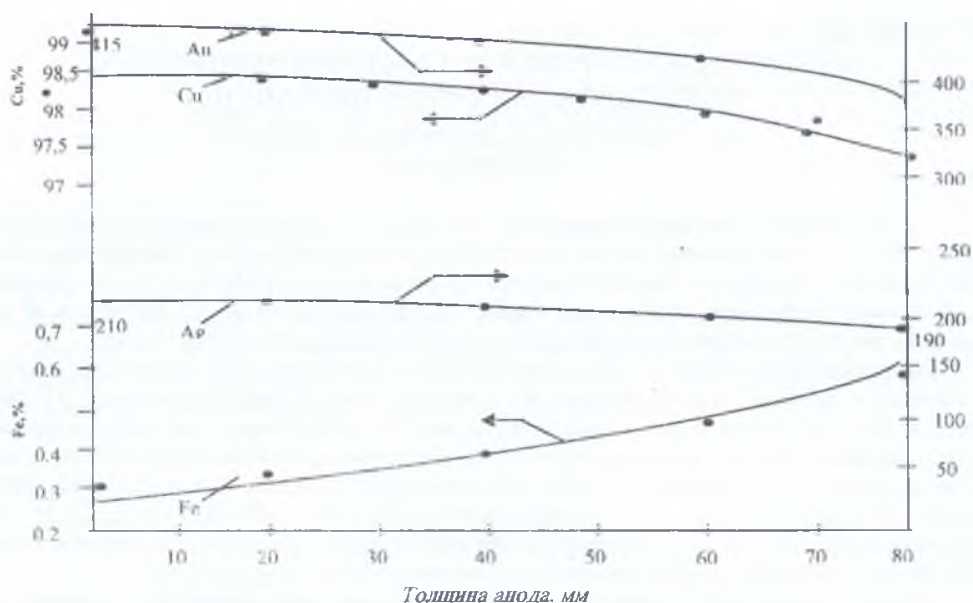

Рис. 1 Ликвация металлов в анодной черновой меди

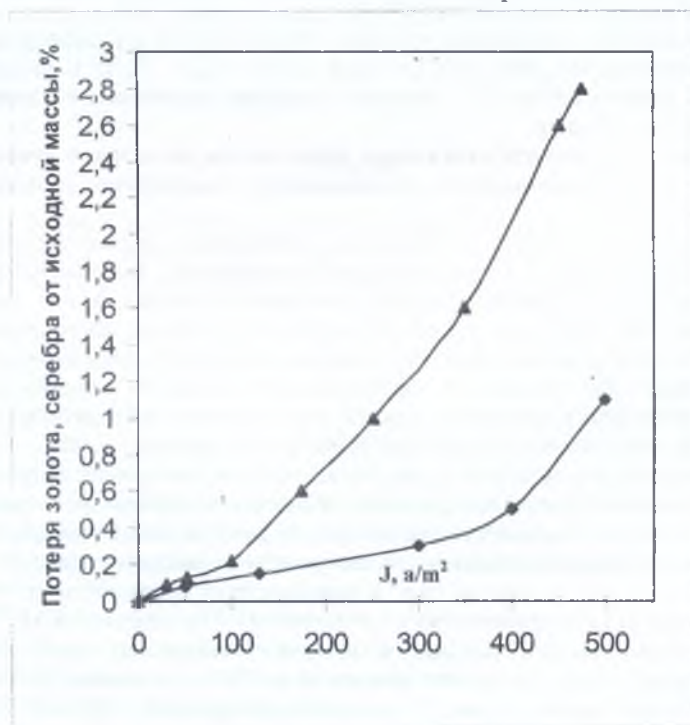

Рис. 2 Зависимость потери Au, Ag от плотности тока.

ЭДС, преодоление которой осуществляется дополнительным подением напряжения, следовательно и расходом энергии извне. При этом падение напряжения для преодоления анодно-катодной поляризации значительно и колеблется в пределах 2-22 % от общего напряжения на ванне. Тщательное перемешивание электролита снижает диффузионное сопротивление переноса тока ионами меди от анода к катоду и значительно снижается поляризационное напряжение, следовательно и расход энергии.

Из рис. 3 видно, что при скорости циркуляции электролита 25 л/мин напряжение на ванне должно быть больше на 5 % от нормального, снижение скорости циркуляции до 9 л/мин напряжение на ванне повышается на 15%. Таким образом в зависимости от сопротивления катодно-анодной поляризации и перемешивания электролита изменяется напряжение "V" на ванне, что приводит к изменению выхода меди по току " η " и согласно уравнению $W=843 \cdot V/\eta$ [4] имеет место значительное колебание энергии "W".

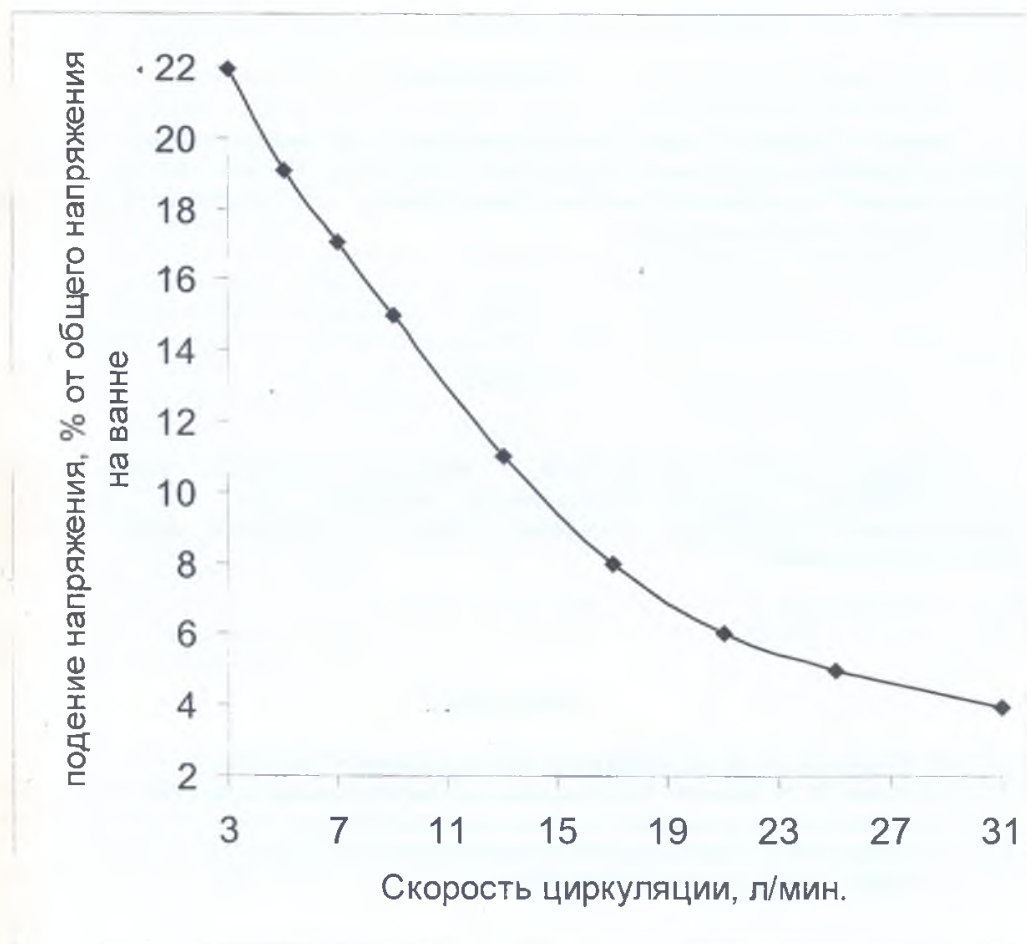

Рис. 3 Зависимость падения напряжения на ванне от скорости циркуляции электролита. (Падение напряжения связано с преодолением сопротивления анодно-катодной поляризации).

Отсюда следует, что аппаратное оформление электролиза меди должно обеспечить перемешивание электролита с большой скоростью. При этом кроме снижения диффузионных сопротивлений улучшается также качество катодной меди. Применяемые скорости циркуляции электролита в обычных ваннах не достаточны и обеспечивают полный обмен электролита в течении 2,5-5 часов [5]. В этой связи для усиления перемешивания электролита и получения высоких показателей необходимо усовершенствовать аппаратное оформление процесса, что обеспечит прямая электрохимическая очистка черновой меди минуя огневое рафинирование.

Прямой выход катодной меди с учетом оборотной меди составляет 97%, а шлама 0,5 % от исходной массы меди. 1,4 % меди переходит в электролит, 0,1% в шлам и $98 \cdot 0,98 = 96,5$ % в катодную медь.

Состав катодной меди (%): 99,9 Cu, 0,00032 Au, 0,0005 Ag, 0,002 Pb, 0,002 Sb, 0,002 As, 0,0006 Zn, 0,005 Fe, 0,005 S, 0,007 O₂, 0,07558 пр.

Приведенный состав соответствует марки меди "M1".

Состав шлама(%): 20 Cu; 8 Au; 3,8 Ag; 0,5 Fe; 30 Pb; 5 Sb; 3 As; 0,0028 Bi; 0,01 Se; 0,002 Te; 10 S; 8 SiO₂.

Таким образом прямая электрохимическая очистка меди с высоким содержанием золота, серебра технологически возможна.

Ամփոփում

Ոսկու և արծաթի բարձր պարունակությանը սև պղնձի ուղղակի մաքրումը էլեկտրոքիմիական գործընթացով տեխնիկապես հնարավոր է: Դրա համար պետք է կատարելագործել գործընթացի տարման սարքավորումը, որը կապահովի էլեկտրոլիտի շրջանառության բարձր արագություն:

Резюме

Прямая очистка черновой меди с высоким содержанием золота, серебра электрохимическим процессом технологически возможна. При этом необходимо усовершенствовать аппаратное оформление процесса с обеспечением высокой скорости циркуляции электролита.

Լիտերатура

1. В. И. Смирнов и др. Металлургия меди, никеля, кобальта. 1964. 463 с.
2. А. И. Левин, М. И. Номберг. Электрохимическое рафинирование меди. 1963. 210 с.
3. Ю. В. Баймаков и др. Электролиз в гидрометаллургии. 1967. стр. 330 с.
4. М. М. Лакерник и др. Металлургия цветных металлов. 1957. 530 с.
5. В.Т. Исаков. Электролиз меди, 1970. 120 с.

MYOTIS BECHSTEINII- ՆՈՐ ՏԵՍԱԿԸ ԱՐՑԱՍԻ ՖԱՌՆԱՅԻ ՀԱՄԱՐ (ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ)

Վ.Տ. Հայրապետյան
Լյեւսաբանության ամբիոն

Արցախի խիրոպտերաֆաունայի հարթաքթերի ընտանիքին ավելացնել ևս մեկ տեսակ՝ Myotis bechsteinii Kuhl. 1818 :

Արցախի տնրիոֆաունայում ձեռքաթևավորների (Chiroptera) կարգը ներկայացված է մեծ բազմազանությամբ: Նրանք հանդիսանում են տարբեր լանդշաֆտային գոտիների, 300-ից մինչև 2200մ ծովի մակերևույթից բարձրությունների, բնակիչներ: Այսօր ապացուցված է, որ սրանք չափազանց օգտակար զագանիկներ են, որովհետև ոչնչացնում են անտառների, այգիների, մարգագետինների և կուլտիվացված ցանքատարածքների առավել վնասատու հանդիսացող միջատներին:

Լեւսային Ղարաբաղի խիրոպտերաֆաունան ներկայացված է երեք ընտանիքներով՝ ալատաքթեր-Rhinolophidae՝ իննգ տեսակներով, բուլդոգակերպներ-Mollosidae՝ մեկ տեսակով և հարթաքթեր կամ սովորական չղջիկներ -Vespertilionidae՝ 19 տեսակներով:

Այսպիսով, ամփոփելով ձեռքաթևավորների վերաբերյալ մինչ օրս եղած տեղեկությունները /1,2/, կարելի է խոսել հանրապետությունում հանդիպող սրանց 25 տեսակների վերաբերյալ: Եվս երկուսի կարգավիճակը գտնվում է պարզաբանման գործընթացում:

Ինչ վերաբերում է հարթաքթի չղջիկների ընտանիքի Myotis ցեղին պատկանող՝ Բեխշտեյնի գիշերաչղջիկի- Myotis bechsteinii հայտնաբերմանը, ապա դա փաստագրված է Իվանյան /Առջալու / գյուղի մոտակայքում մեր կողմից բռնված չորս անհատներով և Ստեփանավերտի գյուղատնտեսական քոլեջի տնօրեն՝ Ա.Լ.Ջվախչիյանի կողմից մեկ անհատով բռնված Բերքաձորի /Հասանաբաղ/ ուսումնափորձական տնտեսությունում /Յավրույան, Հայրապետյան, 2003/ :

Հիմնվելով վերոշարադրածի վրա, առաջարկում ենք Արցախի խիրոպտերաֆաունայի հարթաքթերի ընտանիքի 19 տեսակներին ավելացնել ևս մեկը՝ Բեխշտեյնի գիշերաչղջիկի- Myotis bichsteinii Kuhl .1818.

Ամփոփում

ԼՂՀ-ում ձեռքաթևավորների կարգը (Chiroptera) ներկայացված է երեք ընտանիքներով՝ ալատաքթեր-Rhinolophidae (իննգ տեսակ), հարթաքթեր-Vespertilionidae (տասնին տեսակ), բուլդոգակերպներ- Mollosidae (մեկ տեսակ):

Խիրոպտերոֆիլական հետազոտության արդյունքում ԼՂՀ ֆաունայում հայտնաբերվել է հարթաքթերի ընտանիքի մեկ նոր տեսակ՝ Բեխշտեյնի գիշերաչղջիկ- Myotis bichsteinii:

Резюме

Отряд рукокрылых (Chiroptera) НКР представлен тремя семействами: подковоносые-Rhinolophidae (пять видов), гладконосые или обыкновенные летучие мыши- Vespertilionidae (девятнадцать видов), бульдоговые- Mollosidae (один вид).

В результате продолжительных исследований нами был выявлен новый для фауны НКР вид Myotis bechsteinii.

Գրականություն

1. Даль С.К., Животный мир Армянской ССР, Ереван, 1954.
2. Кузякин А.П., Летучие мыши, Москва, 1950.
3. Է.Ֆ. Յավրույան, Վ.Տ. Հայրապետյան, Ղարաբաղի վայրի կայանատները, Բ.Ստեփանավերտ, 2003, բաժին I:

ԵՐԻՑՈՒԿ ԴԵՂԱՅԻՆ

Ռ. Ի. Աբուշանյան

Կենսաբանությունից ածխոտ

Ըստ որոշ հեղինակների /1/ դեղային երիցուկը աճում է միայն Քուտ - Արաքսյան ցածրություններում: Լեռնային Արցախի բուսականության, առանձնապես դեղաբույսերի ուսումնասիրման ժամանակ հանրապետության նախալեռնային և միջին լեռնային գոտիներում բազմաթիվ երիցուկների մեջ մենք հայտնաբերել ենք դեղային երիցուկը:

Բարդաժաղկավորների ընտանիքի բույսերի տարրեր տեսանելի, որոնք բաղկացած են խողովակաձև դեղին ծաղիկներից եզրավորված մի շարք սպիտակ լեզվակներով, անվանում են երիցուկ: Մա համարվում է դաշտային ամենասիրելի ծաղիկներից մեկը: ԼՂՀ - ի բուսական աշխարհն իր մեջ ներառում է մեծ քանակությամբ արժեքավոր դեղաբույսեր: Ի.Ա. Դամիրովը, Լ.Ի.Պրելիպեոն նշում են /1/, որ դեղատնային երիցուկը աճում է միայն Քուտ - Արաքսյան խոնավ ցածրավայրերում: Վերջին տարիներին բուսականության ուսումնասիրման ժամանակ հանրապետության նախալեռնային և միջին լեռնային գոտիներում աճող բազմաթիվ երիցուկների մեջ մենք հայտնաբերել ենք դեղատնային երիցուկը, որի բուսաբանական անունն է երիցուկ սովորական կամ դեղային - *Matricaria chamomilla*, M. /recucita /.

Բարդաժաղկավորների / Compositae, Asteraceae/ ամբողջ ընտանիքի դեղատնային երիցուկը միայն ոչ բարձր /15 - 60 սմ/ խտաբույս է, ուժեղ ճյուղավորված մերկ, սնամեջ ցողունով: Արմատը իլիկաձև է: Տերևները՝ հերթադիր, նստադիր, կրկնակի - եռակի փետրաձև կտրտված, նեղ գծանման սրածայր սեգմենտներով: Օտղաբույլներ մեկական նստած են նրկար ծաղկակոթունների վրա և կրում են սպիտակ լեզվակավոր և դեղին խողովակաձև ծաղիկներ: Լեզվակային ծաղիկները սպիտակ են, նրկանե, հաճախ միասնե կամ ամուլ /անպտուղ/ դեղին հիմք ատամնավոր պսակով: Օտղիում են ամբողջ առաջը: ԼՂՀ - ում դեղտնային երիցուկն աճում է բանջարանոցներում, այգիներում, աղբոտ տեղերում, ճանապարհների ճեղքերին և այլ խոնավուն տեղեր՝ սկսած նախալեռնային գոտուց մինչև միջին լեռնային գոտու վերին սահմանը:

Արցախից դուրս հանդիպում է Ռուսաստանում, Միջին Ասիայում, Կովկասում, Ուկրաինայում, Իրանում և այլուր:

Բժշկության բնագավառում օգտագործում են ծաղկազանբյուղները, որոնք հավաքում են ծաղկման սկզբնական շրջանում: Դեղատնային երիցուկի հույժը հավաքելու ժամանակ հնարավոր է սխալմամբ հավաքել այլ ենթատեսակների ծաղկազանբյուղներ, որոնք շատ նման են իրար, ինչպես օրինակ՝ երիցուկ աղջկա - *Pyrethrum Parthenium*, երիցուկ կարմիր - *Pyrethrum Coccineum*, երիցուկ վարդի - *Pyrethrum Roseum*, երիցուկ Դոլմատյան - *Pyrethrum Cinerariifolium* և այլն, որոնց օգտագործումը չի թույլատրվում:

Օտղազանբյուղները պնտր է հավաքել առանց ծաղկակոթի: Հավաքած հույժը չորացնում են լավ օդափոխող պայմաններում, բաց օդում, հատուկ չորանոցներում / մինչև C -ի 40° ջերմաստիճանի պայմաններում/: Երիցուկը պարունակում է եթերային յուղեր / 0,12 - 0,5, 0,8%/, որի մեջ է մտնում խամագուլենը, որպես հիմնական կոմպոնենտ, մեծ քանակությամբ սննդփիտեղան, ապիին, խոլին, ֆիտոստերին, սալցիլաթթու,

ծարպաթթուներ, գլիկոլիդներ և այլն: Երիցուկի պատրաստուկները ցուցաբերում են սպազմոլիտիկ, հակաբորբոքային, լնդամուղ, անտիսեպտիկ հակաալլերգիկ, սնդատիկ և ցավազրկող ազդեցություն:

Երիցուկը համարվում է ժողովրդական դեղաբույսներից մեկը: Օգտագործում են այն թուրմի ձևով ներքին ընդունման համար, ամենատարբեր հիվանդությունների՝ մրսածության, կանացի, աղետամոքսային հիվանդությունների ժամանակ: Որպես արտաքին միջոց, օգտագործում են դնդնախտի, բերանի խոռոչը և կոկորդը ողողելու համար: Երիցուկի պատրաստուկները հանգստագնում են նյարդային համակարգը, շնչուղիների հիվանդությունների / բրոնխիտ, բրոնխիալ, աստմա, և այլն/, ինչպես նաև մաշկային այլ շատ հիվանդությունների բուժման ժամանակ:

Ամփոփում

Հեռնային Արցախի բուսականությունը ուսումնասիրելու ժամանակ, հանրապետության նախալեռնային և միջին լեռնային գոտիներում հայտնաբերել ենք դեղային երիցուկը: Դեղային երիցուկը աճում է բանջարանոցներում, աղբոտ և այլ տնդերում, նա դնոս շատ հին ժամանակներից օգտագործվում է ժողովրդական բժշկության մեջ:

Резюме

Р.И.Арушаниян

„Лекарственные растения горного Арцаха. Ромашка аптечная

В работе сообщается о том, что во время изучения растительности горного Арцаха среди многих ромашек была обнаружена ромашка аптечная. Ромашка аптечная растет в огородах сорных и других местах. Она с древних времен используется в народной медицине.

Գրականություն

1. И.А.Дамиров, Л.И.Праляинко и др. Лекарственные растения Азербайджана. г.Баку, 1982г.
2. А.Ф.Гамерман, И.И.Гром. Дикорастущие лекарственные растения СССР. Москва, 1976г.
3. Д.Иорданов, Фитотерапия. Лечение лекарственными травами. София, 1968г.

ԽՈՋԻ ՄՍԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՅՄԱՆ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ե.Ս. Մամուկյան

Գյուղատնտեսությունից ամբիոն

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պայմաններում խոզերի դիզենտերիայի հանդեպ բուժարտֆինակտիվ միջոցառումների կազմակերպման գործում հետազոտվել է տրիխտոցոլ և վնդադիպասֆենի դեղամիջոցների արդյունավետության աստիճանը: Ապացուցվել է, որ խոճկորների պահպանվածությունը մինչև մորից անջատման հասակը տրիխտոցոլի օգտագործումից կազմել է 88.1, վնդադիպասֆենի օգտագործումից - 79.0 %, իսկ հսկիչ խմբերում պահպանվածությունը կազմել է համապատասխանաբար 79.0 և 71.7%:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում մսի քայանսի կազմավորման գործում կարևոր տեղ է գրավում անասնապահության վաղահաս ճյուղը՝ խոզաբուծությունը, որն ընկնելով հանրապետության բնակչության կազմակերպման նպատակով պայմաններից ունի լայն տարածում: Երկրամասի հարուստ խոտածածկով արտադրությունը, առատ կադրեր և հաճախ, մրգատու վայրի ծառերի միջոց, անտառային մեծ զանգվածները, շահ թթենու պլանտացիաները, համեմատաբար ջրով ապահովվածությունը, բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում խոզաբուծության զարգացման համար: Բավական է նշել, որ Լեռնային Ղարաբաղում ընդհանուր մսի արտադրության 41%-ից ավելի կազմում է խոզի միսը, որի արտադրության համար պահանջվում է համեմատաբար քիչ քանակությամբ կեր և տեղատեղի:

Համաձայն անասնաբուժական վիճակագրական տվյալների և մեր երկար տարիների դիտումների՝ խոզաբուծության զարգացման մեծ արգելքներ են հանդիսանում վարակիչ և ոչ վարակիչ տարբեր տեսակի հիվանդությունները, որոնք հասնում են տնտեսական մեծ վնասների: Հանրապետության պայմաններում այդ հիվանդություններից ավելի տարածված են տարբեր էթիոլոգիայով գաստրոէնտերիտները, հատկապես Դիզենտերիան: Այս հիվանդությունը մեր երկրամասում առաջին անգամ գրանցվել է 1963թ. Ասկերանի շրջանի Դառնավ գյուղի խոզաբուծական ֆերմայում, որը հետագայում լայն տարածում գտավ հանրապետությունում: Հիվանդության շուտ տարածմանը նպաստել են խոզերի տեղաշարժը մեկ տնտեսությունից մյուսը, ինչպես նաև տոհմային աշխատանքի նպատակով ՍՍՀՄ-ի ուրիշ հանրապետություններից խոզամատուցների ներմուծումը:

Հիվանդությունը նկատվում է տարվա բոլոր եղանակներին, գլխավորապես հիվանդանում են մինչև 6 ամսական մատուց խոզերը, որոնց մոտ մահացությունը կարող է կազմել 30-50%: Հասակավոր խոզերի մոտ հիվանդությունը համեմատաբար քիչ է հանդիպում և կարող է ընթանալ առօրյակ ձևով:

Խոզերի դիզենտերիայի բուժման և կանխարգելման նպատակով երկար տարիների ընթացքում նախկին ՍՍՀՄ-ի տարբեր գոտիներում, անասնաբուժական մասնագետների կողմից փորձարկվել են բազմաթիվ դեղամիջոցներ՝ օտարալ, տիլան, ֆուրազոլիդոն, նեոմիցին, բիոմիցին, սինտոմիցին, դիաթեկս, յոդիմոլ, ֆուրտին, էտազոլ և ստացել են տարբեր, իրար հակասող արդյունքներ:

Ելնելով վերոհիշյալից, խնդիր ենք դրել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պայմաններում փորձարկել տրիխտոցոլի և վնդադիպասֆենի կանխարգելիչ և բուժիչ արդյունավետությունը խոզերի դիզենտերիայի հանդեպ:

Փորձարկումները կատարվել են դիզենտերիայի նկատմամբ անապահով Մարտակերտի և Ասկերանի խոզաբուծական համալիրներում, Բալուջայի խոզաբուծական ֆերմայում, 1986-1990թթ., 3-4 օրականից մինչև 2-2.5 ամսական (մինչև մորից անջատվել) խոճկորների վրա: Փորձարկումների ժամանակ ինչպիսիք են առնվել փորձնական խմբերի խոճկորների հասակը, խնամքի պայմանները, ֆիզիոլոգիական վիճակը:

վնտղիպատաֆները օգտագործվել է գլուկոզայի կամ շաքարի 10%-անոց լուծույթի մեջ պատրաստված 1.5%-ոց կախույթի ձևով: Այն տրվել է ներս, մեկ կգ կենդանի մասսային 1մլ դոզայով:

Նշված դեղամիջոցների բուժիչ և կանխարգելիչ արդյունավետությունն ուսումնասիրվել է նրկու տարբերակով: Առաջին տարբերակում դեղամիջոցները տրվել են փորձնական խմբերի խոնկորներին շաքարը 2 անգամ (2 իրար հաջորդող օրեր), իսկ նրկորող տարբերակում դրանք տրվել են շաքարը մեկ անգամ (մեկ նշված օր):

Առաջին տարբերակ: Տրիխտալի պրոլոնգացիայի ռուտինասիրման նպատակով առանձնացվել է փորձնական խմբում 901, իսկ վնտղիպատաֆներինը՝ 1259 խոնկոր: Որպես հսկիչ խումբ առանձնացվել են համապատասխանաբար՝ 100 և 72 խոնկոր:

Երկրորդ տարբերակ: Տրիխտալի արդյունավետության ուսումնասիրման համար առանձնացվել են 415 խոնկոր փորձնական խմբում, իսկ վնտղիպատաֆներինը՝ 231 խոնկոր: Որպես հսկիչ խումբ առանձնացվել են համապատասխանաբար՝ 69 և 20 խոնկոր:

Տակիչ խմբերի խոնկորները դիզենտերիայի նկատմամբ ոչ մի դեղամիջոց չեն ստացել, կամ այլ մշակման չեն ենթարկվել:

Լուծույթներն օգտագործելուց առաջ լավ թափահարվել են: Փորձնական խմբերի խոնկորները, բացի մեթոդիկայով նախատեսված դեղամիջոցներից, դիզենտերիայի նկատմամբ ուրիշ այլ դեղամիջոց չեն ստացել կամ մշակման չեն ենթարկվել: Բոլոր դեղամիջոցները փորձնական և հսկիչ խմբերում ներգրավվել և հաշվարկվել են մեկուսի տակ գտնվող խոնկորների ամբողջ գլխաքանակը, ներառյալ նաև վատ աճածները:

Փորձի տակ գտնվող խոնկորների բոլոր խմբերը գտնվել են տնտեսության ամբողջ գլխաքանակի նկատմամբ գոյություն ունեցող կերակրման և խնամքի միևնույն պայմաններում:

Խոնկորի դիզենտերիայի հարնդեղ տրիխտալի և վնտղիպատաֆների կանխարգելիչ և բուժիչ արդյունավետության ուսումնասիրման արդյունքները.

Դեղամիջոցների անվանումը	Խոնկորների խումբը	Գլխաքանակը	Անկել են				Անցատվել են մորից	
			գաստրոէնտերիտից և դիզենտերիայից		այլ պատճառներից			
			գլուխ	%	գլուխ	%	գլուխ	%
Առաջին տարբերակ								
Տրիխտալ	փորձն.	901	12	1.4	95	10.5	794	88.1
	հսկիչ	100	19	19.0	10	10.0	71	71.0
վնտղիպատաֆն	փորձն.	1259	55	4.3	230	18.3	974	77.4
	հսկիչ	72	13	18.1	6	8.3	53	73.6
Երկրորդ տարբերակ								
Տրիխտալ	փորձն.	415	8	1.9	42	10.1	365	88.0
	հսկիչ	69	12	17.4	7	10.1	50	72.5
վնտղիպատաֆն	փորձն.	231	10	4.3	35	15.2	186	80.5
	հսկիչ	20	4	20.0	3	15.0	13	65.0

Առաջին տարբերակ: Այստեղ փորձնական խմբի խոնկորների ընդհանուր պահպանվածությունը, մինչև մորից անցատվել, կազմել է 88.1, իսկ հսկիչ խմբում այն կազմել է 71.0%:

Այս տարբերակում վնտղիպատաֆն ստացած 1259 խոնկորների 4.3% անկել են գաստրոէնտերիտներից և դիզենտերիայից, իսկ հսկիչ խմբում՝ 18.1%: Տվյալ դեպքում փորձնական խմբի խոնկորների պահպանվածությունը կազմել է 77.4, իսկ հսկիչ խմբում՝ 73.6%:

Նկատելով, առաջին տարբերակում տրիխտալ ստացած խոնկորների ընդհանուր պահպանվածությունը վնտղիպատաֆին նկատմամբ բարձր է եղել 17.1%-ով:

Հաշվի առնելով աշխատանքի մեծածավալ լինելը պրակտիկ անասնաբուժական մասնագետների և անասնապահների համար, ինչպես նաև նյութական զգալի ծախսերը և ժամանակի կրկնակի վատնումը, նպատակ ենք դրել փորձարկումները կատարել նրկորող տարբերակով, այսինքն նշված դեղամիջոցները խոնկորներին տալ շաքարը մեկ անգամ (մեկ օր):

Երկրորդ տարբերակ: Ըստ աղյուսակի տվյալների, տրիխտալը ներարկված փորձնական խմբի 415 խոնկորներից 1.9% անկել են գաստրոէնտերիտներից և դիզենտերիայից, իսկ հսկիչ խմբում նույն պատճառներից անկումը կազմել է 17.4%:

Ընդհանուր պահպանվածությունը կազմել է. փորձնական խմբում 88.0, իսկ հսկիչ խմբում՝ 72.5%:

Այս տարբերակում վնասողի պատճառով ստացած 231 խոնկորներից անկել են գատորենտերիտներից և դիզենտերիայից 4.3%, իսկ հսկիչ խմբում անկումը նույն պատճառներից կազմել է՝ 20.0%: Ընդհանուր պահպանվածությունը կազմել է. փորձնական խմբում 80.5, իսկ հսկիչ խմբում՝ 65.0%:

Երկրորդ տարբերակում տրիխուպոլ ներարկված խոնկորների ընդհանուր պահպանվածությունը 7.5%-ով բարձր է քան վնասողի պատճառով ստացածներից:

Հետևապես, երկու տարբերակներում էլ տրիխուպոլի խոզերի դիզենտերիայի հանդեպ կանխարգելիչ և բուժիչ արդյունավետությունը համարյա հավասարագործ են և 8-10%-ով բարձր է վնասողի պատճառների արդյունավետությունից:

Այսպիսով, նվազեցնել մեր հետազոտությունների արդյունքներից նրաշխատվորում ենք Լեռնային Ղարաբաղի պայմաններում խոզերի դիզենտերիայի հանդեպ բուժիչ և կանխարգելիչ նպատակով օգտագործել տրիխուպոլի 10%-անոց լուծույթ՝ ֆիզիոլոգիական լուծույթի մեջ պատրաստած, շաբաթը մեկ անգամ, մեկ կգ կենդանի զանգվածին 0.1մլ դոզայով, ներմկանային:

Տրիխուպոլի օգտագործման առավելությունը, բացի բարձր բուժիչ և կանխարգելիչ արդյունավետությունից, կայանում է նաև նրանում, որ դեղամիջոցի պատահաբաշխ դոզան լրիվ ներարկվում է կենդանու համեմատաբար նրան քիչ անհանգստություն առաժառակելով:

Դեղամիջոցները նմա (պեր-օրալ) տալու դեպքում ստիպված ենք լինում քանի ուժ գործարկելու, որի դեպքում այն կարող է ընկնել կենդանու շնչափողը և առաջ բերել բարդություններ՝ շնչափողություն կամ թորքերի բորբոքում:

Դեղամիջոցը կնրի հետ տալու դեպքում դժվարանում է ընդունած դոզայի հսկողությունը, հատկապես բուժման նպատակով տալու դեպքում, նրբ հիվանդ կենդանին կամ լրիվ հրաժարվում է կնրից, կամ թե չէ այն ընդունում է շատ քիչ քանակությամբ - հետևապես և քիչ դեղամիջոց:

Резюме

Дизентерия свиней наиболее распространенная инфекционная болезнь в Нагорно-Карабахской республике, которая наносит большой экономический ущерб свиноводческим хозяйствам, что обуславливается гибелью сосунов и молодняка до 50%, потерей привеса и расходы на лечебно-профилактические мероприятия.

Для лечения дизентерии свиней в различных зонах были испытаны многочисленные лекарственные средства, но получены разноречивые результаты. В условиях Нагорного Карабаха, в неблагополучных по дизентерии свиноводческих хозяйствах на поросятах, начиная с 2-4 дневного до отъемного возраста, испытана лечебно-профилактическая эффективность: Трихопола на 1316 гол., где сохранность составила 88.1%, а из 169 гол. контрольной группы - 71.6%, ветдипасфена на 1490 голов, сохранность составила 77.9%, а из 92 гол. контрольной группы - 71.7%. Лечебно-профилактическая эффективность трихопола на 9.6% выше, чем ветдипасфена. Высокая эффективность внутримышечного применения трихопола позволяет рекомендовать его в производстве.

Գրականություն

1. Ա.Վ. Աբովյան, խոզերի դիզենտերիայի հանդեպ որոշ հակաբակտերիային միջոցների օգտագործման մասին, Երևան, «Ագրուպրոմ», 1988, թ.10:
2. Ա.Վ.Գուլիկով, Վ.Դ.Բովանով, Վ.Վ.Բոնդիկ - Բիմոնոքսիմոլի միջոցները խոզերի դիզենտերիայի ժամանակ, «Վետերինարիա», թ.8, 1985:
3. Ա.Բ. Զավիրյուպա, Ա.Ն.Նարչուկ, Բ.Ն.Բորզլով, խոզերի դիզենտերիա, «Վետերինարիա», թ.11, 1983:
4. Ե.Ս.Մամունց, խոզերի համաճարակաբանական իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում, Ադրբ. գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատություններ, հատ. 21, 1967:
5. Ա.Ս.Միլայիլչենկո, խոզերի դիզենտերիայի էթիոլոգիայի և պրոֆիլակտիկայի հարցերը, «Վետերինարիա», թ.7, 1974: -

РАЗРАБОТКА ВАЖНЕЙШИХ ЭЛЕМЕНТОВ АГРОТЕХНИКИ ДЛЯ ИНТРОДУЦИРОВАННЫХ СТОЛОВЫХ СОРТОВ ВИНОГРАДА В УСЛОВИЯХ АРЦАХА

Р.Т.Хасапетян

Кафедра сельского хозяйства

Общезвестно, что свежие плоды винограда, как и продукты его переработки, содержат ценные для человеческого организма продукты питания (сахар, витамины, минеральные соли и др.). Согласно данным медицинской академии бывшего Советского Союза, среднегодовое душевое потребление винограда составляет 30 кг, что значительно меньше фактического его состояния в Арцахе.

Учитывая это, усилия виноградарей направлены на увеличение количества столового винограда. Однако несмотря на то, что в последние годы намечилось некоторое оживление, связанное с вовлечением в производство столовых сортов Кардинала и Карабурну, все-таки доля их в общем сорimente значительно ниже. Перспективное развитие столового виноградарства нашей республики настоятельно требует пополнение нынешнего скудного сортамента качественно новыми сортами.

За последнее время нами в Арцахе изучены интродуцированные столовые сорта винограда с разным сроком созревания. Однако для внедрения их в производство необходимо предварительно разработать основные элементы их агротехники (нагрузки кустов глазками, длина обрезки плодовых лоз) в соответствии с их биологическими особенностями, так как последние в различных почвенно-климатических условиях проявляются по-разному.

С этой целью нами в низменной зоне Арцаха (Маргунинский район, местность Куропаткино) проводились исследования для выявления оптимальных параметров нагрузки и длины обрезки для интродуцированных столовых сортов винограда Жемчуг Саба (раннеспелый), Мускат гамбургский (среднеспелый) и Арапати (позднеспелый). Опытный участок, где производились исследования, был заложен корнесобственными саженцами. Почва на опытном участке светло-коричневая, по механическому составу относится к легко-глинистым (содержание гумуса в корнеобитаемом слое колеблется от 1,5 до 3,5%). Содержание карбонатов в почве варьирует от 15 до 25%. За вегетацию средняя многолетняя сумма активных температур превышает 4000⁰, что способствует нормальному росту и развитию виноградных кустов.

На опытном участке применялась общепринятая агротехника. На винограднике проводились один влагозарядковый и один-два вегетационных полива.

Опыт был заложен по схеме куст-повторность блочным методом. В каждом было по 6 кустов, а по каждому сорту — 30 кустов. Схема посадки кустов 3,0 X 2,5 м (1333 куст/га), формировка-двулучий кордон на штамбе высотой 100-110 см. Контролем служил районированный сорт Тавризени.

Обрезку опытных кустов проводили на 4-6 (условно короткая) и 8-10 глазков (условно длинная), при нагрузке 60, 80 и 100 глазков на куст, в зависимости от силы роста.

Трехлетние данные показали, что исследуемые сорта по-разному реагировали на изменение нагрузки кустов (таблица 1) и длины обрезки плодовых лоз (таблица 2).

У сортов Мускат гамбургский и Арапати коэффициент плодоносности существенно возрастает при увеличении нагрузки кустов до 80 глазков. Дальнейшее увеличение нагрузки снижает плодоносность побегов, урожайность и вегетативную силу кустов. У сорта Жемчуг Саба увеличение этих показателей наблюдается при малой нагрузке (60 глазков на куст и 85 тыс. глазков на 1 га). Таким образом, для опытных сортов нагрузка в указанных пределах является оптимальной. Установлена также зависимость накопления сахаров от нагрузки кустов. При ее увеличении на всех сортах сахаристость ягод снижалась на 0,8-1,7 (Мускат гамбургский) и 1,3-1,8 (Жемчуг Саба).

Значительные колебания по продуктивности сортов отмечены при изменении длины обрезки плодовых лоз. На сортах Жемчуг Саба, Арапати и Тавризени при длинной обрезке (8-10 глазков) существенно повышалась плодоносность побегов. В тех же условиях на сорте Мускат

гамбургский длина обрезки плодовых лоз не оказала заметного влияния на показатели плодоносности.

По нашим данным (таблица 3), на всех сортах нижние от основания побега глазки менее плодоносны, чем более удаленные. А в целом, по своим абсолютным значениям, плодоносность глазков по длине плодовой лозы у сортов Мускат гамбургский, Арарти и Жемчуг Сава значительно выше, чем у стандартного сорта Тавризени.

ТАБЛИЦА 1.
Влияние нагрузки кустов глазками на урожай винограда и его качество

ПОКАЗАТЕЛИ	Тавризени			Жемчуг Сава			Мускат гамбургский			Арарати			НСР ₀₅
	Нагрузка, глазки на куст												
	60	80	100	60	80	100	60	80	100	60	80	100	
Побеги, % плодоносные полноценные	60 38	54 42	53 36	83 46	79 38	72 38	90 41	91 47	82 35	74 45	77 47	67 33	2,6
Коэффициенты: Плодоношения (K1) Плодоносности (K2)	0,74 1,22	0,69 1,24	0,66 1,21	1,18 1,42	1,08 1,36	0,92 1,27	1,51 1,68	1,60 1,76	1,42 1,70	0,95 1,27	1,02 1,32	0,88 1,29	0,057
Число грозди на куст, шт.	30 269	33 257	38 249	62 134	64 139	63 126	62 179	78 168	78 160	39 341	53 325	53 307	15,0
сред. масса грозди, г													
Урожай: с 1 куста, кг с 1 га, ц	8,0 106	8,2 109	9,1 121	8,2 110	8,8 117	7,7 103	11,0 146	13,0 173	12,4 164	13,3 177	17,0 226	16,2 215	9,5 0,36
Сахаристость, г/100 см ³	17,4	17,3	16,0	18,0	16,7	16,2	23,8	23,0	22,1	17,8	17,2	16,9	1,4
Вызревшие побеги, %	82	81	70	85	78	70	81	81	68	83	82	68	

ТАБЛИЦА 2.
Влияние длины обрезки на урожай винограда и его качество

ПОКАЗАТЕЛИ	Тавризени		Жемчуг Сава		Мускат гамбургский		Арарати		НСР ₀₅
	Длина обрезки, глазки								
	4-6	8-10	4-6	8-10	4-6	8-10	4-6	8-10	
Побеги, %									
плодоносные	50	60	75	79	87	88	70	76	2,1
полноценные	38	40	40	41	40	42	42	42	0,046
Коэффициенты:									
Плодоношения (K1)	0,60	0,79	1,01	1,11	1,47	1,54	0,88	1,03	
Плодоносности (K2)	1,18	1,26	1,31	1,38	1,67	1,75	1,25	1,35	12,2
Число грозд. на куст, шт.	29	38	57	69	68	77	44	53	7,8
сред. масса грозди, г	270	247	135	132	175	163	330	319	0,30
Урожай:									1,1
с 1 куста, кг	7,7	9,1	7,6	9,0	11,7	12,5	14,4	16,6	
с 1 га, ц	102	122	101	119	156	166	191	220	
Сахаристость, гр/100см ³	17,2	16,7	17,2	16,8	23,4	22,5	17,5	17,0	
Вызревание побегов, %	80	76	78	77	78	76	78	77	

ТАБЛИЦА 3.
Плодоносность глазков (K1) по длине плодовой лозы

Сорт	N- глазка от основания побега									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Тавризени	0,24	0,60	0,62	0,69	0,78	1,04	1,06	1,10	1,16	1,19
Жемчуг Сава	0,50	0,78	0,87	1,08	1,32	1,37	1,43	1,45	1,49	1,51
Мускат гамбургский	0,49	0,94	1,24	1,43	1,58	1,68	1,72	1,78	1,83	1,97
Арарати	0,13	0,54	0,70	0,84	1,06	1,20	1,30	1,37	1,44	1,55

Более высокая плодоносность побегов при длинной обрезке оказала свое влияние на количество и качество урожая. Урожайность всех сортов при длинной обрезке существенно выше, разность по сравнению с короткой обрезкой составила от 29ц на сорте Арарати до 10ц на сорте Мускат гамбургский.

Все исследуемые сорта обеспечили получение кондиционного по качеству винограда. Накопление сахара в ягодах проходило более интенсивно при короткой обрезке (эта закономерность наблюдалась и по годам исследований). Однако и при длинной обрезке был получен кондиционный сравнительно высокий урожай без снижения силы роста кустов. Более высокая сахаристость отмечена на сорте Мускат гамбургский (22,5-23,4%), который в наших условиях является универсальным.

Высокая урожайность опытных сортов не отразилась отрицательно на вегетативном состоянии насаждений. У сорта Мускат гамбургский длинная обрезка способствовала существенному увеличению числа полноценных побегов, а процесс вызревания лучше проходил при короткой обрезке. Для остальных сортов длина обрезки не оказала заметного влияния на эти показатели.

Проведенные расчеты экономической эффективности (по ценам 80-х годов прошлого столетия) показали о преимуществе возделывания сортов Жемчуг Саба, Мускат гамбургский и Арарати по сравнению с сортом Тавризени.

На основании многолетних исследований установлены оптимальные параметры обрезки плодовых лоз у всех сортов на 8-10 глазков, при нагрузке для сортов Мускат гамбургский и Арарати 80, а у Жемчуг Саба – 60 глазков.

В условиях приватизации земель в Арцахе, указанные параметры рекомендованы хозяйствам для этих и подобных сортов.

Ամփոփում

Բազմամյա հետազոտությունների հիման վրա, նպատակ ունենալով Արցախում սահմանափակ խաղողի սնդանի սորտերի տնտեսական արգումը, հանրապետության տնտեսություններին սահմանվել և երաշխավորվել են ագրոտեխնիկայի կարևորագույն տարրերի օպտիմալ պարամետրերը ներմուծված սորտերի համար, թողնելով «Մուսկատ Գաբրուսկի» և «Արարատի» սորտերի համար 80, իսկ «Ժննդ Սաբայի»՝ 60 աչք/վազ, էտնելով բոլոր սորտերի բերքատու չվերը 8-10 աչք երկարությամբ:

Резюме

На основании многолетних исследований, с целью пополнения ограниченного сортимента столовых сортов винограда в Арцахе, хозяйствам республики определены и рекомендованы оптимальные параметры важнейших элементов агротехники для интродуцированных сортов с оставлением у сортов Мускат гамбургский и Арарати-80 и Жемчуг Саба – 60 глазков на куст и обрезкой побегов у всех сортов на 8-10- глазков.

Լիտերատուրա

1. Պ.Կ.Այվազյան, Խաղողագործություն, «Հայաստան» հրատարակչություն. Երևան, 1975.
2. Агротехнические исследования по созданию интенсивных виноградных насаждений на промышленной основе. Новочеркасск, 1978.
3. Амπεлография СССР. Пищепромиздат. Москва, 1955.
4. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. М. Колос, 1973.
5. Катарья Т.Г., Цейко А.И., Рыбин В.Ф., Нагрузка и урожай винограда. Крымиздат, 1964.
6. Мержаппан А.С. Виноградарство. М.Сельхозгиз, 1967.
7. Хасапетян Р.Т., Рыбин В.Ф. Продуктивность высокоштамбовых насаждений в Азербайджане. Садоводство и виноградарство Молдавии, 1982, N 11.

**ՍՈՐՏԱՅԻՆ ՈՒ ՄԵՐՄԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ
ՈՐՊԵՍ ՑՈՐԵՆԻ ԲԵՐՔԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ
ԿԱՐԵՎՈՐ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ**

Ա.Ա. Գուլյան

Գյուղատնտեսություն առօրին

ԼՂՀ-ում հացահատիկի տնտեսական արտադրության հստակեցված կազմակերպումն ու ազատակցության չափաբանակներով աճեցումը մի շարք հանգամանքներով ռազմավարական ու կենսական նշանակություն ունեցող հիմնախնդիր է:

Հացահատիկային մշակաբույսերի շարքում հիմնական տեղը պատկանում է աշնանացան ցորենին, որը զբաղեցնում է հացահատիկային մշակաբույսերին հատկացվող ցանքատարածությունների շուրջ 85%-ը, կամ 31176 հա՝ 1998թվականին եւ 23211 հա՝ 1999թ-ին (տես ԼՂՀ տնտեսությունը, վիճակագրական-վերլուծական տարեկան զեկուցագիր, Ստեփանակերտ-2000թ.):

Ցորենի տնտեսարար կշիռը մեծ է նաեւ համախառն բերքում: Ըստ տարիների (1998 եւ 1999թթ) կազմել է 85,5 եւ 89,5%:

Վերջին տարիների վիճակագրական տվյալների համաձայն 1999 թվականին 1998թ-ի համեմատ հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունը զգալիորեն կրճատվել է, 36793 հա-ից հասնելով 26503,8 հա-ի: Ըստ որում, այդ կրճատումը տեղի է ունեցել առավելապես հիմնական մշակաբույսի՝ ցորենի ցանքատարածության հաշվին (ավելի քան 25%-ով):

Նարկ է նշել, որ 1999 թ-ին ցորենի բերքատվությունը զգալիորեն բարձր է եղել՝ 12,54 ց, 1998-ի 7,7-ի դիմաց, որի շնորհիվ նրա համախառն բերքը ոչ միայն չի նվազել, այլ շոշափելի չափով աճել է, 23,9 հազար տոննայից հասնելով 29,1 հազ. տոննայի: Դա ապացուցում է, որ էքստենսիվ ճանապարհով (ցանքատարածությունների ընդարձակմամբ) հացահատիկի արտադրության ավելացումն ամենեւին էլ արդյունավետ եղանակ չէ եւ շատ ավելի կարնոր է այն իրականացնել միավոր տարածությունից ստացվող բերքի, այսինքն բերքատվության բարձրացման հաշվին: Արդեն 2003թ-ին արտադրվել է 83,8 հազ.տ. հացահատիկ, որը մոտ 41% ավելի է նախորդ տարվա ցուցանիշից:

Իսկ հացահատիկի միջին բերքատվությունն աճել է, հասնելով 21,3ց-ի, որը բավական լավ ցուցանիշ է:

Եթե հաշվի առնենք, որ մեկ հա հացահատիկի մշակության համար կատարվող ծախսերի ողջ համախիթը կազմում է մոտ 100-120 հազար դրամ, ապա հատկանալի է, որ ամեն մի հա-ից թեկուզ մեկ ց-ով ավելացրած բերքը նշանակալիորեն կիջեցնի բերքի ինքնարժեքը եւ կավելացնի հացահատիկի արտադրության շահութաբերությունը:

Սակայն դա չի նշանակում, թե պետք է կրճատել ցանքատարածությունները եւ այդ եղանակով նվազեցնել մշակության համար կատարվող ծախսերը:

Նկոյությունների է, երբ գյուղատնտեսության համար պիտանի հողատարածքները թողնվում են անմշակ, վերածելով խոտաբույսերի կամ արոտավայրերի, իբրեւ մեկ կամ մի քանի տարի հողին հանգստանալու հնարավորություն տալով: Դա ոչ միայն չի բարելավում հողի բերրիությունը, այլ նաեւ մոլախոտերով վարակվելու պայման է ստեղծում, ինչպես նաեւ քարենապատ պայմաններ՝ մկանաման կրծողների բազմացման համար: Դառաբաղում հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները, կարելի է ասել, միշտ էլ աղոթված են եղել այնպիսի մոլախոտերով, ինչպես խրփուկը, մոլասորգոն շաղգամը եւ դլդանը:

Եթե վերջին երկուսի դեմ ոչ դժվարությամբ կարելի է պայքարել հերբիցիդների օգնությամբ (2,4 ԺԺ՝ ամինային ադ. ֆենագոն), ապա շատ ավելի վտանգավոր մոլախոտեր են

խրվուկը և մուլասորգոն, որոնք ինչպես հայտնի է, հազազգի են և սովորական հերթիցիդներով վերացնել հնարավոր չէ: Հատկապես խրվուկը հազաբույսերի (ցորեն, գարի) համեմատությամբ ավելի վաղահաս է, պայմանների նկատմամբ ոչ պահանջկոտ և փայթամ աճ տալով ոչ միայն ճնշում է նրանց, այլ ինքնացան (սերմերը հասունանալուց թափվում են) ձևով տարածվում ու ցանքերն ավելի ու ավելի է աղտոտում իրենով:

Նշված մոլախոտերով ցանքերի համատարած վարակվածություն է տնդի ունենել հատկապես հողի սնվականաշնորհումից հետո, ցանքաշրջանառություն չկիրառելու և միևնույն դաշտում նույն մշակաբույսը մի քանի տարի շարունակ ցանելու՝ (մոնոկուլտուրայի) պատճառով: Ուստի այդ մոլախոտերի դեմ պայքարի ու հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքերից բարձր ու կայուն բերք աճեցնելու ամենից հիմնական ուղին ցանքաշրջանառության կիրառումն է, հատկապես սև ցմիկ կատարման պայմաններում: (Այս հարցը այլ քննարկման առարկա է):

Բնորատվությունը պայմանավորված է սորոտով և մշակության տնխնդողիայով: Մի կողմ թողնելով մշակության տնխնդողիան, նշենք, որ սորտի դերը կարևորվում է մի քանի ասպեկտով:

Նախ՝ սորտը տնդայնացնելու ժամանակ պետք է հաշվի առնել տվյալ գոտու հողակլիմայական պայմաններում նրա հարմարվողականությունը, ապա սորտային-կենսաբանական (պտտենցյալ բերք գոյացնելու) առանձնահատկությունները և վերջապես, ցանքի համար օգտագործվող սերմի որակը կամ պիտանիությունը՝ սորտային մաքրությունը և այլն:

Հարկ ենք համարում նշել, որ մաքուր սերմացու աճեցնելու համար բավարար չէ բարձր վերարտադրության սերմացու ցանելը: Անհրաժեշտ է, որպեսզի այդ սերմացուն ցանվի մաքուր դաշտում՝ ցմիկ, շարահերկի կամ թազմամյա խոտերի տնդում, քայց ոչ հացահատիկային մշակաբույսից ազատված դաշտում, որտեղ բերքահավաքից հետո թափված հատիկը ծլում և հաջորդ տարվա ցանքում խառնուրդ է առաջացնում:

Բարձր բերքատվություն ապահովելու և ի վերջո հացահատիկի արտադրությունն ավելի շահավետ դարձնելու համար կարևոր դեր ունի մշակվող սորտի ճիշտ ընտրությունն այն առումով, որպեսզի այն ունենա բարձր հարմարվողականություն տնդի պայմաններում, արդյունավետ օգտագործի հողում նված սննդային տարրերը և խոնավությունը ու գոյացնի հնարավորին չափ բարձր բերք:

Մյուս կողմից արտերկրից սորտերի ու սերմացուի ներկրումը ոչ միայն կապված է ֆինանսական ու տնտեսական լրացուցիչ ներդրումների հետ, այլ նաև միշտ չէ, որ ներկրված սորտերը տնդում դրսևորում են թավարար հարմարվողականություն ու բերքատվություն: Բացի այդ անհրաժեշտություն է առաջանում ամեն տարի ներկրել նոր սորտեր և սերմացու:

Ուստի շատ ավելի նպատակահարմար, հուսալի ու շահավետ է տնդական սորտերի սերմնաբուծության կազմակերպումը, որը նաև կվերացնի արտերկրից կախվածությունը:

Դրա համար ՀՀ Երկրագործության ու բույսերի պաշտպանության գիտական կենտրոնի սնվեկցիոնների կողմից բուծված 5 արտադրական և 12 հեռանկարային սորտեր քիչ չափաքանակներով (50-ական կգ և 5-ական կգ) բերվել և փորձարկման են դրվել ԼՂՀ-ի պայմաններում, լավագույն ստուգիչ սորտերի կողքին:

Փորձարկվող սորտերի թվում լավ արդյունք կարելի է ակնկալել նախկինում ստուգված Նարիի 68, ինչպես նաև՝ Անի 326, Լավար, Արցախ, Վարանդա (Լ-10), Ամարաս (Է-149 Ե) և այլ սորտերից, որոնց կենսաբանական պտտենցյալ բերքատվությունը 100-120ց է, ունեն խոշոր (8-12սմ) հասկ, հասկի հատիկների թիվը 50-70 է: Նրանք կարմրահատ և սպիտակահատ են, հատիկները միջին մեծության ու ավելի խոշոր են (1000 հատիկը կշռում է 40-55գ): Մախտակուցի ու սոսնձանյութի պարունակությամբ չեն զիջում լավագույն ստանդարտ սորտերին: Հատիկը ունի ձավարային ու հացաթխման լավ հատկություններ:

Բոլոր սորտերը վաղահաս և միջահաս են: Ունեն միջին բարձրության (90-110սմ), չափավոր ցողուն: Բավարար չափով դիմացկուն են հիմնական սնկային հիվանդությունների հանդեպ:

Սորտերի տեղայնացման գործընթացն արագացնելու նպատակով փորձարկման հետ զուգահեռաբար հիմնվել է սերմնաբուծական առաջին տարվա ընտրության տնկարան (ավելի քան 2500 ընտանիք), որը հնարավորություն կտա լայն արտադրական մշակության համար առաջարկվող սորտի սերմնաբուծության աշխատանքները ծավալելու՝ առանց տարի կորցնելու:

Մշակվող սորտի ժառանգականությանը պայմանավորված բերքային ու որակական պոտենցիալ հնարավորությունները պահպանելու և օգտագործելու խնդրում անչափ մեծ է սերմնաբուծության դերը: Իզուր չէ, որ սերմնաբուծությունն այլ կերպ կոչվում է պահպանողական սննդի: Սերմնաբուծության բացակայության դեպքում սորտ հասկացողությունը կորցնում է իր իմաստը, քանի որ շատ արագ կնրպով ադապտվում է խառնուրդներով, կորցնելով իրեն տիպիկ լավագույն հատկանիշները:

Սերմնաբուծությունը նրկարատն և պարտադիր կնրպով կրկնվող գործընթաց է, բաղկացած մի շարք փուլերից: Ամեն մի սորտի համար այն սկսվում է նրան տիպիկ հասկերի ընտրությամբ: Ըստ որում, կախված տվյալ սորտի տարածման արձալից կարող է վերցվել 500, 1000 և ավելի հասկ:

Առաջին փուլում այդ հասկերը կախվում են առանձին-առանձին, իսկ ստացված սերմերը ցանվում են առանձին շարքերով՝ մեկ հասկի սերմը մեկ շարք, որոնք կազմում են առանձին ընտանիքներ:

Վեցնասցիայի ընթացքում ընտանիքները գնահատվում և համեմատվում են իրար հետ, ապա ընտրվում են միայն սորտին տիպիկ ընտանիքները, որոնք նաև կախվում են առանձին-առանձին՝ ըստ հատիկի համեմատելու, գնահատելու և կրկնակի ընտրություն կատարելու համար:

Երկրորդ փուլում (երկրորդ տարվա ընտրության տնկարան) ուսումնասիրվում են ընտրված ընտանիքները, որոնք նաև ցանվում են առանձին-առանձին, դարձյալ հնարավոր շնորհմանից ազատվելու և միայն սորտի տիպը ներկայացնող ընտանիքներն ընտրելու համար:

Երրորդ փուլում ընտրված ընտանիքները միացվում և նոր ցանքի պայմաններում դրվում են բազմացման (կոչվում է բազմացման տնկարան):

Չորրորդ փուլում բազմացման տնկարանից ստացված սերմեր գտվում և ցանվում է՝ սուպերլիտա ստանալու համար:

Հինգերորդ փուլում սուպերլիտա սերմացուն ցանվում է՝ էլիտա ստանալու համար:

Դրան հաջորդում է առաջին, ապա երկրորդ վերարտադրության սերմի ստացումը: Այստեղ նշենք, որ պարենային հատիկ ստանալու համար միանգամայն բավարար է I և II վերարտադրության սերմի օգտագործումը:

Սկսած բազմացման տնկարանից կիրառվում է նեգատիվ ընտրություն կամ սորտային քաղհան՝ սորտին ոչ տիպիկ բույսերը կամ մեխանիկական խառնուրդները վերացնելու նպատակով:

Սերմաբուծական բոլոր ցանքերում, սկսած բազմացման տնկարանից, բերքահավաքից առաջ կատարվում է ցանքերի ապրոքացիա. ստուգվում է տվյալ մշակաբույսի այլ սորտերով կամ այլ հացազգիների բույսերով ադապտվածությունը, մոլախոտերի քանակը, տիպերը, սնկային հիվանդություններով վարակվածությունը և կազմվում համապատասխան ակտ:

Հունձը պետք է կատարել միայն մաքուր կոմբայնով, որպեսզի այն սորտի կամ մշակաբույսի հատիկներ չլինեն նրա մեջ, իսկ հատիկը պետք է հավաքորել նոր պարկերում և պահեստավորել նախապես պատահանված ու մաքրված պահեստում, որտեղ բացի տվյալ սերմացուից այլ հատիկ չի կարող պահվել:

Սերմացուն գտվելուց հետո նա հավաքվում է մաքուր պարկերում և էտիկետավորվում, որի վրա նշվում է սորտը, սերմի կարգը (թե որ տնկարանից է հնձված): Որոշ դեպքերում մեծ քանակը կարող է պահվել և կույտով:

Այնուհետև ամբողջ սերմից վերցվում է նմուշ (2կգ.)՝ սերմ ստուգող լաբորատորիայում նրա սորտային մաքրությունը, զանազան խառնուրդների չափը, սնկային հիվանդություններով վարակվածությունը և վերջապես ծլունակությունը որոշելու համար:

Բոլոր այս տվյալների հիման վրա լրացվում է սերմի մասին վկայական և տրվում բաշխվող սերմի հետ միասին:

Սերմնաբուծական այս գործընթացը կրկնվում է յուրաքանչյուր երեք - հինգ տարին մեկ, պարբերաբար արտադրությունն ապահովելով նոր ու որակյալ սերմնայություն:

Այս ամենը ներկայացվում է ոչ նրա համար, որ ամեն մի հողատեր իր համար սերմնաբուծությամբ զբաղվի: Բնավ ոչ: Դա հնարավոր էլ չէ: Պարզապես ուզում ենք ցույց տալ գործի բժախնդրությունն ու կարնտությունը:

Սերմնաբուծությունն այդ գործի համար իրավասություն (լիցենզիա, թույլտվություն) ձեռք բերած կազմակերպության մենաշնորհն է:

Իսկ հացահատիկի արտադրությամբ զբաղվող մասնավոր և կոլեկտիվ տնտեսավարող սուբյեկտներին հարկ ենք համարում ևս մեկ անգամ հիշեցնել, որ որակյալ սերմացուի համար վճարված գինը թանկ չհամարեն, այն միշտ էլ արդարացնում է իրեն:

Ամփոփում

Հողվածում ամփոփվում են ԼՂՀ-ում հողի մասնավոր սեփականատիրության պայմաններում աշխատացան ցորենի մշակության, ցանքատարածությունների փոփոխության, բերքատվության և համախառն բերքի արտադրության տվյալները:

Արժարվում են բերքատվության բարձրացման նպատակով նոր՝ արդյունավետ սորտերի ներդրման և սերմնաբուծության կազմակերպման անհրաժեշտության խնդիրները:

Համառոտ տրվում են սերմնաբուծության օղակները և նրանցում տարվող աշխատանքները:

Резюме

В НКР основной продовольственной культурой является хлебопекарная пшеница и увеличение ее производства имеет жизненно важное значение.

В последние несколько лет намечается тенденция расширения посевов и повышения урожайности этой культуры.

В повышении урожайности пшеницы важное значение имеют правильный выбор сорта для каждой агроклиматической зоны и использование качественных семян. Все это поможет повысить рентабельность возделывания пшеницы и увеличить доходы земледельцев.

Для решения этих проблем частично нами проводятся испытание озимой пшеницы селекции НИЦ и ЗР РА: Ани, Лалвар, Арцах, Амарас и др; обладающие очень высокой потенциальной урожайностью (100-120ц/га).

Одновременно заложены семеноводческие питомники для более перспективных сортов Ани, Арцах и Амарас, которые проходят производственное испытание на сравнительно больших площадях.

В статье очень доступно изложены принципы первичного семеноводства для заинтересованных и компетентных фермерских хозяйств.

**ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՆԻՆԵՐԻ ՈՐԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄԸ ՔԱՂՅՐԱՐՄԱՏ
ՔՈՒՅՍԻ («ՄԱՏՈՒՏԱԿ», «ԲԻԱՆ») ՄԻՋՈՑՈՎ
Գ.Ա. Հակոբյան, Յու.Ս. Գրիգորյան
Գյուղատնտեսություն ամբիոն**

Ղարաբաղում տնիսնիկական սորտերից կարմիր գինիների պատրաստման համար լավագույն սորտեր են հանդիսանում խինդոլնին և Հաղթանակը:

Ինչպես հայտնի է, խաղողից պատրաստված գինիներն ունենում են յուրահատուկ համ, հոտ ու բուրմունք, որը կապված է խաղողի սորտից, հողակլիմայական պայմաններից, վազի ձևավորումից, բերքահավաքի ժամկետից և գինիների պատրաստման տեխնոլոգիայից և այլն: Գինու փնջի ձևավորմանը մասնակցում են խաղողի սորտային արոմատը, որն իրենից ներկայացնում է խաղողի տվյալ սորտին բնորոշ հատուկ խմբի նյութեր, որոնց անվանում են նթերային յուղեր:

Պատրաստի գինու փնջի առաջացմանը մասնակցում են նաև սիվոլային յուղերը, որոնք առաջանում են քաղցուի խմորման պրոցեսում:

Խաղողի նթերային յուղերն առանձին չեն կարող բնութագրել գինու փունջը, այն միայն գուգակցվելով խմորման պրոցեսում առաջացնող սիվոլային յուղերի հետ, դառնում է սպեցիֆիկ և գինու համար արժեքավոր փնջով:

Ելնելով փնջի առաջացման այս տեսություններից, մենք մեր առաջ խնդիր ենք դրել՝ խաղողի վերամշակման ժամանակ փորձնականորեն մասնակից դարձնել քաղցրարոմատ բույսը («Մատուտակ», «Բիան»), այսինքն՝ խաղողի ողկույզների ջարդումը և չանչի անջատումը կատարել նշված բույսի մասնակցությամբ և արտաբաժնել նրա ազդեցությունը հետագա գինու որակի վրա:

Շուրջ մեկ տոննա խաղողին մասնակից դարձրինք մոտ 25 կգ. քաղցրարոմատ բույսը՝ ցողունը իր տերևների հետ միասին:

Քաղցրարոմատ խոտաբույսի ցողունի բարձրությունը հասնում է 1-1.5 մետրի, ունի նեղ նրկարավտն տերևներ հավաղիկ դասավորությամբ, ունի յուրահատուկ դուրեկան համ ու հոտ, ունի զարգացած, խոր թափանցող քաղցրահամ արոմատ: Այս բույսը տարածված է Լեռնային Ղարաբաղի նախալեռնային ու հարթավայրային գոտիների մշտական և ժամանակավոր հոտոգ գետերի հովիտներում:

Գինին պատրաստվել է երկու տարբերակով՝ 1) կլասիկ մեթոդով (բաց խմորում- լոզացող գլխարկով), որի ժամանակ չի մասնակցել քաղցրահամ բույսը, 2) նույն տեխնոլոգիայով, բայց քաղցրահամ բույսի մասնակցությամբ:

Փորձնական տարբերակի վարիանտի դեպքում, խաղողի ողկույզների ջարդումից ու չանչազատումից հետո, քաղցրահամ բույսը հնարավոր է որակա խոտան:

Խաղողը մթերվել է 20% շաքարայնությամբ և 7 գ/լ թթվությամբ: Մեկ տոննա խաղողից պատրաստվել է 700 լ բարձր որակի գինի:

Ուսումնասիրությունները կատարվել են Ղարաբաղի միջին լեռնային գոտում, ծովի մակերևույթից 800մ բարձրության վրա: Հողային տիպը՝ շագանակագույն, հումուսի պարունակությունը՝ 3.8%, հեշտ յուրացվող, ազոտի պարունակությունը վարելահերետում 3մգ. 100գ. հողի մեջ, ֆոսֆորի պարունակությունը 2մգ. 100գ. հողի մեջ, իսկ կալիումի պարունակությունը 80մգ. 100գ. հողի մեջ: Այսպիսով, փորձարկվող հողամասում ազոտով և

ֆոսֆորով ապահովված են նվազագույն չափերով, իսկ կալիումով հարուստ: Այգին վնգետացիայի ընթացքում ջրվել է մեկ անգամ:

Գինին պատրաստման ժամանակ, կլասիկ եղանակին համապատասխան կատարվել է փուլիչի թրմնցում և կիսախմորում կաղնե տակառատախտակներից պատրաստված փոքր չանքերում: Այնուհետև փուլիչից անջատելուց հետո, հարմարեցնելով եղանակի ցրտելու հետ, կիսախմորված քաղցուի խմորումը մինչև վերջ տարվել է կաղնուց պատրաստված տակառներում 14-15 °C ջերմաստիճանի պայմաններում:

Գինու չատրաստման ամբողջ տեխնոլոգիական պրոցեսներում չի օգտագործվել ծծմբային անհիդրիդ, բացի տարաների վերամշակման ժամանակ կատարված ծխումներից և այն մառանի ծխումից, որտեղ տարվել է քաղցուի հիմնական խմորումը:

Խմորման ընդհանուր պրոցեսը տևել է 22 օր, որից հետո գինին անջատել ենք դիրտից, տակառները լիքը լցվա՝ր պահվել է 22-23 օր և կատարվել 2-րդ փոխլցումը, քանի որ գինին լավ պարզել էր և նստվածքն անջատված նստել էր:

Այդ ժամանակ գինին լրիվ ձևավորվել էր՝ ունենալով ընտիր գունավորվածություն, համ, հոտ ու բուրմուհի:

Գինիների անալիզների աղյուսները բերված են աղյուսակում.

N	Տարբերակը	Մափրտի պարունակությունը % ծավ.	Տիտրվող թթվությունը g/l	Ցնդող թթվությունը g/l	Դնգուտացիոն գնահատականը
1.	«Ննդողնի» գինին առանց քաղցրարմատ բույսի մասնակցության	11,2	6,2	0,6	7,5
2.	«Ննդողնի» գինին քաղցրահամ բույսի մասնակցությամբ	11,5	6,2	0,5	9,0

Աղյուսակից ներևում է, որ երկու տարբերակներում կոնդիցիաների էական տարբերություն չկա (չնչին է), սակայն քաղցրարմատ բույսի մասնակցությամբ մշակված խաղողից պատրաստված գինին տարբերվում է իր յուրահատուկ բուրմուհեքով, փնջով է գնահատել օրգանոլեպտիկական ցուցանիշը:

Կատարելով խնդողնի սորտից կարմիր գինու պատրաստման այս փորձնական եղանակը, պարզվեց, որ քաղցրահամ բույսը («Մատուտակ»-«Բիւան») մասնակցելով գինու պատրաստման տեխնոլոգիական պրոցեսում, դրականորեն է ազդում ստացվող գինու որակի վրա՝ լավանում է գինու հոտը, համը, բուրմուհեքը, գինին դառնում է ալելի դուրեկան:

Այսպիսով, քաղցրահամ բույսից փուլիչին անցած եթերային յուղներն անցնելով պատրաստ գինու մեջ, խաղողից անցած եթերային յուղների և խմորման ժամանակ, առաջացած սիվոլաային յուղների հետ համագործակցելով ստեղծվում է կոմպոզիցիա, որն էլ բնութագրեց փորձնական եղանակով պատրաստված 700լ գինու բարձր գնահատականի արժանացած գինու փուլեջը:

Մեծ արտադրություններում այս տեխնոլոգիան իրականացնելու համար, խորհուրդ ենք տալիս օգտագործել միայն վալիկավոր ջարդիչներ, այնուհետև պրոցեսին մասնակից դարձած քաղցրահամ բույսը հեծացնել, որից հետո տեխնոլոգիան տանել կլասիկ մեթոդով.

որից հետո տեխնոլոգիական պրոցեսների խախտման: Այդ պրոցեսում, ստացվելիք գինու բարձր որակը նրաշխավորում ենք:

Յանկալի է հետազայում ուսումնասիրել քաղցրահամ բույսի («Մատուտակ»-«Բիան») քիմիական բաղադրությունը՝ տերեններում, ցողունում (և արմատում նույնիսկ) պարունակվող նյութերային յուղերը, ածխաջրերը և այլ բուրմանավետ նյութերը, որոնց ազդեցությամբ շնչտակի բարձրանում է գինու որակը:

Ամփոփում

Համարում ենք ազագույնած, որ քաղցրահամ բույսի («Մատուտակ»-«Բիան») մասնակցությունը խնդողնի խաղողի սորտից կարմիր գինիների պատրաստմանը, տալիս է իր դրական և ուշադրության արժանի արդյունքը:

Երաշխավորում ենք կարմիր գինիների պատրաստման ժամանակ մասնակից դարձնել քաղցրահամ բույսը: Այստեղ պետք է հաշվի առնել խաղողի քանակության և բույսի մասնակցության քանակի չափանիշները, և որ բույսը պետք է մասնակցի միայն ջարդման-չանջազատման պրոցեսում:

Резюме

Считаю доказанным что использование сладкого на вкус растения “Матутак”-“Биан” при изготовлении красных вин из сортов винограда “Хиндигни” дает свой положительный и достойный внимания результат.

При использовании указанного растения необходима учитывать количество винограда и количественные параметры участия растения, а так же то, что оно должно использоваться только в процессе давки винограда.

Գրականություն

1. Нулиев В.И., Скурихин И.М., “Химия вина” , Москва пищевая промышленность, 1967г. стр. 441.
2. Валушко Г.Г., “Технология столовых вин”, изготовлено “Пищевая промышленность”, Москва, 1969г., стр. 302.
3. Դ.Տ.Դանիելյան, Հ.Դ.Մանայան, Հ.Մ.Պապովյան, «Գինեգործության հիմունքները», հրատ. «Հայաստան», Եր. 1973թ., էջ 390:
4. Պ.Կ.Ավագյան, «Ժաղաղագործություն», հրատ. «Հայաստան», Եր. 1975թ., էջ 466:

Շ.Մ.Մարտիրոսյան

*Մաթեմատիկայի և բնագիտության դասական դժան մեթոդիկայի
ամբիոն*

Աշխարհագրությունը հնագույն գիտություններից է: Այն անընդհատ զարգացել ու լրացվել է տնտեսական ու գործնական հայտնագործություններով, մեծ դեր խաղացել մարդու աշխարհաճանաչման, գիտական մտքի զարգացման ու պրակտիկ գործունեության կազմակերպման գործում:

Այժմ, ԳՏՀ նվաճումների պայմաններում, աշխարհագրությունը դարձել է գիտության ժամանակակից կարևոր ուղղություններից մեկը, իր ճյուղերով՝ գիտությունների համակարգ, ավելի մեծացել է աճող սերնդի աշխարհաճանաչման, կրթական ու դաստիարակչական նրա նշանակությունը:

Անձնական փորձից և ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ եթե ոչ բոլոր, ապա հանրակրթական շատ դպրոցներում աշխարհագրության դասը, ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ կազմակերպման ու անցկացման մեթոդներով հիմնականում կրում է ավանդական բնույթ, երբեմն ժամանակի սոցիալական պահանջին գիտական ու դաստիարակչական, սովորողների ընդհանուր զարգացման մակարդակին ու հետաքրքրություններին ոչ համապատասխան:

Հանրակրթական դպրոցների, նույնիսկ լավագույն գնահատականներով շատ շրջանավարտներ թարժրագույն դպրոց են գալիս այդ մասնագիտության նկատմամբ ոչ ճիշտ պատկերացմամբ, առանց նախնական ընտրության, չցուցաբերելով համապատասխան գիտելիքներ դասագրքի, հասարակ վարժությունների ու քարտեզների սահմաններում: Այս բավականին լուրջ խնդիրներ է առաջացնում երիտասարդի հետագա զարգացման, մասնագիտանալու, կյանքին լիարժեք նախապատրաստվելու գործում:

Ներկա հոգվածը համեստ փորձ է՝ օգնելու հանրակրթական դպրոցների աշխարհագրության ուսուցիչներին՝ լրացնելու առարկան ուսուցանելու բազմամյա փորձը, այն նպատակաուղղելու առաջադրվող պահանջների ու խնդիրների իրագործմանը, ապահովելու նրա գիտական ու աշխարհաճանաչողական ժամանակակից մակարդակը, որի կարիքը զգացվում է:

Ինչպես բոլոր գիտությունների, այնպես էլ աշխարհագրական գիտության զարգացմանը համընթաց կատարելագործվել է նրա դասավանդման մեթոդիկան: Հանրակրթական դպրոցում, որը ներխանների աշխարհաճանաչման, մտածողության, գիտական մտքի զարգացման, որպես մարդ ձևավորման կարևոր օղակ է, աշխարհագրության ուսուցումը, նրա ուսուցման մեթոդիկան վճռական դեր են խաղում: Ուսուցման նպատակով օգտագործվում են դասագրքերը, ուսուցչի խոսքն ու գրույթները, քարտեզները, մի շարք դիտողական այլ պարագաներ, աշխարհագրական հրապարակը, տպագիր հրապարակումներ, հեռուստացույցի հաղորդումներ, էքսկուրսիաներ, ներառյալական նյութեր և այլն:

Ըստ էության դրանք կապված են միմյանց հետ, լրացնում, ունենալով իրենց յուրահատուկ տնդը:

Այնուամենայնիվ, աշխարհագրության հիմնական ուսուցումը կատարվում է դասի ձևով, որի արդյունավետությունը մեծ չափով կախված է նաև նրա կազմակերպման ու անցկացման մեթոդիկայից:

Անկասկած, յուրաքանչյուր դաս ուսուցչի ստեղծագործությունն է, որի հաջողությունը պայմանավորված է ուսուցչի անձնական գիտելիքներով, ընդունակություններով ու մանկավարժական վարպետությամբ: Սակայն, կան երաշխիքներ, որոնցով պետք է կառուցել դասը, բարձրացնել նրա ուսուցողական, դաստիարակչական դերը:

Այդ երաշխիքները, որոնք կարելի է համարել ուսուցման օրենքներ (չափանված) ու օրինաչափություններ, բոլոր դասերում ուսուցման խթանող հանգամանքներ, մոտավորապես կարող են կրել հետևյալ բովանդակությունը.

1. Ամենից առաջ սովորողների մեջ արմատավորել հետաքրքրություն, սեր գիտության նկատմամբ, նրա բացառիկ դերը ժամանակակից կյանքում, սերտ կապվածությունը աշակերտի անընդհատ զարգացման գործընթացի հետ:

2. Ստեղծել և կենդանի պահել սովորողների ստեղծագործական երևակայությունը, որը բխի իրական կյանքից, մշտապես կապված լինի կյանքի հետ, նրա մակարդակին, հայտնի երևույթներից տանի անհայտի պարզաբանմանը, հետազոտմանը:

3. Չսովել սովորողներին բավարարվելու դասագրքում կամ ուսուցչի կողմից շարադրված գիտելիքներով, որոնք, սակայն, չպետք է կասկածի տակ ամփոփեն, այլ ընդունվեն որպես հիմք, նկատել: Դրանց պետք է հաջորդեն սովորողի ինքնուրույն աշխատանքը, ակտիվ գործընթացը՝ որն ամրապնդում է գիտելիքները, ստեղծում հմտությաններ ու կարողություններ:

4. Ուսուցիչը միշտ պետք է լինի մանկավարժական բարձրության վրա, մասնագիտությանն ու դասավանդման մեթոդիկային տիրապետող, բազմակողմանի զարգացած, միաժամանակ դասարարնից չկտրված, հասկանալի, օրինակելի:

5. Չսահմանափակվել մասնագիտությամբ, անխախտ պահել աշխարհաճանաչման, միջնորդավորված ուսուցման սկզբունքը, միջառարկայական կապերը, հատկապես ճշգրիտ գիտությունների՝ մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի, երկրաչափության հետ, որը կոնկրետացնում ու պարզեցնում է տվյալ օբյեկտի կամ երևույթի չափն ու պատկերը:

6. Բացատրությունները հասցնել տրամաբանական, ամբողջական ավարտի, օրինակներով հասկանալի դարձնելով դրանք:

Օրինակ. 7-րդ դասարանում ուսումնասիրվում է «Աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը» թեման: Ուսուցիչը թվարկում է արտադրության տեղաբաշխման գործոնները: Այն կոնկրետ ու պատկերավոր դարձնելու նպատակով առաջարկում է տեղաբաշխվել գյուղատնտեսության ճյուղերը, օրինակ, ՀՀ-յ լեռնային Զարվաճառ-Քաշաթաղ և հարթավայրային Մարտակերտ-Մարտունի շրջաններում: Առաջարկում է միաժամանակ որոշել հանրապետությունում զգալի տարածք զբաղեցնող այդ շրջանների յուրացվածությունը բնակչության միջին խտության միջոցով և համեմատել համապետությունում միջինի հետ (տվյալները կարող են լինել մոտավոր): Դրանք միմյանց հետ կապված են, լրացնում ու բացահայտում են: Քանի որ շոշափում է նաև բնակչության խտության մասին հասկացությունը, որը, զգալիոր, դպրոցներում աշակերտների կողմից հաճախակի կրկնվում է՝ Մեկ քվմ վրա ապրում է... ոչ ճիշտ արտահայտությունը, ուսուցիչը նշում է, որ դա մաթեմատիկական մեծություն է, ստացվում է բնակչության թիվը բաժանելով տվյալ տարածքի քվմ քանակի վրա գործողությամբ: Առաջարկում է բերել նման այլ օրինակներ:

Կամ 5-րդ դասարանում դասի թեման մասշտաբն է: Ուսուցչի պահանջով սովորողները պատասխանում են՝ ի՞նչ է մասշտաբը գրքային սերտած հասկացությունը, բաժանում երեք խմբերի՝ փոքր, միջին, մեծ: Սակայն տրված թվերը շփոթություն են առաջացնում: Միջմաստում է ուսուցիչը. պարզվում է, որ մասշտաբը փոքրացման չափ լինելով հանդերձ հարաբերություն է, այսինքն քանիքորոշ մասի հարաբերություն ամբողջի նկատմամբ: Ինչպես երկրորդ մասը մեծ է, այնքան փոքր է մասշտաբը և ընդհակառակը: Այս մաթեմատիկական պաղո ու հասարակ գործողությունը հստակեցնում է հասկացության իմաստը և յուրացվում աշակերտների կողմից հեշտ ձևով: Այնուհետև ուսուցչի պահանջով աշակերտները կատարում են վարժություններ քարտեզի վրա:

Բարձր դասարաններում տնտեսությունների նկատմամբ օգուագործվում են «Ինտենսիվ» և «Էքստենսիվ» հասկացությունները: Պարզվում է, որ դրանք պետք է որոշել ոչ թե համախառն բերքի (կամ նրա դրամական արժեքի), այլ մեկ հեկտարի հաշվով (հեկտարի, ֆուրաժային կովի և այլն) բերքատվությամբ կամ մթերատվությամբ:

Երևույթի նման պարզաբանումը գիտակցական ըմբռնումից աստիճանաբար տանում է գիտականի, որը ուսուցման նպատակն է, որը և պետք է ապահովել դասի պրոցեսում:

Միջառարկայական կապերը բարձր դասարաններում օգնում են լրացնելու այն բացերը, որոնք կարող են առաջանալ երևույթների միակողմանի, գուտ աշխարհագրական բացատրություններից: Օրինակ, երկրորդ համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած, տնտեսապես քայքայված Գերմանիայի արագ զարգացումը, ճապոնական «Հրաշքը», որը տեղի ունեցավ նույնպիսի նույնատիպության ժամանակաշրջանում, այսպես կոչված աշխարհագրական բացատրությունների պետք է «Օգնության բերել» պատմական, քաղաքական բացատրությունները, որոնք անհրաժեշտ են դրանք հասկանալի դարձնելու համար:

Աշխարհագրության ժամանակակից դասի կառուցվածքն առաջին հերթին պետք է բխի առարկայի գլխավոր, այնուհետև դասի կոնկրետ թեմայի նպատակից, խնդիրներից ու բովանդակությունից, որի խորք տիրապետումը ուսուցչի պարտքն է: Պետք է նշել նաև, որ դասը ոչ միայն աշխարհագրական գիտելիքների հաղորդման, սովորողների կողմից դրանց յուրացման, այլև իրականության ճանաչման գործընթաց է, ուսուցչի և աշակերտի համատեղ աշխատանք: Ուսուցչի ղեկավարությամբ աշակերտը ավելի ակտիվ պայմաններում, ճանաչում է բնությունը և հասարակական կյանքում տեղի ունեցող բարդ ու բովանդակալից երևույթները, օրինաչափությունները, դրանց փոխադարձ ախտախտ կապերը, դրանց նկատմամբ ձևավորում իր պատկերացումները, մտածողությունն ու աշխարհայացքը: Դասի էությունը պետք է լինի կենդանի իրականությունից վերացական մտածողության անցման գործընթաց, մի շղթա, որն ապահովում է սովորողի մտավոր զարգացումը: Պետք է հաշվի առնել, որ ժամանակակից իրական աշխարհն իր հակադրություններով նաև սովորողների մտածողության ու մտահոգությունների առանցքն է՝ դրանց նկատմամբ լուրջ վերաքննումներով: Չպետք է նրանց հուսալիքը անել:

Հասկանալի է, որ գույություն ունի պետական ծրագիր, և առաջին հերթին ուսուցիչը պետք է առաջնորդվի դրանով, իրականացնի այն: Պետք է նշել նաև, այն ոչ մի չափով չի նսնձացնում ուսուցչի դերը: Ընդհակառակը, ուսուցիչը կենդանի լեզվով ստեղծած պատկերներով լրացնում, ամբողջացնում է ծրագրային նյութը, ներքին տրամաբանական կապերով պայմանավորված այն դարձնում մտապատկերների ու ըմբռնմաների համակարգ, աշակերտների մտածողությանը տալիս ցանկալի ուղղություն, կողմնորոշում: Անժխտելի է նաև ավանդական ուսուցիչ-աշակերտ օրոշակի հարաբերությունների, ուսուցչի անհատական հեղինակության ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Դասի կազմակերպման հիմքում ունենալով դասական և ժամանակակից մեթոդների մի քանի տարբերակներ (որոնց առնվազը պետք է ծանոթ լինել), ուսուցիչը պետք է ձգտի ունենալ իրական արդյունավետությանը հարմարեցված իրենը՝ ավելի մեծ տեղ ու ժամանակ պահանջող հոգևոր, բարոյական, ազգային, մեր յուրահատուկ երկրամասի նկատմամբ հայրենասիրական դաստիարակության, երբեմն հանրապական, բայց իրական փաստերի, իրականացված պատմական երազանքի, ձեռք բերած մեծ հաղթանակի, հասարակական կտրուկ շրջադարձի իմաստավորման անհրաժեշտության բացատրություններով:

Աճող սերնդի դաստիարակության գործում հայրենասիրությունը միշտ էլ եղել է արդիական: Այժմ հարապատկառման ու հպարտության վնի զգացմունքով մենք սիրում ենք մեր արդար պայքարով ու աշխատքով առկա տնտեսի ենթակայություններից ազատագրված, ինքնուրույն ու անկախ մեր հայրենիքը և ամբողջ էությամբ պատասխանատու ենք նրա պաշտպանության ու ապագա զարգացման համար:

Ուսուցիչը դասի պրոցեսում չպետք է մոռանա «Ի՞նչպես» հարցի մասին, այսինքն նյութը ինչպե՞ս առավել հետաքրքիր ուսումնասիրել գիտական պարզ ու հասկանալի ձևով: Նման պահանջի դեպքում կապահովվի մասնագիտական ընդհանուր մանկավարժական բարձր պատրաստվածությունը, դասավանդման մեթոդիկայի մշտական կատարելագործում:

Խուսափելով առաջադիմից գիտակա՞ն (մասնագիտական), թե՞ մեթոդական պատրաստվածությունը համարելու մասին վիճաբանությունից, դրանք գնահատել որպես դասի հաջողության և արդյունավետության համարժեք երաշխիքներ, անդրադառնանք այն խնդիրներին, որոնցով բնութագրվում է ժամանակակից աշխարհագրական գիտությունը գիտությունների համակարգում, նրա տեղն ու դերը, տնտեսական ու գործնական նշանակությունը:

Խնդիրները, որոնք արժարժված են հանրակրթական և բուհական դասագրքերում, ծանոթ են ուսուցչներին և աշակերտներին, խմբավորվում են.

-Ընդհանուր խնդիրները մեր մոլորակի, մասնավորապես նրա աշխարհագրական թաղանթի մարդ ուրտրի, դրանց հետ կատարվող կործանարար երևույթների մասին, որոնք հիմնականում կրում և հետազոտվում են տնտեսական, քառաբնույթ, տրամաբանական բնույթով:

-Երկրորդ կարգի խնդիրներ են առաջացել և առաջանում են բնության և հասարակական կյանքում տեղի ունեցող մակրոմակարդակով (մեծամասշտաբ) կործանարար երևույթների հետևանքներ և դրանց լուծման ուղիների մշակումը մասամբ աշխարհագրական գիտության, նրա տնտեսական ու մեթոդիկայի զարգացման, կատարելագործման խնդիրն է: Դրանց առաջին օրինակը ավելի ու ավելի մեծացող վտանգներով բնապահպանության

հիմնահարցն է, աշխարհագրական թաղանթում կենդանական ու անկենդան ռեսուրսների ակնհայտորեն նվազումներով, նրա տարածական ընդգրկումներով նրկույթը:

-Խնդիրների նրորորդ խումբը վերաբերում է մեզո և միկրո մակարդակով տեղի ունեցող փոփոխություններին և դրանց հետևանքով առաջացող հիմնականդիրներին: Նման խնդիրներ առաջանում են տարբեր մայրցամաքներում, աշխարհամասերում, ընդարձակ տարածաշրջաններում, համեմատաբար փոքր պետություններում, գեոհամակարգերում և կրում են սպեկի կոնկրետ բնույթ, պահանջում գործնական լուծում:

Այդ խնդիրներին ծանոթացումը, առավել ևս մոտիկից պարզաբանումը աշխարհագրության դասին ինչպես գիտական, այնպես էլ կառուցողական տեսք են տալիս, ամրապնդում նրա կապը իրականության, մյուս գիտությունների հետ, դարձնում ժամանակակից:

Աշխարհագրության դասի գլխավոր նպատակի՝ սովորողների աշխարհաճանաչումը, նրանց մտաճորդոնի ձևավորումը, կատարվում է ոչ միայն դասի պրոցեսում ուսուցչի անմիջական միջամտությամբ ու վերահսկողությամբ, այլև շրջապատի, կյանքի ազդեցությամբ: Աշակերտի համար դրանք ծառայում են որպես «վերահսկիչ» լամպ, որը և «պարտադրում է» նրա համոզմունքը, ըմբռնումը, պատկերացումը: Հաշվի չառնել այդ հանգամանքը, նշանակում է շիտականալ սովորողներին, ինքր էլ մնալ անհասկանալի, դաստիարակության գործում չբայել հասարակության զարգացման ներկա պայմաններին համեմատ:

Ամփոփում

Դպրոցի վերակառուցման, մասնավորապես ԼՂՀ աշխարհագրության դասավանդման բարելավման հետ կապված փոխվում են որոշակի պահանջներ, որոնց լուսաբանմանն է նվիրված սույն հոդվածը:

Դիտարկված բազմաթիվ փաստերի, անձնական մանկավարժական փորձի և դրանց տեսականի լույսի տակ ամփոփումների հիման վրա հոդվածում նախանշվում են առավել օպտիմալ տարբերակներ, որոնք, ըստ իս, բխում են և ուղղված են վերը նշված պահանջների իրականացմանը:

Резюме

Статья посвящена освещению вопросов, связанных с изменением определенных требований, предъявляемых к реформе школы, в частности улучшению преподавания географии НКР.

В статье на основании рассматриваемых многочисленных фактов, личного педагогического опыта и их теоретического осмысления отмечаются наиболее оптимальные варианты, которые способствуют реализации указанных требований.

Գրականություն

1. Даринский А.В., Методика преподавания географии. Москва. Изд-во "Просвещение", 1975г.

МЕСТО И РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННОЙ И ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

А. Е. Мартиросян

Кафедра НВП и физкультуры

В современных условиях преобразования общества и в соответствии с требованиями научно-технического и социального прогресса происходит реорганизация целей и задач, усложнение форм и методов нравственного и эстетического воспитания студенчества. Воспитание студенчества сегодня – это обеспечение нашего общества будущими специалистами производства, управления, науки и культуры, людей физически и духовно развитых.

В аспекте связей физического воспитания с нравственным и эстетическим воспитанием следует выделить основные задачи, которые необходимо решать в процессе обучения в ВУЗе. Задачи состоят в том, чтобы воспитать способность чутко воспринимать, правильно оценивать красоту в сфере физической культуры и спорта, формировать эстетически зрелое стремление к физическому совершенству, а также эстетику поведения у студенческой молодежи и межличностные отношения в физкультурной деятельности, вырабатывать активную позицию в утверждении прекрасного.

Основа эстетического воспитания в процессе физического воспитания в ВУЗе лежит через формирование физкультурной деятельности, развитие эстетически осознанной потребности в физическом совершенствовании, достижение все более высоких результатов в реализации данной потребности. Основная задача нравственного воспитания – это формирование у студентов высокой нравственной культуры, активной нравственной позиции, способности к нравственному самовоспитанию. Сюда следует отнести такую задачу как развитие активного интереса, твердой убежденности и прочих навыков к регулярным занятиям физическими упражнениями.

Огромное значение в нравственном воспитании студенческой молодежи имеет систематическое посещение учебных занятий по физической культуре, в процессе которых устанавливаются тесные контакты с преподавателем занимающимися, а также создаются большие возможности для воспитательных воздействий. На занятиях воспитываются такие качества как дисциплинированность, уважение к преподавателю и сокурсникам, трудолюбие и др.

Физкультура и спорт являются важнейшим средством всестороннего и гармоничного развития студента.

Прекрасное в окружающей нас природе, в продуктах человеческого труда, в произведениях искусства – источник формирования эстетических чувств у человека. Умение удивляться и восхищаться прекрасным в природе – драгоценнейший человеческий дар. Эстетическое чувство есть основа добра, основа нравственности. После столкновения с прекрасным в жизни человек невольно тянется к добру, ко всему светлому и сам становится создателем красоты.

Физическое воспитание как составная часть комплексного подхода к воспитанию взаимодействует с эстетическим воспитанием, которое призвано вооружать спортсменов знаниями законов о прекрасном, формировать у них эстетические идеалы и чувства, воспитывать внутреннюю потребность общения с прекрасным. Сам спорт, его динамичность, эмоциональность, красочность всегда были теми притягательными силами, которые привлекали к нему миллионы людей. Спортсмен как личность совершенствуется в процессе многолетних упорнейших тренировок, в процессе бескомпромиссной спортивной борьбы во имя высших интересов коллектива. Спортивный долг чаще всего не выдвигает эстетических задач, но сами поступки спортсмена в ходе соревнований, их результат всегда вызывают чувство прекрасного.

Эстетическая оценка спортивного долга спортсмена, невозможна без оценки критериев нравственности. Действия спортсменов воспринимаются как прекрасное в том

случае, если они отражают и дополняют их внутреннее благородство, служат своеобразным индикатором морального состояния, подчеркивающего их нравственную чистоту.

Вместе с тем эстетическое восприятие формирует у спортсменов художественные вкусы, культуру поведения, способность вносить красоту в жизни людей, во взаимоотношения с другими людьми.

Такие спортсмены, как Л. Латынина, И. Роднина, И. Рыскаль, А. Азарян, А. Буре, Р. Досаев и многие другие, были и есть не только выдающимися рекордсменами, многократными победителями на соревнованиях самого высокого ранга, они также всегда являются образцами с точки зрения культуры и поведения.

К сожалению, в наши дни зачастую приходится встречаться с проявлениями невоспитанности, грубости, разболтанности и расхлябанности некоторых молодых людей. Вот почему сегодня должен быть вновь поставлен вопрос об овладении каждым юношей и девушкой нормами правил элементарного этикета, под которым понимается эстетически совершенное поведение человека, выражающееся в соблюдении им определенных условий и манер во всех сферах общения.

Важно и то, что многие физические упражнения в гимнастике, фигурном катании, синхронном плавании и во многих других видах спорта выполняются под музыкальное сопровождение, что также способствует эстетическому воспитанию занимающихся.

Многие студенты приобщаются к спорту не только потому, что они руководствуются определенными утилитарными целями – укрепить собственное здоровье, установить рекорды и т.д. В значительной степени их привлекает возможность получить эстетическое удовольствие от занятий, от возможности постоянно созерцать прекрасное и создавать его в виде совершенных по красоте движений, грациозного до виртуозности и владения собственным телом.

Работа со студентами по эстетическому воспитанию имеет определенные трудности, так как у них уже сложились свои понятия прекрасного, свои эстетические идеалы и чувства.

В начале учебного года целесообразно провести ряд теоретических занятий по темам: «Гигиена спорта», «Требования комплекса ГТО», «Красота и грация». Чаще всего эти занятия приобретают форму беседы, таким образом становится возможным выявить уровень спортивной заинтересованности студентов и их эстетического воспитания. С первых же занятий важно обратить большое внимание на спортивную одежду студентов, так как эстетическое воспитание личности предполагает единство его внутренней и внешней красоты.

Чехов говорил: «В человеке должно быть все прекрасно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли».

Спорт воспитывает, как известно, культуру движений. Чтобы представить, как правильно бегать, ходить, прыгать, обязательно надо наглядное пособие; это просмотр фильмов о «физической культуре и спорте», «Спортивные игры», (в/б, б/б, р/м, ф/б и т.д.), после чего надо проанализировать просмотренные фильмы.

Первое, на что обращают внимание студенты, это пластичность, ритмичность, легкость, грациозность спортсменов.

Секционные и факультативные занятия со студентами дают все возможности для выработки у них красивой походки, горделивой осанки, грации, изящества движений. Эти цели должен ставить перед собой каждый преподаватель физической культуры и суметь любым способом вызвать у студента желание достичь их. Каждое занятие должно содействовать эстетическому воспитанию – воспитанию эстетических чувств.

Секционные и факультативные занятия сопровождаются выполнением ряда гимнастических упражнений. Гимнастика является одним из основных средств физического воспитания и представляет собой совокупность специально подобранных физических упражнений для воздействия на организм человека в целях укрепления здоровья, развития двигательных умений и навыков, физических, волевых и моральных качеств. Выполнение гимнастических упражнений отмечается точностью, красотой и выразительностью. Являясь средством обычного физического развития, гимнастика способствует также повышению уровня спортивных достижений в любом виде спорта. Гимнастика способствует как физическому, так и эстетическому воспитанию. Студенты, выполняя гимнастические упражнения под музыку, упражнения, выполненные ими, становятся выразительнее,

эмоциональнее, ритмичнее, таким образом они учатся легко сочетать движения с музыкальным сопровождением. Иногда они сами подбирают музыку для выполнения ряда упражнений.

На секционных и факультативных занятиях заключительной части после интенсивных физических нагрузок и высокого эмоционального возбуждения возникает необходимость успокоить организм занимающихся. В таких случаях музыка тоже может оказать существенную помощь. Успокаивающее воздействие оказывают тихие спокойные мелодии с постепенным замедлением, сопровождающие упражнения на расслабление и произвольное движение.

Эстетическое воспитание в процессе занятий направлено на:

а) воспитание понимания красоты в движениях и формирование умений практически воплощать ее;

б) воспитание правильного понимания и активного стремления к достижению красоты во внешнем облике;

в) воздействие на чувства, переживания в связи с восприятием прекрасного, побуждение к внесению красоты в окружающую обстановку, во взаимоотношения людей.

В последнее время все больше говорят о реализации возможностей предмета «физическая культура» в повышении эффективности эстетического воспитания молодых людей. Это свидетельствует о том, что между физическим и эстетическим воспитанием существует прочная двухсторонняя связь, обусловленная закономерностями всестороннего гармонического развития личности.

Общеизвестно, что физической культуре присуща одна специфическая особенность, не свойственная другим предметам. Она выражается в том, что, выполняя учебные задания, студенты выступают не только в роли исполнителей, но и в роли зрителей. Следовательно, и выполняемое упражнение следует рассматривать с двух позиций. Во-первых, с позиции исполнителя, во-вторых, с позиции наблюдающего. В первом случае физическое упражнение – источник физического развития студентов, во-втором – поток информации, в общем объеме которого большое место принадлежит эстетическому содержанию. К сожалению, в условиях обычного занятия физической культурой преподаватель далеко не всегда учитывает «вторую позицию», а потому и не раскрывает красоту и художественную ценность, эстетические свойства и качества упражнений. Видимо, происходит это из-за того, что основное внимание преподавателя нацеленно на достижение положительных количественных показателей в основных видах движений. Следовательно, в процессе обучения неправомерно переоценивать одну сторону упражнений и недооценивать другую.

Важно отметить, что внимание, которое уделяется эстетической стороне физических упражнений, не оставляет студентов равнодушными. У студентов возникают в основном положительные эстетические отношения к изучаемым движениям.

Эти движения открывают более широкие возможности для поиска целесообразных приемов, способствующих улучшению качественных и количественных показателей в выполняемых студентами действиях.

Эстетическое отношение студентов к движениям складывается под влиянием различных факторов.

Вначале секционных занятиях студенты иногда самые красивые движения выполняют скованно, неточно, невыразительно. Для того, чтобы устранить эти недочеты, нужно разнообразить занятия, всячески обращать внимание на то, чтобы упражнения выполнялись легко и точно, выразительно и красиво.

Секционные и факультативные занятия, таким образом, дают возможность еще более разнообразить работу со студентами по эстетическому воспитанию, сделать ее более интересной. Любое секционное или факультативное занятие, лишенное эстетического воспитания теряет эффективность. Именно на секциях и факультативных занятиях наиболее полно раскрываются возможности каждого студента. На протяжении многих лет секционной работы по волейболу мне не раз приходилось убеждаться в том, что студенчество, занимающееся в секциях, отличается по многим параметрам от своих сокурсников успехами в учебе, дисциплинированностью, уважительным отношением к преподавательскому составу, гораздо более высоко развитым чувством долга, большей культурой во взаимоотношениях с

людьми и, наконец, своими физическими данными: статностью, ростом, пропорциональностью телосложения и т.д.

И не случайно, что в годы тяжелых военных испытаний, выпавших на долю нашего народа, значительная часть студентов, вставших на защиту своей маленькой Родины, являлись спортсменами. Светлая им память!

В силу известных обстоятельств, деятельность многих спортивных секций сегодня осуществляется при активном спонсорском содействии отдельных лиц, коммерческих структур и учреждений. Однако, к сожалению, список спонсируемых секций весьма ограничен (футбол, баскетбол (женский), шахматы). На протяжении последних десяти с лишним лет на одном энтузиазме тренеров функционируют секции по волейболу (мужские и женские команды) и по целому ряду других видов спорта. Задача преподавателя-тренера заключается в том, чтобы не только физически, но и идейно, нравственно совершенствовать людей, занимающихся физкультурой и спортом. Перефразируя мысль чемпиона XX Олимпийских игр В. Васина, можно сказать, что «физкультура и спорт – это гигантская наковальня, на которой ежечасно куется боевой стойкий характер человека». В учебном процессе эстетическом воспитании студентов-спортсменов центральной фигурой является преподаватель-тренер.

Деятельность преподавателя будет высоко эффективной, если он пользуется авторитетом, любит свою работу, хорошо знает предмет, обладает необходимым педагогическим тактом и объективностью, если он требователен и справедлив к своим воспитанникам.

Говорят, что хорошая команда складывается вокруг хорошего тренера. Великий спортивный педагог Виктор Ильич Алексеев считал двумя главными тренерскими добродетелями терпение и знание дела, добавляя при этом: «Терпение – главное».

Имея многолетний опыт тренировки, я считаю, что действительно главная работа тренера – терпение, причем терпение не синоним терпеливости, терпение – категория духовная, нравственная, а терпеливость – свойство характера, психологическая черта.

Терпеливость нужна тренеру – не уставать объяснять что-то непонятное студенту.

Терпение – это мужество ставить высокие цели и неуступчиво следовать по выбранному пути.

Хороший тренер должен быть наделен и терпением, и любовью, и главное, ответственностью.

Внешний облик, ум, внутренняя культура, обходительность, честность, правдивость – все это должно складываться в каждом тренере-воспитателе. Ведь любое движение, любой даже разговор, общение со студентами, отношение к их личности – все это развивает у студентов эстетическое воспитание.

Тренер – специалист своего дела, должен видеть в игроке не просто игрока-спортсмена, а прежде всего человека. С его страстями, заботами, проблемами, мечтами, опасениями, неповторимой человеческой индивидуальностью.

Разумеется, тренер не заменит игроку всех дорогих и необходимых людей – родных, друзей, сослуживцев: связи человека разветвлены и многосторонни. Однако в процессе совместной деятельности – очень сложной, ответственной в определенные периоды жизни, особенной от всего прочего – между тренером и спортсменом устанавливается исключительно тесное, психологически насыщенное, многослойное общение. Только таким общением можно добиться высоких спортивных результатов.

Массовый героизм, проявленный нашей молодежью в годы карабахской войны, был обусловлен не только идейной убежденностью, патриотизмом, всепоглощающей любовью к своей маленькой Родине, но также и высоким уровнем ее физической подготовки.

Сегодня возрастающее значение воспитания физически закаленных людей определяется тем, что мы живем в очень неспокойное время, требующее неуклонного повышения боеготовности нашей армии, призванной защищать свободу и независимость нашего народа.

Каждый из нас имеет опыт педагогической работы, и мы можем с уверенностью сказать, что ученики и студенты, которые в школе в институте занимались спортом, как правило, легче переносят трудности воинской службы.

Готовность карабахской молодежи к преодолению небывалого психического и физического напряжения наиболее ярко проявилась в годы борьбы нашего народа за независимость, потому что она физически, психологически, морально и политически была готова к проявления героизма.

Во многих случаях именно занятия спортом в прошлом помогли молодежи воспитать те качества, необходимые для успешного выполнения сложных задач военного времени. Посильность – вот главное физическое качество, которое помогло нашим бойцам преодолеть препятствия различной степени сложности в те годы. Именно поэтому физическая подготовка является одним из главных средств повышения боеготовности военнослужащих АО НКР. Такая психическая устойчивость и физическая подготовленность сами по себе не приходят, они являются в процессе длительных тренировок. Поэтому, еще до службы в рядах вооруженных сил НКР, будущему воину-карабахцу необходимо много и упорно готовить себя к физическим нагрузкам. Вот почему занятия физической культурой и спортом сегодня обретают также и оборонное значение.

Студенческая молодежь – это специфический слой, и наше общество возлагает надежды именно на молодых людей, заинтересованных в процветании и развитии демократического государства.

Ամփոփում

Ժամանակակից հասարակության վերակազմավորման պայմաններում, գիտահիմնական պահանջներին և սոցիալական առաջադիմությանը համապատասխան տեղի է զբաղեցնում ուսանողների բարոյական և գեղագիտական դաստիարակության ձևերի ու մեթոդների, նպատակների ու խնդիրների վերաձևավորում:

Այս առումով մեծ դեր է հատկացվում ուսանողների ֆիզիկական դաստիարակության օրնաշարում գեղագիտական և բարոյական դաստիարակության ձևավորման միջոցներին ու մեթոդներին:

Резюме

В условиях преобразования общества и в соответствии с требованиями времени меняются формы и методы нравственного и физического воспитания молодежи. В этом плане особая роль отводится воспитанию у студентов активной позиции в отношении физической культуры, как средства для всестороннего и гармонического развития студентов.

Литература

- В.В. Столбов, История и организация физкультуры и спорта, М. «Просвещение», 1982г.
Учебник под редакцией Головина и Маслякова, М. «Высшая школа», 1983г.
И.Т. Огородников, Педагогика школы, М. «Просвещение», 1978г.
В.А. Сухомлинский, О воспитании, М. Издательство политической литературы.
А.С. Макаренко, Собрание сочинений, том 4, М. Издательство «АПН»
«Эстетическое воспитание», стр. 112-113, М. Издательство «Высшая школа», 1970г.
«Спортивные игры», стр. 10, М. «Физкультура и спорт», «Уравнение с шестью неизвестными», стр. 95, М. «Молодая гвардия», 1983г.
Физкультура в школе, стр. 28-30 Издательство «Педагогика», 1974г.
Физвоспитание, М. «Высшая школа», 1983г.

ВОПРОСЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ДРЕВНЕГО АРЦАХА В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В.А.Сафарян

Кафедра истории

Один из важнейших вопросов, на котором акцентируют свое внимание азербайджанские историки – это вопрос этнической принадлежности и этнокультурного облика населения древнего и средневекового Арцаха.

Все точки зрения историков Азербайджана сводятся к следующему: Арцах в древности и в раннем средневековье населяли албанские племена¹; армяне Карабаха и нынешние азербайджанцы «единоутробные братья» и являются прямыми потомками албанов². И, наконец, некоторые современные историки Азербайджана заявляют, что, армяне появились на территории Арцах-Карабаха лишь в начале XIX века, после подписания Туркменчайского договора, по которому Восточная Армения была присоединена к России.³

Между тем, в историографии 20-х годов можно отметить ряд исследований опубликованных в Баку, авторы которых историю края освещали более объективно, в которых на территории Арцаха еще фиксировались армяне.⁴ С появлением же титульной нации новосозданной советской азербайджанской республики, когда турков Азербайджана стали официально называть азербайджанцами, встал вопрос о необходимости научно обосновать их присутствие на данной территории. Именно тогда вместо армян вначале появляются «племена Карабаха», «местное население Албании», «албанцы», а затем их прямо начинают называть «древнеазербайджанские племена», «древние азербайджанцы», «предки нынешних азербайджанцев».⁵

Причина такой метаморфозы заключается в стремлении доказать аборигенность новоиспеченной нации. Отсюда попытки найти некую этногенетическую преемственность между древними албанскими племенами и древними обитателями Мидии-Атропатены с одной стороны, и современными азербайджанцами – с другой.⁶ Делалось все, чтобы «обосновать» тезис о том, что на всей территории современного Азербайджана и северного Ирана, испокон века жил единый этнос. Причем данный тезис стал основополагающей тенденцией не отдельных историков, а программной линией всей азербайджанской исторической науки.

Надо сказать, что азербайджанская историография в этом вопросе не отличается оригинальностью. Еще в начале XX века кемалистское правительство Турции поставило перед турецкими историками задачу - научно обосновать право турок на границы Малой Азии, доказать, что турки древнейший народ этой территории. С этой целью, в публикациях 1916-1930гг. «обосновывалось» тюркское происхождение хеттов, а в 40-х годах хетты, хурриты, урарты и эламиты были объявлены прототюрками. Причем, если до второй мировой войны в турецкой историографии доминировал национализм, основной целью которой было доказать автохтонность турок на данной территории с древнейших времен, то в годы второй мировой войны, главным оружием турецких историков стал пантюркизм.⁷ Подобную же тенденцию мы наблюдаем и в советском Азербайджане, которую как нельзя лучше характеризует следующая выдержка из журнала Всероссийской ассоциации Востоковедения, изданного в Баку в 1923г. : "...пробуждение национального сознания для турок Закавказья до некоторой степени было шагом вперед; но на своем пути они встретили с самого начала камень преткновения, а именно армянский вопрос, ... смутный панисламизм некоторых общественных тюркских слоев Закавказского Азербайджана сменился вполне определенным пантюркизмом, одной из важнейших задач которого было слияние тюрков Запада с тюрками Востока. Устранение этого клина, очистка его от армянской народности – вот цель националистически настроенного пантюркиста".⁸

Однако то, что могли почти в открытую осуществлять турки в Турции, турки советского Азербайджана проводили исподтишка, прикрываясь официальной политикой интернационализма. При этом сравнительно легко проводилась ассимиляция народностей, проповедовавших ислам, о чем в вышеуказанном журнале читаем: "Тюркская ассимиляция происходит на наших глазах, и близок день, когда от ряда национальностей, населяющих Закавказский Азербайджан, останется лишь воспоминание".⁹ Правдивость этого высказывания подтвердило время.*

Попытки растворить армян Нагорного Карабаха среди новоиспеченного азербайджанского народа имели место уже в 40-х годах прошлого столетия. В одной из статей тех лет читаем: "Нужно сказать, что в массе своей армяне Нагорного Карабаха, также как и азербайджанцы, были потомками албанцев, местного населения, коренных жителей страны. Албанцы издревле населяли Карабах, часть из них во времена господства арабского халифата была обращена в мусульманство, другая часть продолжала оставаться христианами. Так с течением времени определилось различие среди населения Карабаха".¹³ При этом автор этого "открытия" Левиатов не удосужился объяснить, почему исламизированные албанцы стали азербайджанцами, а не арабами, что было бы логичнее исходя из контекста его же рассуждений.

Но дальше, больше. Если Левиатов называет древних жителей Карабаха албанцами, то другой историк Тер-Григорян, их прямо именует "древнеазербайджанскими племенами Албании", и считает, что только после V века н.э. "...выселенцы из Армении стали вносить в Карабах армянский язык, который в результате местного развития и слияния с гаргарско-яфетическим языком дал в конечном счете современное карабахское наречие... азербайджанский язык развивался на той же яфетической основе".¹⁴

Начиная с середины 50-60-х годов XX века программным направлением в азербайджанской историографии стало стремление модернизировать древнюю и средневековую историю Азербайджана. Именно в это время появился целый ряд сочинений, в которых подчеркивалась этнокультурная связь и генетическая преемственность современных азербайджанцев с древними обитателями Кавказской Албании и Атропатены.¹⁵ З.Ямпольский, например, писал, что "на протяжении 3000 лет (с V века до н.э. по XVIIIв. -В.С.), все этнические общности, вторгавшиеся и иначе проникавшие в Азербайджан составляли здесь абсолютное меньшинство и поэтому не могли ни прервать, ни даже значительно деформировать основной, количественно преобладающий ствол этногенетического развития на почве Азербайджана"¹⁶(подч. нами-В.С.). И, несмотря на то, что Ямпольский не раскрывает смысла подчеркнутого выражения, из контекста ясно, что под этим "этногенетическим стволом" он подразумевает азербайджанцев, или в лучшем случае древние албанские племена, которых он безусловно считает протоазербайджанцами. Однако, непонятно, о какого рода этногенетической непрерывности Албании и Атропатены можно говорить, когда, с одной стороны, в собственно Кавказской Албании (левобережье Куры) проживало более двух десятков племен¹⁷, и по сути так и не сложился единый этнос, а Атропатена представляла собой совершенно отличную от Албании этнокультурную и языковую общность, в связи с чем еще академик В.Бартольд заметил, что "в прежние

* Так, если согласно переписи 1926 года на территории Азербайджана проживало 44193 курда, то в 1936 году их число составляло 6000, в 1959-1500, а по переписи 1979 года в Азербайджане курдов вообще не оказалось¹⁰. В 1926 году в республике проживало 28443 тата, тогда как в 1979 году их количество составило 8800 человек.¹¹ Согласно переписи населения 1926г. в Азербайджане проживало 77323 талыша (хотя их действительное число доходило до 100 тыс. человек) а по данным переписей 1970г. талышей в Азербайджане вообще нет. Показательно, что по переписи 1989г. на территории Азербайджана проживало 10000 татов, 12000 курдов, 21000 талышей, 6000 удин. Причем все эти народности давно потеряли свой собственный язык и обучались лишь на азербайджанском языке¹². И только после карабахских событий наблюдается тенденция введения национальных языков в начальных классах.

исторические периоды река Аракс, отделяющая теперь Кавказский Азербайджан от персидского, была резкой этнографической границей, отделяющей Иранскую Мидию от Яфетической, по терминологии Н.Я.Марра, Албании¹⁸

Представляя нынешних азербайджанцев прямыми потомками древних обитателей Восточного Закавказья, азербайджанские историки подчеркивают родство "нахско-дагестанской группы языков с хурритским и урартскими языками."¹⁹ Последнее обстоятельство чрезвычайно важно для них, если иметь ввиду, что они полностью разделяют точку зрения турецких историков (Ш.Гюналтай, Ф.Крзиоглы, А.Энгин, З.Тоген и др.) о том, что хурриги и урарты являются прототюрками, а также в плане дальнейших спекулятивных построений. Так, следуя за турецким историком А.Кемалем, который еще в 30-х годах XX века писал, что до VI века до н. э. в Восточной Анатолии (имеется ввиду Армянское нагорье – В.С.) не было никаких армян, и не существовало названия Армения, азербайджанский историк И.Алиев безапелляционно заявляет: "Если верно предположение о том, что более позднее название зоны – Арцах происходит от Уртехе, то тогда ... совершенно бесспорно, что оно (т.е. Арцах) не является армянским, хотя бы уже только потому, что в ту пору и значительно позднее здесь никаких армян не было".²⁰ Интересно в таком случае знать кого же имели ввиду под названием "армяне" и "Армения" греческие историки (Геродот, Ксенофонт и др.), а также Бехистунская надпись Дария? Но историки Азербайджана не в ладу с историческими фактами, и с научными теориями, которые не отвечают их интересам. Только этим можно объяснить то, что они обходят молчанием фундаментальное исследование Т.В.Гамкрелидзе и В.В.Иванова, в котором прародина индоевропейцев локализуется на Армянском нагорье и сопредельных районах.²¹ И это не случайно, поскольку в противном случае декларативное заявление азербайджанских авторов о том, что армянский народ на территории Армянского нагорья, и в частности в Закавказье пришлый народ так и останется декларацией, а все их построения разрушатся как картонный домик.

Однако, поскольку, несмотря на игнорирование Алиевым и ему подобными, факта существования армян в Закавказье, армяне все же компактно проживают на территории Карабаха, к тому же имеют здесь очень древние памятники, им приходится ответить на вопрос – кто же такие армяне Карабаха? И здесь мы вновь сталкиваемся с безапелляционным заявлением – "арменизированные албанцы". Так, в академическом издании "История Азербайджана", читаем: "На эту область издревле населенную албанскими племенами, в начале нашей эры временами распространялось господство армянских царей, проводивших политику арменизации местного населения ... в Арцахе, главным образом, в нагорной его части, усиливалось влияние армянского языка, вызванного притоком сюда армян"²².

Примечательно, что те же авторы, в другом месте, отмечали, что "албанские племена обитали на территории к северу от реки Куры"²³, что вполне согласуется как с данными греко-римских источников, так и с археологическими материалами лево-и правобережья Куры.

С этой точки зрения определенный интерес представляет работа К.Алиева²⁴, в которой, совершенно справедливо подчеркивается что в вопросе о расселении отдельных этнических групп древней Албании существенную роль играет археологический материал. Однако это верно только при условии строго научного подхода к решению проблемы, отказа от заранее определенной тенденции, объективного сопоставления письменных и археологических данных. Наш автор вполне обоснованно обращается к сведениям греко-римских писателей, но при этом делает совершенно противоположные источникам выводы. Так, в угоду своей изначально выбранной концепции, Алиев заявляет: "...южные границы (Албании-В.С.) охватывали горные районы Малого Кавказа и бассейн нижнего течения реки Аракс (включая степи Миль и Мугань)"²⁵. После такого расширенного понимания границ Кавказской Албании, вряд ли можно ожидать, что исследуемый археологический материал будет интерпретирован объективно. Между тем, греко-римские авторы, на которых он ссылается (Страбон, Плутарх, Плиний и др.), все без исключения, границей между Арменией и Албанией считают реку Куру. Также и археологический материал, к которому обращается

Алиев, приводит его к выводу о том, что население Восточного Кавказа "делилось на две основные этнические группы - северную и южную..."²⁶ Действительно, выявленный на территории левобережья и правобережья Куры археологический материал, относящийся к IV веку до н.э. – III в. н.э., указывает на резкую этническую границу по реке Кура – на севере обитали носители так называемой "ялойлутепинской культуры", к югу от Куры – носители "культуры кувшинных погребений". Последняя, будучи широко распространенной на территории всей Армении, в то же время на левобережье представлена единичными примерами, в частности в местах переправ, где издавна имелись политические, культурные, торговые контакты. Более объективный, беспристрастный подход к исследуемому материалу позволил бы Алиеву заметить идентичность культуры правобережья Куры, с культурой всей Армении той же эпохи, и сделать вывод о том, что в Арцахе и Утике проживали носители той же культуры, что и в Армении "глубинной", то есть, что здесь на правобережье Куры жили армяне, тем более, что формирование армянского народа давно уже завершилось. Кстати, антропологические исследования последних десятилетий свидетельствуют о генетической однородности населения Армянского нагорья, в том числе междуречья Куры и Аракса, эпохи II – I тыс. до н.э. и современных армян.²⁷

Кувшинные погребения только лишь в междуречье Куры и Аракса фиксирует и А.Алекперов.²⁸ Несколько иначе к этому вопросу относится другой азербайджанский археолог Д.Халилов. Он, со ссылкой на исследование Т.И.Голубкиной, спешит заверить, что кувшинные погребения зафиксированы по обеим берегам реки Куры,²⁹ пытаясь таким образом, несколько нивелировать различие в материальной культуре левобережья и правобережья. Вместе с тем, он вынужден признать, что для левобережья более характерны грунтовые погребения и не характерны каменные ящики³⁰.

Констатация данного факта имеет, на наш взгляд, принципиальное значение. Широкое распространение погребений в каменных ящиках (конец II тыс. до н.э. – конец I тыс. до н.э.) и кувшинных погребений (IV в. до н.э. – первые века н.э.) на всей территории междуречья Куры и Аракса, в том числе в Арцахе, Сюнике и других районах Армении, подчеркивает этнокультурную общность обитателей этого региона, по крайней мере, с конца II тыс. до н.э., и их отличие от материальной и духовной культуры племен левобережья Куры. Понимая это, Халилов, несмотря на им же подмеченное явное различие материальной культуры левобережья ("ялойлутепинская") и правобережья ("культура кувшинных погребений") Куры заявляет, что: "для ограниченной территории в пределах одного государства, нет научных оснований говорить о двух самостоятельных археологических культурах, материалы которых совпадают территориально и хронологически".³¹ (подч. нами-В.С.)

Действительно, складывание единой культуры в пределах одного государства закономерно. Однако, как Халилов, так и другие историки Азербайджана, вопреки археологическим материалам и сведениям письменных источников, пытаются найти этнокультурную общность племен и народов, живших на территориях, которые лишь в начале XX века были искусственно объединены в составе "одного государства" – новоиспеченной республики Азербайджан. "Ограниченная территория" Халилова – это территория Кавказской Албании, которую он располагает как к северу, так и к югу от реки Куры до Аракса.

Между тем в период с IV в. до н.э. – по III в. н.э. (время, которое интересует Халилова) не существовало "одного государства" в означенных им границах, хотя бы по той простой причине, что, по крайней мере, со II в. до н.э. правобережье Куры составляло часть Армении (что вынуждены признать даже азербайджанские историки И.Алиев, "История Азербайджана

* Кстати, Халилов не имеет четкого представления о границах Албании. Только этим можно объяснить, что в другой своей работе, южные части междуречья Куры и Аракса он неожиданно включает в состав Атропатены.³²

"и др.) и совершенно очевидно, что археологическая культура этой зоны Куры должна была отличаться от разнотрибной культуры левобережья. Таким образом, "научные основания " говорить о двух самостоятельных археологических культурах, как видим , есть . Что же касается "хронологического " совпадения материалов двух культур, то оно не может быть аргументом в пользу единства последних . Истина же заключается в том, что в интересующий Халилова период, на правом и левом берегах Куры самостоятельно развивались две совершенно разные культуры, - с одной стороны, культура давно уже сформировавшегося армянского народа, с другой- формирующегося албанского этноса, "некоей метатрибической политической общности, обладавшей определенной перспективой (правда, не осуществившейся) консолидироваться в этнос".³³

Ամփոփում

Մոմենտական Ադրբեյջանի կազմավորումից հետո ադրբեյջանական պատմական գիտության ծրագրային գիծ է դարձել Կովկասյան Աղվանքի հին ցեղերի և ժամանակակից ադրբեյջանցիների միջև էթնոգենետիկական կապը ապացուցելը: Ի դեպ, Արցախը հայտարարվում էր Աղվանքի անբաժանելի մասը, իսկ նրա բնակչությունը՝ աղվանցիներ կամ, լավագույն դեպքում, հայացված աղվանցիներ:

Հոդվածում համապատասխան աղբյուրների ու գրականության վերլուծության հիման վրա ցույց է տրվում այդ վարկածի անհիմն լինելը և նշվում է, որ դեռևս մ.թ.ա. VI դ. սկսած ոչ միայն Արցախի, այլ նաև ամբողջ Կուր-Արաքսյան միջագետքի բնակչությունը հայկական էր:

Резюме

После образования Советского Азербайджана программной линией азербайджанской исторической науки стало стеремление доказать этногенетическую преемственность между древними племенами Кавказской Албании и современными азербайджанцами. При этом, Арцах объявлялся неотъемлемой частью Албании, а его население – албанским или в лучшем случае арменизированной албанцами.

В статье, на основе анализа соответствующих источников и литературы показывается несостоятельность подобной концепции и отмечается, что начиная, по крайней мере с VI в. до н.э., население не только Арцаха, но и всего междуречья Куры и Аракса было армянским.

Примечания

1. Т.И.Тер-Григорян. Нагорно-Карабахская автономная область . Известия Аз. ФАН СССР, N 4, Баку, 1939; В Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в VIII веке. Баку, 1948 К.Алиев. Племена древней Кавказской Албании (Ів. до н. э. – I в. н.э.) автоф. канд. дисс., Баку, 1962, И.Алиев. Нагорный Карабах. Баку, 1989 и др.
2. В.Левиатов, указ. соч., З.Бунятов, Азербайджан в VII-Іхвв., Баку, 1965; И.Алиев, указ. соч.; Ф.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. -VIII в. н.э.). Баку, 1986 и др.
3. И.Алиев. указ. соч.; Д.А.Ахундов. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку, 1986; А.Мамедов. Некоторые аспекты современной этнической ситуации в Азербайджане. " Центральная Азия и Кавказ " , N 5 (6), 1999, и др.

4. Новый Восток. Журнал Всероссийской научной ассоциации Востоковедения при народном комиссариате по делам Национальностей. 1923, N 3. "Современный Азербайджан"; Известия Азербайджанского археологического комитета. Баку, 1926, выпуск второй.
5. Т.И.Тер-Григорян. Нагорно-Карабахская автономная область. В Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в VIII веке. "История Азербайджана", т. I, Баку, 1958 и др.
6. З.Ямпольский. Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана. В кн. "Вопросы истории Кавказской Албании", Баку, 1962; К.Алиев. Племена древней Кавказской Албании (Ив. до н. э. – I в. н.э.) "История Азербайджана" т. I и др.
7. Մ. Ջոլաշյան, Հայոց ցիտանորյան խեղաթյուրումը արդի բնիկ ցիտանադորյան մեջ. Երևան, 1995, էջ. 9, 17-18
8. Новый Восток..., с. 182
9. Там же, с. 171
10. В.Григорян. Насильственная ассимиляция мусульманских национальных меньшинств в Азербайджане, Ереван, 1992, с.29
11. Там же, с. 35
12. А.Мамедов. Некоторые аспекты современной этнической ситуации в Азербайджане.
13. В.Левиатов, указ. соч. с.147
14. Т.Тер-Григорян, указ. соч. с. 15
15. см. примечание 6
16. З.Ямпольский. Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана, с. 41
17. Strab. xI, 4,6 см. В.В.Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Вып. I. СПб, 1890
18. В.Бартольд. Краткий обзор истории Азербайджана. соч. т. II, кн. 1, М., 1963, с. 775
19. И.Алиев. Нагорный Карабах, с. 13-14
20. Там же, с. 15
21. Т.Гамкрелидзе, Вяч. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тбилиси, 1984
22. "История Азербайджана", с. 79
23. там же, с. 28
24. К.Алиев. Племена древней Кавказской Албании
25. там же, с. 7
26. там же
27. Ռ. Հարությունյան, Ն. Քոչար, Ի՞նչ են ցիտանոյ մեր գեները. Երևան, 1989, էջ 55, 61-62
28. А.К.Алекперов. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960. с. 26-34, 43-44
29. Дж. Халилов. Материальная культура Кавказской Албании (Iв. до н.э.-IIIв. н.э.) автореф. докт. дисс., Баку, 1974, с. 7, 19
30. там же, с. 25
31. там же, с. 37
32. Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии., М., 1985, с. 105
33. А.Акопян, М.Мурадян, К.Юзбашян. К изучению истории Кавказской Албании. В кн. : К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении. Ереван, 1991, с. 330

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՓՈՐՁՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՕԴՏԻՄԱԼԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Ռ. Զ. Աղաբեկյան

Մանկավարժական և հոգեբանական ամբիոն

Մանկավարժական կրթությունը համալսարանում անհրաժեշտաբար ներառում է տնտեսական և փորձուսուցման կապի մեթոդաբանական սկզբունքի իրագործում ապագա ուսուցչի լինելության բոլոր փուլերում միջբուհական, բուհական, ներբուհական: Այդ սկզբունքը ներառում է մանկավարժական փորձուսուցումը որպես ապագա ուսուցչի պատրաստման կարևորագույն բաղադրիչ:

Մանկավարժական փորձուսուցման ընթացքում պլակտիկան-ուսանողների դժվարացումների, թույլ տված սխալների, թերությունների համակողմանի վերլուծությունը մեզ թույլ է տալիս բացահայտել մանկավարժական փորձուսուցման օպտիմալացման ուղիներն ու միջոցները համալսարանական կրթության պայմաններում:

Մեր կարծիքով այդ նպատակով կատարելիք առաջին քայլը մանկավարժական փորձուսուցման կազմակերպման և վարման գիտական հիմնավորումն է: Դա հնարավոր է այն դեպքում, եթե մշակվի ժամանակակից ազգային դպրոցի ուսուցչի գիտականորեն հիմնավորված մասնագիտացումը և որոշվի այն տեղն ու դերը, որ մանկավարժական փորձուսուցումը գրավում է ապագա մանկավարժի պատրաստման թաղի համակարգում:

Այդ ուղղությամբ կատարելիք ներկրորդ քայլը մանկավարժական փորձուսուցման գործառնությունների բացահայտումը, դրանց վերլուծությունը, դիտարկումն է ամբողջական միասնության մեջ: Օ. Ա. Աբդուլինյան իր հատուկ կազմակերպած հետազոտությամբ առանձնացրել է մանկավարժական փորձուսուցման հետևյալ գործառնությունները. ուսուցանող, զարգացնող, դաստիարակող և ակտիվորդ /դիագնոստիկական/: Մանկավարժական փորձուսուցման ուսուցանող գործառնությանի տակ հեղինակը նկատի ունի հետևյալը. մանկավարժական փորձուսուցման ընթացքում ամրակայվում են ուսանողի ձևոր բերած գիտելիքները, կարողությունները, մանկավարժական համոզմունքները: Փորձուսուցումը հնարավորություն է տալիս ուսանողին խմստավորելու իր գիտելիքները, ճանաչելու դրանց բովանդակությունը և ծավալը, կայունությունն ու գործունեությունը, առաջանում է պակասող, թերի գիտելիքները լրացնելու անհրաժեշտություն, ինքնակրթությամբ զբաղվելու պահանջմունք: Ստեղծվում են իրական հնարավորություններ՝ մասնագիտական առարկաներից, մանկավարժափոքրեանական առարկաներից և մասնավոր մեթոդիկայից ստացած լրատվությունը օգտագործելու, փորձուսուցման ընթացքում առաջացող ուսումնա-դաստիարակչական բնույթի այլազան խնդիրները պրոֆեսիոնալ մակարդակով լուծելու համար: Մանկավարժական փորձուսուցումն անփոխարինելի միջոց է ուսանողի համար:

Մանկավարժական փորձուսուցման զարգացնող գործառնության արտահայտվում է նրանում, որ այն ամրապնդում է ուսանողների իմացական և ստեղծագործական ընդունակությունները, որոնք նպաստում են ապագա մանկավարժի պրոֆեսիոնալ գիտակցության ձևավորմանը, մանկավարժական մտածողության զարգացմանը, իր մանկավարժական գործունեության ինքնավերլուծմանը և ինքնագնահատմանը, ստեղծագործական կարողությունների մշակմանը:

Փորձուսուցման ընթացքում ուսանողը հնարավորություն է ստանում ավելի մոտիկից ծանոթանալու մանկավարժական գիտահետազոտական /թե՛ էմպիրիկ հետազոտության և թե՛ տեսական հետազոտության/ մեթոդներին, խմստավորելու և կիրառելու դրանք, աստիճանաբար ընտելանալու ստեղծագործական բնույթի աշխատանքներին, որոնք ներհատուկ են ուսուցչի գործունեությանը: Այդ ուղղու հիման վրա զարգանում է ապագա ուսուցչի մանկավարժական դիտունակությունը, ձևավորվում են մանկավարժական տեխնիկայի նրա կարողությունները, դրվում են գործունեության անհատական ոճի հիմքերը:

Մանկավարժական փորձուսուցումը կատարում է լուրջ դաստիարակչական գործառնությա: Ինչպես հայտնի է փորձուսուցման ընթացքում ուսանողը հանդես է գալիս ոչ միայն ուսումնախմացական խնդրողացիա հաղորդողի /տեղեկատուի/, այլև դաստիարակողի

դնրում: Ուսուցման բոլոր կողմերի՝ բովանդակության, մեթոդների, կազմակերպման ձևերի, ընձեռած հնարավորություններով նա պետք է լուծի իր սաների հումանիտական դաստիարակության բազմաբնույթ հիմնականները: Ուսուցչը աշակերտներին կարող է տալ, նրանց մեջ դաստիարակել այն, ինչով օժտված է ինքը: Մանկավարժորեն ճիշտ կազմակերպված և վարվող փորձուսուցումը նպաստում է ապագա ուսուցչի գիտական աշխարհայացքի, համոզմունքների, ակտիվ կենսադիրքի ձևավորմանը, նրա մեջ մանկավարժին բնորոշ որակների՝ պրոֆեսիոնալ պարտքի և գիտակցության, արդարացիության, մանկավարժի խղճի, մանկավարժական լավատեսության, տակտի, անկեղծության, փառասիրության, աշակերտների նկատմամբ հոգատար և զգայուն վերաբերմունքի, հաղորդակցման կոլտուրայի և այլնի դաստիարակությանը:

Մանկավարժական փորձուսուցումը կատարում է նաև ակտորոշման /դիսկոստիկական/ գործառնություն: Փորձուսուցման ընթացքում պարզվում է մանկավարժական աշխատանքին ապագա ուսուցչի տեսական և գործնական նախապատրաստվածության աստիճանը, նրա արժեքային կողմնորոշումների բնույթը, տեխնոլոգիայի, վարպետության հիմունքների տիրապետման մակարդակը, այլ կերպ ասած՝ նրա պրոֆեսիոնալ մանկավարժական պիտանիությունը:

Մեզ թվում է, որ փորձուսուցման վերը նշված գործառնություններից բացի հարկ է առանձնացնել նաև նրա կանխատեսման /պրոգնոստիկական/ գործառնություն: Այն հնարավորություն է տալիս նախագծել ուսուցչի անձի մասնագիտական-մանկավարժական ուղղվածության ձևավորման հետագա գործընթացը նախադասական պատրաստման փուլում:

Նշված գործառնությունը հանդիս է գալիս միասնության մեջ, որոնք իրացվում են մանկավարժական փորձուսուցման ողջ բովանդակությամբ և կազմակերպման ձևերով և մեթոդներով:

Մանկավարժական փորձուսուցման հիմնավորման մյուս կարևոր պայմանը, մեր կարծիքով, այն տիպական թերությունների և դժվարությունների բացահայտումն է, որոնք բնորոշ են մանկավարժական կադրեր պատրաստող համալսարանի պրակտիկանտ-ուսանողների աշխատանքին: Մենք վերնում հանգամանորեն դիտարկեցինք այդ թերությունները և դժվարությունները, նշեցինք դրանք կյանքի կոչող հոգեբանական որոշ պատճառներ /արտաքին և ներքին/:

Մեր կարծիքով, նշված և չնշված թերությունների հաղթահարման ուղիներից մեկը անընդմեջ մանկավարժական փորձուսուցման արմատավորումն է համալսարանում ուսանողի ուսումնառության բոլոր տարիների /1-ին կուրսից ընդհուպ 5-րդ կուրս/ ընդգրկմամբ:

Նախկին ՍՍՀՄ հայտնի մանկավարժների՝ Ս.Տ. Շաջկու, Պ.Պ. Բլոնսկու, Ա.Ս. Մակարենկոյի, Գ. Էդիլյանի, Վ.Ա. Սուխոմլինսկու ստեղծագործական ժառանգության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գրեթե նրանք բոլորն էլ առաջադրել են մի ընդհանուր պահանջ՝ ապագա մասնագետի տեսական պատրաստությունը՝ առարկայի, մանկավարժահոգեբանական մասնագիտությունների գծով, մշտապես զուգակցել անընդմեջ և համակարգվածությամբ տարվող ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների հետ: Այլ կերպ ասած՝ նրանք ապագա մանկավարժի պատրաստման գործը տեսնում են նրանում, որ տեսական կրթությունը և գործնական պատրաստումը զուգակցվեն ներաշնչակորեն, քայլեն գիրկընդգլխան՝ ուսանողի ուսումնառության բոլոր տարիներին: Ապագա մանկավարժի պատրաստման այդ միտումը մենք տեսնում ենք Ա.Ն. Ալեքսյուկի, Յու.Կ. Բաբանսկու, Գ.Է. Գրիշինի, Ն.Վ. Կուլիշնայի, Վ.Ա. Մաստենինի, Օ.Ա. Մեդոլիշնայի, Ա.Ա. Բալյանի, Բ.Մ. Եսաջանյանի, Հ.Մ. Մախչանյանի աշխատություններում:

Նման մոտեցումը պայմանավորված է մանկավարժական աշխատանքի բնությամբ: Սակայն ապագա ուսուցչի պատրաստման փորձուսուցումն դեռևս չի հասել այն մակարդակին, ինչն առանձնապես նկատելի է համալսարանում մանկավարժական փորձուսուցման կազմակերպման գործում, որտեղ շնչոտ դրվում է ուսանողին հիմնաքար տեսական պատրաստություն տալու հիմնախնդրի վրա: Այդ տեսակետի կողմնակիցները թերագնահատում են մանկավարժական փորձուսուցման հնարավորությունները, որը համապատասխան նախապատրաստման և կառավարման դեպքում նպաստում է գիտելիքների թե՛ հիմնավորվածությանը և թե՛ գործունեությանը:

Մեր կարծիքով ճիշտ չէ ուսուցչի պատրաստման գործընթացում գործնական կան տնտեսական պատրաստմանը նախապատվություն տալը: Ապագա մանկավարժի ձևավորման գործում գործնական ու տնտեսական պատրաստությունը պետք է իրագործվի օրգանական միասնության մեջ, որը, իհարկե, չի բացառում մեկի կամ մյուսի տիրապետող լինելը ուսանողի քուսակն ուսումնառության տարբեր շրջաններում: Խոսքը վերաբերում է տնտեսության և պրակտիկայի օրգանական դիալեկտիկական միասնությանը ապագա ուսուցչի պատրաստման ամբողջական համակարգում: Ուսումնառողմն յանկավարժական փորձուսուցման գաղափարը լավագույնս համապատասխանում է ապագա ուսուցչի պրոֆեսիոնալ դաստիարակության, նրա անձի լինելության նկատմամբ նման մոտեցման պահանջի կատարմանը:

Համալսարանի շատ դասախոսներ ճիշտ չեն համարում անընդմեջ մանկավարժական փորձուսուցման վարումը ուսանողի ուսումնառության բոլոր տարիներին: Նրանք գտնում են, որ քանի ուսանողը չի լսել տնտեսական դասընթացները դպրոցի ուսումնադաստիարակական գործընթացների վերաբերյալ, քանի դեռ չի ապահովվել նրա գիտատնտեսական պատրաստությունը, ապա նպատակահարմար չէ, անգամ վնասակար է քուսի ուսանողին դարձող ուղարկելը նա պատրաստ չէ դրան:

Մեր ընդգիմախոսները մոռենում են, որ մանկավարժության, հոգեբանության, մեթոդիկաների, մասնագիտական և հասարակագիտական առարկաների տնտեսական հսկողությունը անհրաժեշտաբար գգում են գնական նյութի, դպրոցական կյանքի «կենդանի խաղաղություն» կարիքը, քանի որ փորձուսուցումն ուղեկցում է իմացության գործընթացին սկզբից մինչև վերջ, որ փորձուսուցումը «կյանք է տալիս տնտեսությանը»:

Եթե ուսանողը /ապագա մանկավարժը/ առաջին կուրսից հաղորդակից է լինում դպրոցական մանկավարժական փորձուսուցման /ինչպես և թժկվել/, ապա դա չի նշանակում, թե նրանից պահանջվում է դաս վարել, կատարել դասողական աշխատանք. կազմակերպել միջոցառումներ ծնողների հետ, նա ակամատես է լինում այդ բոլորին, ինչպես թժկական ինստիտուտի ցածր կուրսների ուսանողի ծնողը չի տրվում վիրահատական գործիքը, նրանից չի պահանջվում աշխտորդել հիվանդին, վիրահատել նրան: Թե՛ առաջինը և թե՛ երկրորդը դիտում են, իմաստավորում են դիտածը, պատկերացում են կազմում դպրոցում /կամ կլինիկայում/ տարվող աշխատանքի, կատարվող գործողությունների մասին: Ուսանողը, ստանալով կենդանի տպավորություններ մանկավարժական ամբողջական գործընթացի վերաբերյալ, ակամատես լինելով ուսումնադաստիարակական խնդիրները լուծման գործընթացին, առավել ակտիվ վերաբերմունք է ցուցաբերում կարդացվող տնտեսական դասընթացների նկատմամբ: Նա գգում է թևավոր առույթ դարձած ճշմարտությունը, որ «ավելի լավ է մեկ անգամ տեսնել, քան հարյուր անգամ լսել» մի կողմից, և համոզվում է նրանում, որ ոչինչ այնքան գործնական չէ, որքան «լավ տնտեսությունը» մյուս կողմից:

Այսպիսով, համալսարանի մանկավարժական բաժիններում ընդգրկված անընդմեջ մանկավարժական փորձուսուցումը միաժամանակ լուծում է մի շարք լուրջ հիմնահարցեր: Նախ՝ գզալորեն բարձրանում է ուսանողների մանկավարժահոգեբանական պատրաստության մակարդակը: Երկրորդ՝ անընդմեջ մանկավարժական փորձուսուցումը նպաստում է ապագա ուսուցչի մասնագիտական գիտակցության, գիտական աշխարհայացքի ձևավորմանը, քանի որ փորձուսուցումը ստեղծում է իրական պայմաններ տնտեսական գիտելիքները ուսումնադաստիարակչական աշխատանքի գործընթացում կիրառելու համար, սովորեցնում է դրանց տալ գիտական գնահատական: Երրորդ՝ անընդմեջ մանկավարժական փորձուսուցումն ստեղծում է հիմնադր հնարավորություն ուսանողների ուսումնաինտագոստական և գիտահնտագոստական քնույթի /ռեֆլեքտ, դասընթացային աշխատանք, զեկնուցում, դիալոգային աշխատանք, ավարտական աշխատանք/ աշխատանքների կատարման համար: Հոգեբանության, մանկավարժության, մեթոդիկաների ամբիւրների գծով անցկացվող գիտական սեմինարները իրենց տրամադրության տակ ստանում են լաբորատորիաներ, որտեղ ուսանողը համալսարանի դասախոսի և դպրոցական ուսուցչի դեկավարությանը կարող է դնել մանկավարժական գիտափորձ:

Չորրորդ՝ մանկավարժական փորձուսուցումը նպաստում է մասնագիտական կարողությունների ձեռքբերմանը, մանկավարժական տեխնիկայի, տեխնոլոգիայի, վարպետության հիմունքների տիրապետմանը:

Հինգերորդ՝ մանկավարժական փորձուսուցման ընթացքում ուսանողը որոշակի հարաբերությունների մեջ է մտնում ոչ միայն իր համակուրսեցի պրակտիկանտ-ուսանողների և աշակերտների հետ, այլև վերջիններիս ծնողների հետ, դպրոցի ուսուցիչների, ղեկավարության հետ՝ մի կողմից և փորձուսուցումը ղեկավարող մեթոդիստի, հոգեբանի, մանկավարժի և այլն ամբիոնների ներկայացուցիչների հետ՝ մյուս կողմից: Այդ միջանձնային բազմապիսի հարաբերությունները որոշ պահանջներ են ներկայացնում ուսանող-պրակտիկանտին, ազդում նրա՝ որպես մանկավարժական գործընթացի ակտիվ մասնակից անձի, վարքագծի վրա և նպաստում ապագա մանկավարժի թե՛ իբրև մարդու, թե՛ որպես քաղաքացու բարոյագեղագիտական և քաղաքացիական որոշակի որակներ կրող անձնավորության ձևավորմանը:

Ամփոփում

Գիտական հոգիվածում փորձ է արվել տալու համալսարանական մանկավարժների պատրաստման առանձնահատկությունների վերլուծությունը, ի հայտ բերելու ուսուցչի անձի ձևավորման ժամանակակից առաջատար մեթոդները, վեր հանելու ապագա ուսուցիչ-դաստիարակի ձևավորման հնարավորություններն ու առանձնահատկությունները՝ շարունակական մանկավարժական փորձուսուցման միջոցով, բացահայտելու մանկավարժական փորձուսուցման օպտիմալացման ուղիներն ու միջոցները համալսարանական կրթության պայմաններում:

Հետազոտության բովանդակությունը մանկավարժական համակարգի այն կազմակերպական, բովանդակային, գործառնային և մեթոդական հիմունքների որոնման է, որոնք կնպաստեն համալսարանի ուսանողի՝ ապագա ուսուցչի տնտեսական և գործնական պատրաստման օպտիմալ զարգացման մանկավարժական մեխանիզմի յուրացմանը:

Резюме

В данной научной статье предпринята попытка исследования особенностей подготовки педагогических кадров в условиях университета. В ходе исследования были выявлены современные методы формирования личности учителя, а также возможности и особенности становления будущего учителя-воспитателя посредством педагогической практики.

Суть данного исследования заключается в поисках тех методических основ, которые способствовали бы оптимальному развитию путей и средств педагогического механизма теоретической и практической подготовки студентов университета как будущего учителя.

Գրականություն

1. Հ. Մ. Մախչանյան, Հանուն ուսուցման բարձր որակի, Ե., 1986թ.:
2. Ա. Ա. Բալյան, Մանկավարժական վարպետության հիմունքներ, Ե., 1988թ.:
3. Լ. Զյուրքյան, Պրոֆեսիոնալ ուղղվածության առանձնահատկությունը, Ե., 1989թ.:
4. Ա. Լ. Բադալյան, Ուսանողի պրոֆեսիոնալ ուղղվածության ձևավորումը մանկավարժական Բուհում, Ե., 1990թ.:
5. Օ. Ա. Աբրուխինա, Ուսուցչի համամանկավարժական պատրաստումը բարձրագույն մանկավարժական կրթության համակարգում, Մ., 1990թ.:
6. Վ. Ա. Սլաստին, Ուսուցչի անձի ձևավորումը պրոֆեսիոնալ պատրաստման գործընթացում, Մ., 1990թ.:
7. Ն. Վ. Կուզմինա, Մանկավարժական գործունեության հոգեբանությունը, Մ., 1990թ.:
8. О. А. Абыдулина, Педагогическая практика студентов М., 1989г.

ՀԱՅԲԵՆԱՊԱՏՈՒՄ ԿԱՐՈՏԻ ԵՎ ՀՈՒՅՍԻ

(Հ. ՇԻՐԱԶԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 90-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ/)

Ս.Ա. Խանյան

Գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Հայ գրականության մեջ դարերի ընթացքում առանձնահատուկ տեղ է գրավել հայրենասիրական պոեզիան: Որպես հայրենիքի ճակատագրի գեղարվեստական վավերագրություն, այն կուտակել է ստեղծագործական հարուստ ավանդույթներ, որը շարունակվել է նաև 20-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ բանաստեղծության մեջ:

Անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո բանաստեղծներն իրենց ստեղծագործությունների պատկերասրահի հյուսվածքների մեջ առան մեր ժողովրդի պատմական անցյալը, նրա հերոսական և ողբերգական էջերը, հողովեցին հայրենյի օջախը, մանկության անմոռանալի վայրերը: Գրվեցին բանաստեղծական շարքեր, պոեմներ, բալլադներ՝ նվիրված ժողովրդի անվանի գավակների սիրահաններին ու մեծագործություններին, նրա նորոգյա հույսերին ու գալիքին: Նորագույն շրջանի հայրենասիրական պոեզիայի հարստացմանը իրենց նպաստներն են բերել համայնա բոլոր բանաստեղծները: Նրանք փառաբանելով հետպատերազմյան վերականգնման շրջանի պայթյուն, միաժամանակ արծարծեցին հարազատ ժողովրդի ազգային ճակատագիրը՝ ցավով հիշելով 1915-ի եղեռնը, կորուսյալ հայրենիքի անանցանելի պատկերը: Մակայն պետք է նշել, որ հետպատերազմյան շրջանում միանգամից չազատվեցին մինչև այդ արմատներ նետած գեներիկ հասարակարանության կաղապարներից ու գաղափարախոսությունից: Լավն այն է, որ սառույցն արդեն փշրվել էր: Բանաստեղծական դիմադրությունն աստիճանաբար տալիս էր իր առողջ պոետիզմը: Հայրենասիրատուրը ձեռք էր բերում նոր որակ: Այդ տարիների հայրենասպասումի մեջ իրենց ինքնատիպ նրանցներն են հյուսում Հ.Շիրազը, Հ.Մախանը, Պ.Մաակը, Վ.Դավթյանը, Գ.Էմիրը, Մ.Կապուսիկյանը, Հ.Հովհաննիսյանը, Մ.Մարգարյանը և ապա բանաստեղծական նոր սերունդը:

Հ.Շիրազի ստեղծագործական մտահղացումների մեջ հայրենիքի մոտիվը ամենից ընդգծվածն ու փայլունն է: Հայրենասիրությունը նրա հուզաշխարհի և ձեռագրի գլխավոր նրակն է և հենց առաջին քայլերից սկսած տարբերվում էր իր գրչակից Ժամանակակիցներից: Վերածնված փորրիկ Հայաստանի պատկերը մի կողմից, կորուսյալ Մեծ Հայքի ցավը՝ մյուս, միասնաբար կազմել են նրա նախասիրած խորհրդանշանային արվեստի հիմնական սկզբունքը: Մթն իր պոետական քայլերի առաջին շրջանում Շիրազը որոշ դեպքերում դիմում էր վերացական գովերբի, ապա գնալով, ինչքան էլ որ նրան քննադատում էին այսպես կոչված «մասիսերգության» չարաշահման համար, նա ամուր ոտքերով կանգնում էր հայրենիքի առարկայական ոլորտի հենքի վրա և ստեղծում նրա բազմաշերտ, բազմապլան պատկերակերպը: Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցող վերափոխումների նկարագրության հյուսվածքի հետ նա անընդմեջ անդրադառնում էր հայ ժողովրդի պատմությանը՝ առասպելական շրջանից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, մինչև մեծ եղեռնը՝ մեր համագային անանցանելի ցավը: Շիրազի բանաստեղծական-քաղաքացիական խոր ու երկշերտ ապրումը հասկանալու համար բավական է բերել նրա հետևյալ խոստովանությունը.

Մի աչքս Սևան,
Մեկս՝ Վանա ծով,
Ու կյանքս անցավ
Միժող ու լացով:

Շիրազի հայրենասիրական երգերը ծնված են նրա չափացող վերքերից: Այս առումով նուշարենցյան շրջանի ամենագայուն և ճշմարիտ մարգարեն Շիրազն է: Անգամ այն պահերին, երբ նա ի լուր աշխարհի հայտարարել է, որ «նոր հուն է մտել մեր ճանապարհը», երբ սփյուռքահայերի առաջին վերադարձի առիթով բացականչել է. «ճամփաները բացվեցին, էլի գարուն է բացվում, էլի ծովը ծիրանի կյանքի դրոշմ է պարզում», միևնույն է, նա ընդգծել է. «Հայաց վերքերից ծնված երգերը Արդող են ինչպես հայոց վերքերը»: Եվ մեծատաղանդ բանաստեղծը մեր արնոտ վերքերի հետ կապել է նաև հայոց խրոխտ երգերը և ընդգծել, որ եթե նույնիսկ անցնեն հայոց վերքերը, ապա »անանց են վերքերից ծնված երգերը:

Երբազը չէր ընդունում այն «քննադատներին», ովքեր նրան քարկոծում էին ազգային վշտի հաճախակի ընդգծման մեջ և ձգտում էին համոզել, որ ցավի ընդգծումը թնաքափ է աւնում նոր սնրուղիներին: Նա ընդհակառակն էր ապացուցում:

Հայոց նրզներ՝ ամբողջ նրզներ՝
Բալասանում են հայոց վերքերը:
Հայոց նրզները, նրբ խոլ փոթորկնե
Վագրի ու մահվան նրախ կիսակվեն:
Կթանան ճառփեն նրկրի մասիսված, -
Դենդի ավետյաց աշխարհ իմ կիսված: ²

Պատմական անցյալը գրողի նրզերում ծածանվում է որպես կարոտի զգացում: Բայց դա կարոտի սովորական զգացում չէ, միամիտ կարոտախառ չէ և ոչ էլ մանկության և պատանեկության հուշերի ծփանք, այլ հայրենիքի կորստի մշտաձողով ցավ է, որ հայ սնրունդներին է անցնում մոր կաթի հետ և վերածվում աղբյան կանչի: Երբազն այդ կորստի ցավի հասցեները նշում է մեկ առ մեկ: Կորուսյալ հայրենիքի բոլոր սարերն ու գետերը, ձորերն ու հովիտները, քաղաքներն ու ավանները բանաստեղծի մոտ հանդես է բերված որպես աշխարհագրական-պատմական խորհրդանշանների ամբողջական համակարգ: Այդ համակարգի ողնաշարը Հայոց լեռնաշարն է, իսկ պարագլուխը՝ Մասիսը: Մասիսը վշտից քարացել է՝ լսելով «հայոց եղենի մասին»: Մասիսը Հայոց լեռնաշարի «պարբաշին» էր, նրա ձեռքին ճերմակ թաշկինակն էր, որ մեծ եղենի ժամանակ ձեռքից ընկավ գլխին և հավերժացավ: Սակայն վշտի հավերժական այդ գոյությունը հայի նրզների մեջ հավերժական չափեր է մնա: Բանաստեղծը յուրաքանչյուր անգամ ձեռք է մեկնում հույսի փնջերին և ընդգծում. «Կլքվի դարը ամենայն չարից ու մեք կպարենք սուրբ հարսանիքով Մասիսի վրա, հայոց քոչարի...»:

Հժիրագի հայրենասիրական բոլոր ստեղծագործությունների մեկնակետը պատմական Հայաստանի կորուստն է: Լավ հասկանալով շիրազյան այս միտումը, որոշ «քննադատներ» կամա թե՛ ակամա, խորհուրդ են տվել բանաստեղծին նրզել միայն նորը, դրա տակ հասկանալով Երևանի, Արագածի և Մանի գովքը: Արարատին նրզակելը հասարակում էր անհասանելի ձգտում և խորհուրդ էր տրվում թողնել «մթնավեր Դարսն ու Անին... վիրավոր վանք» և նրզել «Արև... Երևանը», որ իբրև «ժին ռոբը նոր վարդին» չի սազում, որ հեռու արդեն մնում է, որ պետք է «նորը նրզել», որ պաշտեն իրեն: Երբազը, սակայն, կրկնում էր իր բաղձաբքը: Նա իր հոգու պոետական բառարանի մեջ փայփայած ունի հայրենասիրական իր պատգամը, որ վերածվել էր նաև շիրազյան հոգեբանության և հավատամքի:

Ի՞նչ են անում պաշտամունքը, երբ չեն հիշում Անին,
Երբ կարոտ է յոթն ակունքը իմ մայր Երևանին:
Ծաղկում է նոր Երևանը, ձեզնից լավ նմ տնեսում,
Բայց բանտում է իր բոլոր վանք, մրմունջն է ինձ հասնում:
Մայրն՝ ազատված որդու համար՝ սրտով է ծափ տալիս,
Բայց բանտավածին հիշում՝ հազար սրտով է միշտ լալիս: ³

(«Բանաստեղծի բողոքը»):

Բանաստեղծը մոր կարոտով ու ցավով հիշեցնում է, որ իր վանք, Սփիանք, Անին, Մուշք, Դարսը, Տարսը, Մասիսը բանտված են: Նա ընդունում է, որ Երևանը՝ միակ հույսն է ազգի: Սակայն Երևանի կողքին »գնրի է հողն անասանան«, ուստի բացում է իր նպատակի էջը:

Ես ուզում եմ ազատ լինեն որդիք իմ հարազատ,
Յոթն էլ՝ մեկին յոթը ծնեն՝ Հայաստանով ազատ:
Մեծ Մասիսը գանգ է վսեմ, ես իր լեզվակն նմ Միս,
Պիտի ցմառ գանգահարեն՝ ազատեն հողն ազգիս: ⁴

Ինչպես նկատում ենք Երբագի կարոտը ակտիվ և նպատակամետ է: Բանաստեղծը հավատացած է, որ Արտավազդ արքան »շղթաները փշրն պիտի«, «Որ դառնա ձյունն Արարատի թագն իմ հավերժական»: Երբագի ցավից ծնված կարոտից ծնվում է հույսը, որից էլ շափաղվում են բանաստեղծի վճռականությունը, հավատը, նրազը:

Հայաստանս կմեռնա, սուտված ինքն է տալիք,
Վանա ծովից մինչ Սևանս՝ ծովից ծովով գալիք,
Թանգի նա լոկ նա չէ, ողբ իմ ազգն է վսեմ,
Այս կողմ կգա Մասիսն էլ վեն՝ մեռած տնդս էլ կասնմ:
Արարատս ծով էլ սուզնը՝ հայ սրտից չեք հանի,
Չէ, կազատվի Մասիսն էլ սեզ՝ վաղվա Հայաստանի: ⁵

(«Բանաստեղծի բողոքը»):

Այստեղ հարկ է բերել Ավ.Իսահակյանի գնահատականը. «Հիրազը հայ ժողովրդի վշտի դարավոր մառախուղից ծագած աստղն է»: Վարպետի այս դիտարկումը Հիրազյան հայրենասիրական քննդատմանը մեկնաբանելու բանալի է: Ասում են ցավ ունեցող շատախոս է դառնում: Առածն առած: Բայց ընդգծենք, որ Հիրազի շատախոսությունը՝ կազմված համագգային ցավի հետ, միշտ եղել է անձանձիր: Տարբեր առիթներով, տարբեր թեմաներ շոշափելիս մեծ բանաստեղծը չի կարողացել շրջանցել այդ ցավը: Եվ դա համագգային վշտի ցցուն արտահայտություն չի եղել, այլ եղեռնված մայր ժողովրդի ցավի զգացումը նաև իր սեփական կաշվի վրա: Չմոռանանք, որ Հիրազի բոստանչի հորը իր դեան մոտ սրվախողտը են արել թուրքները: Չմոռանանք նաև ապագա բանաստեղծի տառապանքը որբանոցներում: Հիրազի անձնական ճակատագիրը իր ժողովրդի ճակատագրի առնվազնային է: Եվ աստվածատուր բանաստեղծը երբեք չէր կարող ինքն իրենից հեռանալ, մոռանալ ինքն իրեն և կեղծիքի ծխածածկույթով իրեն օրորել «երջանկության» դափնիների վրա: Նա բանաստեղծ էր ի ծնե, նա ազնիվ քարտուղարն էր ոչ թե աստծո, այլ իր ժողովրդի, որի սիրտը կիսել են դարավոր թշնամիները՝ թուրքերը: Իսկ թուրքամետ բռնիկ-ղեկավարները քառատել են փողոկի Հայաստանը՝ Մայր Արաքսը դարձնելով ժողովրդական վշտի ոչ թե սահման, այլ սիրտն ակօսող փշառեսը: Եվ Հիրազի՝ բնության, սիրո, մայրական, հայրական, խոհական-փիլիսոփայական երգերի մեջ համագգային վշտին անդրադառնալը իրեն հարազատ մնալու վկայությունն է: Համագգային ցավի շիրազյան ընդգծումները աննկատելի հյուսված են նրա տարաբնույթ խոհերին ու ապրումներին: Այդ տմայկության արժեքն էլ ենք համարում «Քնար սիրո» շարքի «ժողագիրը խորքում» սիրային բանաստեղծությունը: Հիրազը պոետական ինքնատիպ ու հայտնու պատկերներով փառաբանում է սիրո ծովում «Չնաշխարհիկ մի կույս»-ի որ «Ասևա Շուշանակուրծք, մարդու եթեր ու քույր» է, և տնչում է, որ իրեն մեծակ չթողնի... Բանաստեղծության սկզբնատառերը հուշում է արքունիքում՝ շիրազաբնույթ, շիրազաբնույթ, շիրազապատում. «Մոնչա Հիրազ ազատություն Մասիսին»: Նույնիսկ «Էլ ո՞ւմ համար են նոները կրծքիդ» տողով սկսվող բանաստեղծության մեջ սիրո հեթանոսական զգացումին անբռնաբեր ծուլված է կորուսյալ հայրենիքի կարոտը: Բանաստեղծը դիմում է սիրած էակին. «Բաց կուրծքը կոկոն, որ դեմա բանա ճուխ այգեստաններն իմ հեռու: Վաճա, գեթ մի զույգ խնձորն իմ Արտամեծ...», իսկ «Բեզ՝ քո հայադեղ հոնքերի համար» գոգտրիկ երգի մեջ բանաստեղծը սիրո օբյեկտին նվիրել է բերում հայրենի «յոթնականար վանքերը», «ձրոխտ Արարատ լեռները»: «Ես կուզեմ...» սիրո նրագագույն բանաստեղծության մեջ Հիրազը գեղուհուն համեմատում է Սևանի հետ և տնչում, որ միշտ մենար մոտը՝ իր ցավը կիսելու համար.

Մոտս մնար՝ սրտիս պես խոր,
Երազում էլ ինձ կանչեր,
Ինքն էլ ինձ պես՝ գիշեր ու գոր
Հայոց ցավով հառաչեր:⁶

(«Ես կուզեմ...»):

Հայրենիքի կորստյան անանցանելի ցավը մեկնակետային ընթացք է ստանում նաև «Քնար բնության» շարքում: Դիմելով բազմաբանգ վարդերին, ընդգծելով բնությունը զարդարող նրանց հատկությունը, Հիրազը կրկին ծնորդ դնում է ցավող սրտին և ընդհանրացնում.

Կարմիր վարդերը դեղին ծնեցին,
Աշխարհը դեղին վարդերով լցվեց.
Դեղին փշերը վեր սփռվեցին,
Եվ... Ամենից խոր՝ իմ ազգը խոցվեց...⁷

(«Դեղին ծաղիկներ...»):

Խոցված ազգի խոր ցավը ընդգծված է նաև «Քնար համամարդկային» շարքի բանաստեղծություններում: Նշելով հայ ժողովրդի ազնիվ ծառայությունը մարդկությանը, Հիրազը չի սրողում այն անտարբերությունը, որ ցուցաբերեց հզորների աշխարհի հայ ժողովրդի հանդեպ: Քնարական հեռու-բանաստեղծը իր ժողովրդի անունից թվարկում է այն բարեմասնությունները, որ հատուկ են նրան. «կապեցի վերքն ամենիդ...», «լքյալին փրկեցի», «ճամփա եղա ամենքին», «անհույսին հույս հերկեցի». Ես հազար լուծ քաշեցի, իմս ոչ որ քաշեց,

Ես մայր եղա ամենքին, ամենքիդ մեջ որբացա,
Հայոց վիշտն էլ իմ հույսը աշխարհով մեկ մշուշեց՝
Ես դեռ ջահել ծերացա:

(«Մայրիկ...»):

Ձրույց բացելով ազգերի հետ, Հիրազը անմիջական զգացումների շրջանակներում ներկայացնում է բանաստեղծական իր հայաբնույթ ազնիվ վերաբերմունքը և միաժամանակ

արտահայտում իր դժգոհությունը՝ նշելով հայ ժողովրդի կրած տառապանքից՝ կոնկրետ այս կամ այն ազգային պետությունների պատճառով: Այսպես, «Իմ մատյանները գրքերն իմաստուն» տոգով սկսվող բանաստեղծությունը ձևավորվել է Անմահ Շնքալիիին: Երախտիքի ժփանքներով արտահայտվելով իր սննդ գրողի հաղեղեպ, նրկապագությունը՝ նրա վանել հանձնարին, Շիրազը միաժամանակ ընդգծում է իր խռովը, նկատել ունենալով Անգլիայի կառավարության հակահայկական հայտնի արարքը 1878 թվականին.

Ես քեզ իմ խնկում, ոչ ազգիդ գահը,
Շոք մեր դռանը չքոց սև մահը՝
Գահը քրքջաց թե՛ «Նավերը մեր
Չեն կարող եղևել Արարատն ի վեր...»⁹

Հետևանքը եղավ այն, որ «մենավ մնաց իմ հայոց ազգը... Եվ մեզ եղևինք յաջագանը սև,
- Խլեց մեր հոգն էլ աստվածապարզ», - ավելացնում է բանաստեղծը:

Շոք ունանց թվա էլ, թե՛ գիտական աշխատանքի հետ կապ չունի այն փաստը, որ ցանկանում եմ քերել, ապա, գտնում եմ, որ սխալվում եմ: Դեպքը տեղի է ունեցել 1998 թ. աշնանը Արցախի պետական համալսարանում հասարակական հայտնի գործիչ, հայ ժողովրդի մեծ քաղաքական, Անգլիայի Լորդների պալատի փոխխոսնակ Բ.Քոքսի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ: Հինք ընդունելով Բ.Քոքսի նյութական մեծ օգնությունը ԼՂ հանրապետությանը, ինչպես նաև Արցախի պետական համալսարանին, նրա ընկալողական և գիտական խորքի նախագահությամբ Բ.Քոքսին շնորհվել է պատվավոր պրոֆեսորի կոչում: Հանդիպման ժամանակ իր անկեղծ և խորին շնորհակալությունը հայտնելով կրթօջայի պրոֆեսորա-դասախոսական անձնակազմին և անձամբ ընկալողական, Քոքսը վերջում խնդրել է ներկաներին հուզող հարցերով դիմել իրեն: Հարցերից մեկը հետևյալն էր. «Մենք բարձր ենք գնահատում Ձեր անձնական ծառայությունն ու օգնությունը Արցախին, սակայն է թե՛ հայ ժողովրդին: Բայց Ձեզ հայտնի՞ է, թե՛ ինչպես Անգլիայի կառավարությունը տարեկան տաս միլիոն դոլարի օգնություն է հասցնում Ադրբեյջանին, այն դեպքում, նրա Ադրբեյջանի կառավարող շրջանները 10 տարուց ավելի է, ինչ շրջափակման մեջ են պահում և Լեռնային Ղարաբաղը, և՛ Հայաստանը»: Բ.Քոքսը պատասխանել է. «Տեղիք եմ և այդ կապակցությամբ բողոքով դիմել եմ Անգլիայի կառավարությանը: Պատասխանել եմ, որ իրենց առաջին հերթին հետաքրքրում է նավթի շահը, այլ ոչ թե՛ Լեռնային Ղարաբաղը: - Իսկ ես, - ընդգծել է Քոքսը, - նրանց նրևին չպրոքել եմ իմ գայրությունը: Ամաշում եմ ձեր փոխարեն, Անգլիայի կառավարչներ: Իմացքը, որ ես պատկերտ պիտի շարունակեմ պայքարը հանուն արդարության, հանուն ԼՂ հանրապետության միջազգային ճանաչման»:

ՀՇիրազը տասնամյակների խորքում ասես կաշին է վ.Շնքալիի և Ջ.Բայրոնի ժառանգորդին՝ Բ.Քոքսին, ծխածնելով իր բանաստեղծական պրոք, ճշմարիտ խոսքը: »Որք Խայամակեր» բանաստեղծության հյուսվածքում պարսիկ դասական պոեզիայի հսկաներից մեկի՝ Օմար Խայամի հաղեղեպ արտահայտած հարգանքի տոգրի հետ մեկտեղ ՀՇիրազը դարձրել է անդրադառնում է կորուսյալ հայրենիքի պատկերներին՝ Արազին, Մասիսին, ժխտում աշխարհավեր պատերազմները, հաստատում բարության հաղթանակը և Խայամի շրթերով հենցնում իր երազը, «Շիրազ, երբ պիտի Մասիս բարձրանանք»:

ՀՇիրազը ազգային վշտի և ցավի զգացողությանը իր ստեղծագործական բոլոր էտալներում շարունակել է հարստացնել իր հայրենապատումը: Նրա հոգու մեջ ասես միշտ արձագանքել է Մեծն Չարենիքի ընդհանրացումը. «Քանի կա լյան Արարատ և քանի աշխարհում դու կա, զգվար թե՛ ցամաքն երբեք ալուրներն թո ջինջ երգելի»: ՀՇիրազի երգերը արվեստի տեսակներից ջինջ են, սակայն արարատված-ցաված են, ըմբոստ-տառապած, վշտոտ-հուսավառ: Արարատացավով՝ կորուսյալ հայրենիքի կարոտով հյուսված նրա երգերը հավերժապես ու հավերժաժուր են: Այդ ցավն ու կարոտը ծնվել են Շիրազի սրտում՝ մորից: Եվ ստեղծագործական իր առաջին քայլերից սկսած այդ զգացումը կազմել է նրա երգերի հիմնական առանցքը... Դեռես երիտասարդ տարիքում գրած նրա խոհա-փրկիստփայական մտորումներում բնության հավերժության, մարդու և բնության կապի, տիեզերքի առնձնաժամների, մոր, սիրո և այլ նախասիրությունների վերաբերյալ, հայրենիքի մոտիվը ընդգծված երանց է կազմել: Դրա խոստում վկայությունը «Ինչպես երեք աստղեր անշնջ՝ որդակի ծրագրային բանաստեղծություն է.

Ինչպես երեք աստղեր անշնջ՝
Երեք սնր կա իմ հոգու մեջ,
Ասի սիրած իմ աղջկան,
Եվ նա տխրեց ամպի նման:
«Մի կապակցում,-ասի նրան,-
Դու ես իմ սնրն, իմ անմահն,-

Ես սիրում եմ, վկա հոգիս,
Քեզ, մայրիկիս,
Հայրենիքիս...»¹⁰

Հ.Շիրազը իրեն դրսևորել է որպես հայրենասիրական երգերի փայլուն հեղինակ: Երկար տարիներ, այժմ էլ, դարձրեցին հայաստանցիներում, քրեատմատիկաներում՝ զետեղվում են նրա «Ո՛րն է, քաբո...», «Ո՛րն է, տղա...», «Արձան Արծվանի» և այլ բանաստեղծություններ: Շիրազի երգերում քնարական հնրուքը և հայրենիքը միաձուլվում են որպես պատկերային համակարգ: Այն հուզու ճիշ, արյան կանչ է: Բոլոր դեպքերում քնարական հերոսին հատուկ է Մասիսի վնասությունը: Բանաստեղծի «Դավթի թռչները», «Իմ Հայաստան», «Երկիր Նաիրի», «Հայ ժողովրդին» և այլ երգերում արտացոլված են հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը, նրա ողբերգական էջերը, հնդկած արյունից ծնված հուսալի մեծագույնն ու հավատը: Հիշտ է, պատերազմական թռի ու բռնի պատկերումը այդ բանաստեղծություններում բացակայում են, սակայն բանաստեղծի խոհերն ու մտորումները՝ առնչված հայրենիքի և ժողովրդի ճակատագրի հետ, երևում են վառ կերպով: Հազարամյա և նորոգյա Արարատի կերպարը դառնում է ոգի և կանչ՝ ուղղված ներկա և գալիք սերունդներին («Երբ նայում եմ լեռնապահին», «Արարատ»): Շիրազի հայրենասիրական քնարերգությունը ընդգծվում է բանաստեղծական ինքնատիպ երանգով և հնչեղությամբ: Ընդհանրության մեջ դրանք ռազմերգության հատկանիշներ ունեն: Դա վերաբերում է նաև բանաստեղծի բալլադների և լեգենդներին, որոնց շարքում առանձնանում են «Չինգիզ խանի չար և փառատուր...» լեգենդը, «Աշխարհակալի վերջը» բալլադը: Դաժան Չինգիզ խանի և հոների արքա Կանդ Աթիլայի կերպարում Շիրազը դատարկեցնում է հայ ժողովրդի հին ու նոր թշնամիներին: Հոների արքա Աթիլան խմելով՝ «արյունը հյուսիս, հարավի» ոտնատակ տալով արևելքը, Կանդաժարավ խուժեց Արևմուտք, հորիզոնից-հորիզոն ավերեց, «Քիչ մնաց՝ մահն էլ դարձնել գերին»: Սակայն նրա սիրտը մարդկային արյունից չի հազնում: Նա դիմում է շամանին, խմանալու պատճառը, վերջինս պատասխանում է.

- Սրիգ է, արքա,
Քո սրին արյան հագնեցում չկա:
Իր շուրջը արյունն ինչքան ծովանում
Դու չէ, քո սուրն է, որ չի հովանում,
Եվ չի կշտանա ծարավը դժնայ,
Ով աշխարհակալ, չէ, չի հագնեա:

Աթիլայի հարցապնդումներից հետո շամանը խորհուրդ է տալիս վեր նետել սուրը և օղում բռնել: Աթիլան ծածագում է շամանի խորհրդի վրա և նոր նետում սուրը: Տնդի է ունենում արժանին.

Սուրը վեր թռավ
Ու վար սլացավ՝
Մխրճվեց գլխի մեջ Աթիլայի,
Դարձած աստղծ օրհնանքը վրդից,
Մխրճվեց գլխին և թյուր ազգերից
Խմած արյունը թափվեց, ծովացավ,
Սատկեց վիշապը և ... սուրն հովացավ:

Բանաստեղծը կատարում է ժողովրդի կենսափոքրից ծնված ընդհանրացումը.

Ճակատագիրն է այս թուրն ահա՜,
Ամեն մի ահելը աշխարհակալի...

Շիրազի հայրենասիրական երգերին հատուկ է լավատեսական ավարտը: Դա բխում է հերոսի և հայրենիքի ներդաշնակությունից, նրանց ճակատագրերի համաձուլվածքից, նույնությունից: Բանաստեղծի երգերում ինչքան ալիքվում են թախիծը, հառաչանքը, ողբերգական շունչը, փնհուն է, դրանք ավարտվում են հայրենիքի հավերժության, ժողովրդի անմահության ծածանումով.

Մեզ են գլխից են գարկել, բայց նորեն
Հայերն ապրել են, ապրում են, կապրեն:
Հազար դարեր են գարկել, բայց նորեն
Հայերն ապրել են, ապրում են, կապրեն:
Եղեռնագարկ էլ եղանք, բայց նորեն
Հայերն ապրել են, ապրում են, կապրեն:¹²

(«Հայոց ճակատագիր»):

Խոսելով հայ պոեզիայի հայրենասիրական երգերի մշտական առկայության մասին, ընդգծելով Շիրազի հայրենասիրական առնչություններն այդ թեմային, գրականագետ Ս.Աթաբեկյանը նկատել է. «Եթե նախահեղափոխական հայ բանաստեղծը տառապում էր մայր

հողի, ժողովրդի քաղաքական բախտի համար և հիմնականում ստիպված էր հնչեցնել արցունքի և արյան երգեր՝ դրամատիկ կամ ողբերգական կացության մեջ գծելով ցանկալի հայրենիքի պատկերը, ապա նորագույն բանաստեղծը, մասնավորապես՝ Շիրազը, իրեն բնորոշ տաղանդով ու նվիրվածությամբ ստեղծում է երկրի ու նրա զավակի կենսագրության նույնությունը: Հոգեբանական առումով շատ հասկանալի է նրա վիճակը, բանաստեղծը հասակ է նետել իր նոր հայրենիքի հետ, նրանք համարյա տարեկիցներ են: Նոր իրականությունը բանաստեղծին քարձբացել է հատկապես, լիցքավորել նրա ուժերը, շտկել նրա ճանապարհը»¹⁴:

Կարելի է համաձայնվել գրականագետի այս մտքին, սակայն միաժամանակ ավելացնել, որ նորագույն շրջանի պոետ Շիրազի, և ոչ միայն նրա, հայրենասիրական երգերի մեջ ցանկալի հայրենիքի պատկերը ամբողջական չէ, որովհետև հորիզոնային Հայաստանը հայի ավանդական-պատմական հայրենիքի մեկ-տասներորդ մասն է միայն, սնացվալը թշնամիների կողմից խլված հորիզոններ են, եղեռնված ժողովրդի հոգիների առկայությամբ: Ուստի փրկված փոքրիկ հողակտոր-Հայաստանը հայի հույսի մի փոքրիկ առկայծումն է, իսկ ցանկալին՝ կորույսյալ հայրենիքի վերագտնումն ու վերադարձն է, ինչպես Շիրազն է ասում.

Ես վաճ կանամ՝ դու հասկացիր
Հոգն ու ծովը մեր վանա,
Սասնա Դավիթն ու մեր անձիք
Ողջ սարերը Միփանա...

Այս, ե՞րբ պիտի վշտից գատվի
Ողջ Հայաստանն հավիտյան...¹⁴

(«Վաճն է դրախտով հայոց հողի»):

Հ.Շիրազի հայրենապատումը մի կողմից փրկված հայրենիքի հուսո ժպիտ է, մյուս կողմից՝ կորույսյալի տագնապած կանչը, որպես որդու նրազանք, մոր աղոթք, հոր պատգամ, համագգային ցավ ու հույս... Այս զգացումը երգից երգ, պոեմից-պոեմ բանաստեղծական նոր երանգներ են ձեռք բերել: Նրա խոհերն ու մտորումները անդադար պատվել են մայր հայրենիքի պատմության, ժողովրդի ճակատագրի շուրջը, նրա հարուստ ժառանգության մեջ առաջին հերթին Հայաստանի դիմանկարն է: Այս առումով ճիշտ է նկատել անվանի գրականագետ Ժ.Թադևոսյանը. «Հ.Շիրազը գրում է բանաստեղծություններ Հայաստանի մասին, գրում է նաև սիրո, բնության ու զահեկության պայծառ երգեր: Ինչո՞ւ մեկը հայրենիք է, իսկ մյուսը սոսկ անձնական-սիրային պոեզիա, չէ՞ որ ամբողջի մեջ է ստեղծվում հայրենիքի պատկերը, նրա գեղեցկությունը և նրա մարդու հոգեկան հարստությունը»¹⁵:

Իսկապես, Շիրազի տարբեր թեմաներով գրված շարքերում հայրենիքի պատկերի ֆոնի վրա է հասնում մոր կերպարը, արևում սերը, ծիսում բնության ջազմորանց խոր: Դրա վառ օրինակ են հանդիսանում «Ծիածանների քարերը վրան», «Երբ իմ սիրո լեզուն բացվի», «Միդո տոնեղ», «Երբ գրկում ես զարնան մի ծիլ իմ որդուն», «Մարված թռչնի տունն անձայն», «Օ, իմ ոսկն մանկություն» և այլն: Հ.Շիրազի հայրենապատումի յուրօրինակ երանգները ծիածանվել են դեռևս Հայրենական պատերազմի տարիներին: Սրտում ու հոգում կրելով իր ժողովրդի անցյալում կրած կորուստներն ու տառապանքները, ոտքերի տակ ունենալով փրկված փոքրիկ Հայաստանը, բանաստեղծն ակնկալել է խորհրդային ժողովուրդների հաղթանակը, դրա մեջ տնսնելով վերածնված երկրի մագնիսական ուժը՝ հետագայում աշխարհասփյուռ հայությունը իր շուրջը համախմբելու ակնկալությամբ: Դրանով պետք է բացատրել այդ ժամանակահատվածի երգերում պատկերված մեր լեռների վեհությունը, բնության քնքշությունը, ազգային հպարտությունը, անպարտելիությունը հավաքող: Վկան Շիրազի հայտնի վեպտողան, որ մեծ բանաստեղծն անվանել է պոեմ.

Մենք խաղաղ էինք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես խուժեցիք վայրագ:
Մենք ձեր դեմ ելանք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես ռոնացիք վայրագ:
Բայց մենք հավերժ ենք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես կիզվոք վայրագ:¹⁶

(«Էքսպրոստ»)

Դժվար չէ նկատել, որ խորհրդային բոլոր ժողովուրդների համընդհանուր ուժերով նվաճված հաղթանակը Շիրազը ներկայացնում է հայոց լեռնաշխարհի պատկերալին ֆոնի վրա: Այդ երևույթը ժամանակակից նկատել է Մ.Ծախիսյանը. «Հայրենական պատերազմը, - գրել է նա, - մեկը նորովի իմաստավորելու հայրենիքի զգացումը, ոչ թե «ընդհանրապես» վերագրված հայրենիք... այլ իր երկրի այն կոնկրետ, որ մանրամասներով թանկ այն անկյունը, որտեղ աշխատել ես, հստակ ասել, սովորել, սիրել, թողել մորդ ու սիրելիներդ»¹⁷:

Այդ նշանակում է, որ Մեծ Հայրենականի տարիներին հայրենի երկրի, նրա պատմության, ներկայի հետ ավելի սերտորեն է կապվել պոեզիան, բանաստեղծները ընդհանուրի մասին, հզոր ուժի առկայության վերաբերյալ խոսել են կոնկրետ պատկերների միջոցով՝ հյուսվածքի մեջ ներառնելով հայրենի հարազատ բնությունը: Այստեղից էլ այդ ժամանակաշրջանի հայրենասիրական պոեզիայի անմիջականությունն ու հոգեհարազատությունը:

Նտպատերագմյան շրջանում Հ.Ծիրագի հայրենապատումի մեջ արդեն նկատվում են նոր պորտմունքներ: խաղաղության ու աշխատանքի մոտիվը արծարծելուց հետո, առանձնապես 1954 թ. սկսած, Ծիրագը նոր նախնայի է կարելի է ասել՝ համարձակությամբ թափանցեց սեփական ժողովրդի անցյալի խորքերը, հայացքը հառած ազգային, արծարծելով Արագածի փնջերին ծվարած և սփյուռքի հայության ճակատագիրը: Ժողովրդի նորոյա կյանքում տեղի ունեցած կենսական փոփոխությունները պատկերվելիս բանաստեղծը հետ է նայում և ակնկալում անցյալի ծանր և ամոթալի հետքերի վերադարձը: Այս մտահոգման ծնունդ են «Մեր գյուղերի անուները», «Մեր մարդկանց անուները» պոեմները: Այս գործերը հայրենասիրական պոեզիայի հիմնալի նմուշներ են՝ իհարկե առնչված սոցիալ-քաղաքական, բարոյական, հոգեբանական խնդիրների:

Պետք է նշել, որ նտպատերագմյան շրջանում սկիզբ առած ընդունելի և անընդունելի սկզբունքների հակասությունների հորձանուտի մեջ Ծիրագը ևս տեղի է տվել ընդհանուր թեմաների պատկերին, սակայն չի հրաժարվել բանաստեղծական իր գեղագիտությունից, մնացել է գեղարվեստական փոխտալանության իր սահմաններում, սրտի ղեկերը միշտ բաց պահելով հայրենիքի ճակատագրի իր ընկալման և մեկնության առջև: Դա հնարավորություն է տվել նրան մեծամասամբ հեռու մնալ հեռտորակա ճիշդից: Իսկ հեռտորակության մոդուլները քիչ չէին գրական ասուլիսներում, որոնք ճամբարում էին մեծ գաղափարներ արտահայտելու պահանջով, չհասկանալով, որ հայրենիք վերանայող, ապրեցող, պաշտպանող քաղաքացին ունի բազմաշերտ ապրումներ՝ թափած, ուրախության, սիրո, ատելության, հիասթափության, թեմալանման և բազմաթիվ այլ զգացումներ: Հարվածի տակ էին առնվում հասարակ բոլոր այն ստեղծագործողները, որոնք ծնվել, ճակտվել էին աստվածային շնորհով և իրենց ասելիքն ունեին: Չէին խնայում Պ.Սևակին, Հ.Սահյանին, Վ.Դավթյանին, Ս.Կապուտիկյանին, Գ.Իմինին, Մ.Մարգարյանին, առավել ևս Հ.Ծիրագին: Նրան կազմում էին «ժողովախոսական», «մանր-բորժուական», «ապոլիտիկ», «արխայիկ», նույնիսկ «կրոնա-միստիկական» և այլ ստացանքի պիտակներ: Գրականացնող Ս.Աղաբալյանը հետազգայում այդ կապակցությամբ ափսոսանքով պիտի գրի. «Հնտպատերագմյան տասնամյակում տպագրվեցին հայրենասիրական ներշնչանքի ուժեղ բանաստեղծություններ, ինչպես Գ. Էմինի «Երգ երգողը», Հ.Ծիրագի մի շարք գործերը, սակայն աստիճանաբար թուլացավ քնարերգության հայրենասիրական լարը, ասպարեզ մտան ծնծղակները. թմբուկները, չափածո հրավառությունը: Իրապես խցանված էին երգի ակունքները, որ վերաբերում է հատկապես մտնրամական ապրումների քնարերգությանը»:

Սակայն պետք է նշել, որ իսկական բանաստեղծության ընթացքը չխաթարվեց: Ուրախալիս այն էր, որ երիտասարդ, տաղանդավոր բանաստեղծների մոտ հաղնես եկան նոր քննադատներ՝ պոեզիայի ընկալման և գնահատման իրենց բանիմամբ, թարմ ու անկողմնակալ չափանիշներով: Այդ էտապում էր, որ իրենց ուղեմիջ հանդիսացող դիտարկումներով ու խորհուրդներով գրականության զորագմանը նպաստեցին Ս.Սարիսյանը, Էդ.Ջրբաշյանը, Ս.Աղաբալյանը, Հր.Թամրազյանը, Լ.Հայկունյանը: Պոեզիան զգալի վերելք ապրեց՝ մարդու ներաշխարհը թափանցելու, նրա հարուստ ապրումները պատկերելու առումով: Հ.Ծիրագը իրատարակեց բանաստեղծությունների նոր շարքեր, պատմական պոեմներ, լեզնդներ, բալլադներ: Նվազեց ժամրային բազմազանությունը, ստեղծագործությունների մեջ ծոցովորական մտածողության խորային դրսևորումը, բանախոսական սյուժեների օգտագործումը: Ծիրագը երբեք չդավաճանեց բանաստեղծական իր հավատամքին և լեզվառոճական ծեղրքերումներին: Նրա բանաստեղծական երկավայությունը իրենի էություն հենքի վրա ստեղծեց հայրենիքի իր կերպարը, անմիջականության սահմաններում դարձնելով շոշափելի, առիթնոց: Բանաստեղծը մի նոր շքերթ սկսեց պատմական անցյալից, այդ շքերթի առջև դարձյալ խրդալու հառնեց Արարատը՝ քնարական հերոսի նրազ ու կարտուր:

Ամփոփում

Հ.Ծիրազի ստեղծագործության մեջ առյուծի բաժինը հայրենապատումն է: Հերածնված փորձիկ Հայաստանի պատկերը մի կողմից, կորուսյալ Մեծ Հայքի ցավը մյուս, միասնաբար կազմել են նրա նախասիրած խորհրդանշանային արվեստի հիմնական սկզբունքը: Ետդարենգյան շրջանի ամենագգայուն և ճշմարիտ մարգարեն Ծիրազն է:

Ծիրազը չի ընդունել այն «քննադատներին», ովքեր նրան քարկոծում էին ազգային վշտի հաճախակի ընդգծման մեջ և ձգտում էին համոզել, որ ցավի պատկերումը թնաթափ է անում նոր սերունդներին: Ուստի նա կրկին ու կրկին անդրադարձել է Պատմական Հայաստանի կորստին և հույս հայտնել, որ նրբել է կվերադարձվեն Հայոց հողերը: Բանաստեղծի թմբարական երգերում և թե՛ պոեմներում մետաֆորներ են հանդիսանում վանդ, Սրփանը, Անին, Մուշը, Ղարսը, Տարոնը, Մասիսը, որոնք բանտնում են: Նա ընդունում է, որ Երևանը միակ հույսն է ազգի, բայց կորուստը մոռանալ չի կարելի: Պատահական չէ, որ Ծիրազի հայրենասիրական երգերը զարդարում են դպրոցական դասագրքերը:

Հ.Ծիրազի հայրենապատումը մի կողմից փրկված հայրենիքի հուսո ժպիտ է, մյուս կողմից՝ կորուսյալի տագնապած կանչ:

Հայ ժողովրդի պահանջատիրական իրավունքը կրկին ապացուցում է, որ Ծիրազի մարգարեական պոետական խոսքը հնչել է տեղին, և թողր ժամանակների համար է:

Резюме

Львиная доля творчества Ов.Шираза — это патриотические песни. Символическими образами этих песен являются, с одной стороны — спасенная Армения и с другой стороны — потерянная Западная Армения. После Египте Чаренца самым чувственным и истинным пророком в поэзии является Ов.Шираз.

Шираз не принимал замечаний тех критиков, по мнению которых частое обращение к теме национальной скорби лишает веры новое поколение. Поэт не забыл потерянную родину и стихами вселял надежду, что когда-нибудь мы вернем наши земли. В лирических стихах и поэмах поэта символами являются Ван, Ситан, Ани, Муш, Карс, Тарон, Масис, которые томятся на чужбине. Шираз не раз отмечал, что надежда нации — это Ереван, но забывать потерянные земли никак нельзя. Не случайно, что его патриотические песни украшают школьные учебники.

Таким образом, песни Шираза — это улыбка надежд и тревога потери наших земель.

Требование армянского народа доказывает, что поэтическое слово Шираза как пророка звучало уместно для всех времен.

Ծանոթագրություններ

1. Հ.Ծիրազ, Զնար Հայաստանի, «Հայաստան», 1977, էջ 146:
2. Նույն տեղը, էջ 148:
3. Հ.Ծիրազ, Երկեր 5 հատորով, հ.2, 1982, էջ 336-337:
4. Նույն տեղը, էջ 338:
5. Նույն տեղը, էջ 340:
6. Հ.Ծիրազ, Զնար Հայաստանի, «Հայաստան», 1974, էջ 57:
7. Նույն տեղը, էջ 101:
8. Նույն տեղը, էջ 121:
9. Նույն տեղը, էջ 122:
10. Նույն տեղը, էջ 125:
11. Հ.Ծիրազ, Զնար Հայաստանի, «Հայաստան», 1974, էջ 169:
12. Հ.Ծիրազ, Զնար Հայաստանի, գիրք 3, «Հայաստան», 1974, էջ 166:
13. Ս.Աթաբեկյան, Հովհաննես Ծիրազի քնարերգությունը, Երևանի համալսարանի հրատ., 1979, էջ 67:
14. Հ.Ծիրազ, Զնար Հայաստանի, գիրք 3, «Հայաստան», 1974, էջ 170:
15. Հր.Թամրազյան, Գրական ուղիներում, Երևան, 1962, էջ 182:
16. Հ.Ծիրազ, Երկեր 5 հատորով, «Մովսեսական գրող», հ.2, 1982, էջ 280:
17. Մ.Շահինյան, Հայ պոեզիան Հայրենական պատերազմում, «Մովսեսական Հայաստանի պոեզիան» գրքում, ռուսերեն, Մոսկվա, 47, էջ 7-8:
18. Ս.Աղաբաբյան, Արդի հայ գրականության պատմություն, հ.2, ՀԳԱ հրատ., 1998, էջ 46:

«ԻՄ ԽՈՍՔԸ ՀՅՈՒՂԱՎՈՐՎՈՒՄ Է ԻՆՉՊԵՍ ՆԵՂՈՍԻ ԴԵԼՏԱՆ»

(Հ.Էդոյանի պոեզիայի շուրջ)

Հ. Գ. Մուսայելյան

Գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

20-րդ դարասկզբի գեղարվեստական մտածողությունը նշանավորվեց իրերի ներքին կյանքը բացահայտելու լարված հետևողականությամբ, նրանց հետ հողորդակցվելու նոր եղանակով: Բանաստեղծական այս միտվածության առավել ակնհայտ ներկայացուցիչները /Ռ.Մ. Ռիլկե, Օ. Մանդելշտամ, Պ. Ցելան և ուրիշներ/ եկան հավաստիացնելու, որ պոեզիան գեղագիտական վայելքից առաջ ինքնաճանաչման դաժան փորձ է, անհատի ներքին և արտաքին աշխարհների անհամատեղելիության արդյունքում ծնված ազատություն, որն օժտված է ամեն ինչ անճանաչելիորեն կերպարանափոխելու գարամահերաշ կարողությամբ:

Մի տիեզերք է ձգվում ամենուր՝

Ներքու-Տիեզերքն անծայր: Հարաճուն

ծառն, օրորվելով, իմ ՄԵՋ է աճում:

Եվ թռչունն իմ մեջ թևածում է լուռ:

Ահա իրերի ռիկեմական դասավորվածությունը՝ արտաքուստ ինքնուրույն, անկախ գոյակցության մեջ պարփակված, սակայն նախահիմքում անառարկելիորեն փոխկապակցված, պայմանավորված միմյանց գոյությամբ: Այստեղ ճանաչման միանշանակություն չկա. իրերն ունեն իրենց յուրօրինակ կենսապայմանները, առանձին, կոնկրետ վիճակները, սակայն շարժվում ու փոխներադափանցվում են համընդհանուր կանոնների համաձայն՝ առանց յուրովի զննահատվելու անկախիքների: Այսպես առարկաների արտաքին կառուցվածքը ժամանակի ընթացքում փոխում է իր հետ ակամա հարաբերվող հոգևոր կառույցի հետևակարը, վերջինիս նկատմամբ դառնում առաջնորդող: Ներքին աշխարհն այսպիսով միշտ կախվածության մեջ է գտնվում արտաքինից, նրա քայլերին հավերժ հետընթաց: Յուրաքանչյուր առարկայի ու երևույթի վերաբերյալ մեր տեսակետներն ընդամենը կցվում են նրանց իրական գոյավիճակին, դառնում հավելյալ վկայակոչություն: Պատահական չէ, որ մեկնաբանելով Հյուդերլինի բանաստեղծությունները, Հայդեգերը նկատել է, որ քննադատությունը միշտ պետք է իրեն համարի ինչ-որ ավելորդ բան, սուլպի ինքն իրեն անհետանալ՝ հաստատելով բանաստեղծությունը իր գուտ վիճակում:

Արտաքին աշխարհը անհատի թշնամին է, նրա կործանման ամենահավանական նախապայմանը: Նման հանգամանքներում անհատն իր հայացքը սևեռում է դեպի ներսը՝ մի այլ աշխարհ, կյանքի այլ մի հնարավորություն ստեղծելու մտայնությամբ, որտեղ ոչինչ չի կարող թռնանալ նրա ներքին ազատությամբ:

Հատարիք քո ծնալ ներքին աշխարհում,

ձեռքդ դիր բարձրացող քո ժամի վրա,

թող նա հասունանա, ինչպես զգացում,

քանզի ամեն ինչ իր ժամանակն ունի,

որից դուրս նա մնում է առանց ահաբեկի:

Զսպիր աղաղակը քո մեջ արթնացող:

/Բացվող տերևի տատանումները

կարծես վերջ չունեն/։ Թե նայես նրան-

նա քնդ կնայի: Հոգին բաժանվում է
քաղաքի և իր ընկալման միջև:
Անցիր աննկատ սահմանն աշխարհի,
որ կարող է նույնիսկ թաքնվել խորքերում
պատահական բառի:

Այսպիսով, Հենրիկ Լեոյանն ընթերցողին միանգամից առաջարկում է սևեղծել դեպի ներքին աշխարհը՝ արնոդակիրեն նրա հայացքը շնչելով արտաքին աշխարհից: Բանաստեղծության առաջին տողի մեջ խողակվան ինֆորմացիան այնքան ճշմարիտ ու արագահաս է, որ անմիջապես ձևավորվում է ընթերցողի ընկալման համակարգը՝ իր իմաստակառուցվածքային ամբողջականության մեջ բացառելով կողմնակի ինչ-ինչ ազդեցիկների մուտքը: «Ծն» և «Ներքին աշխարհ» երկու խորհրդավոր հասկացությունները, միասնաբար հանդես գալով, ստեղծում են առավել ուժեղ և խորիմաստ ենթատեքստ. հանգամանք, որն արդեն որոշակի իշխանություն է ձևեր թերում բանաստեղծության ներկրորդ և մնացած տողերի նկատմամբ: Առաջին տողի հոգեբանական ներգործությունը հնարավորություն է ստեղծում տեսնելու և ճանաչելու «բարձրագույն ժամը», որը տվյալ իրավիճակում ներկայանում է ծիսական արարողության մեջ խաղաղ հասունության տեսքով: Նույն այդ առաջին տողի իմաստային և տրամաբանական ճյուղավորումներից է նաև «Ձապիր աղադակը քո մեջ արթնացող» տաղը: Իսկ պատահական բառի խորքերում աշխարհի սահմանն անցնելու հանգամանքը ամենևին էլ անսպասելի չէ: Հեղույանի պարագայում: Երբ նա փորձում է հանդես գալ իրերի ներքին շարժումը հովանավորողի դերում, ինքը ևս նմանվում է նրանց՝ դառնալով նրանց կենդանի հիշողությունն ու անձնեմխելիության նրաշխավորը:

Թե ուզում ես կյանք տալ իրերին, ինքդ իր դարձիր,

և կամ՝

Ամեն ինչ պատկեր է, բացի քնգանից,

Որպեսզի նրանք խոսեն՝ ինքդ պատկեր դարձիր:

Իրերը բանաստեղծական միջոցներ չեն Լեոյանի համար, այլ՝ իրենցով պայմանավորված իրականության յուրօրինակ մոդելներ, որոնք շարունակ գտնվում են իրենց նախնական վիճակից՝ ձգվելով դեպի նրանելի միջուկը: Եթե Լեոյանի բանաստեղծություններում ընթերցողն առերևույթ չի առնչվում զգացմունքների հետ, չի նշանակում, թե դրանք ընդհանրապես բացակայում են: Նրա բանաստեղծությունը պարզապես ունի այնպիսի կուտ և հերմետիկ կառույց, որ առանձին տարրերի դիտարկման փորձի արդյունքում բացառված չէ նրա ներքին համակարգի խախտումը: «Լեոյանի բանաստեղծություններում մի խորհրդավոր մթնոլորտ կա, որ շարունակ իրեն զգացնել է տալիս: - Գրում է Զ.Ավետիսյանը: - Արտացոլվող բանաստեղծական տեսադաշտը և՛ մերն է, և՛ անցյալինը» /«Լեոյան և խոսքի բանաստեղծը», «Գր. թերթ», 2003թ. թիվ 7/: Երկրորդն էլ կարիք չունի գրականագետի այս դիտարկումը, որը, ի դեպ, մեծ հարթության մեջ բանաստեղծի ստեղծագործության ամենանշանակալից առանձնահատկություններից մեկն է: Մնում է ավելացնել, որ բանաստեղծական տեսադաշտը և՛ մերը, և՛ անցյալինը լինելու հանգամանքը պայմանավորված է զգացմունքի ակայությանը, ինչը, սակայն, խոսափում է ցուցադրվելուց՝ ներքին անկառնություն չառաջացնելու նպատակով: Եթե բանաստեղծի պատկերացմամբ «Պոնգիան ակնարկ է նետված մեր կյանքին», ապա չի կարելի նրա առաջադրած իրավիճակները քննել առանց մետաֆիզիկական հայեցակարգի: «Որքան կատարյալ է բանաստեղծությունը, // այնքան դաժան է ընթերցողը», - մտախոգվում է Լեոյանը՝ այնուամենայնիվ ներառանգելով «Ինչ վերցնում ես՝ այն ես»:

Ինչպես Հեղույանի, այնպես էլ գեղարվեստական նոր մտածողությանը հարող բանաստեղծների գործերում փոխված ենք տեսնում ոչ միայն իրերի ու նրկայների ընկալումները, այլև բանաստեղծի կոչումն առեասարակ, նրա առաքելության իմաստն ու

նշանակությունը: Դեպի ներս ուղղված հայացքն օտարաճան՝ է հասարակությունից, ի դեմս որի բանաստեղծը տեսնում է անհատի ներքին հակասություններին անհաղորդ գանգվածը: Նա ինքնաճանաչման այլ հնարավորություն է փնտրում, ինչը չի պարտադրում հասարակությանը, ավելի կոնկրետ՝ ընթերցողին.

Ես քեզ եմ բերում

իմ մարմինը-միակ ականատեսը

իմ հավերժական բացակայության:

Չնայած Հեղոյանի բանաստեղծական այս կառույցի առաջին պլանում ընթերցողի ասնշությունը մարմին- առարկայի՝ որպես պոետական միջոցի հետ է, սակայն գեղարվեստական բուն հիմքը հենց «հավերժական բացակայությունն է», նրա մետաֆիզիկական ընկալումը: Այստեղ բացակայել՝ չի նշանակում գոյություն չունենալ, ընդհակառակը՝ առավել շատ լինել, քան այդ նույն մարմինը, որն ընդամենն «ականատեսն է» իր ներկայության տարածությունն ու հնարավորությունները գնրագնացող այլ մի իրականություն: Պարզվում է՝ արտաքին աշխարհը ներքինի հետ հարաբերվում է ընդամենն ականատեսի կարգավիճակում, և նրանք երկուսն էլ միմյանց նկատմամբ պատասխանատու չեն իրենց իսկ գործունեության համար: «Ոչ մի սահման արվեստի և կյանքի միջև, //բայց ոչ արվեստն է մոխրանում դրանից, ոչ կյանքն է ցնդվում /ինչպես նաշադիրը հիվանդի քթի տակ»: Ահա արվեստի և կյանքի փոխհարաբերության էությունական ձևակերպումը, որ նույնն է, թե նրանց կապը մեխանիկական է ու արտաքին: «Ճշմարիտը արվեստի և կյանքի փոխազդեցությունների, մաքուր արվեստի և այլնի մասին բոլոր ինչ հարցերի ինքնավերջ իմաստը չէ, - գրում է Մ.Բախտիը- նրանց իսկական պաշտոնը լոկ այն մասին է, որ և՛ արվեստը, և՛ կյանքը երկուստեք ուզում են թեթևացնել իրենց նախատակը, հրաժարվել պատասխանատվությունից, քանզի ավելի հեշտ է ապրել՝ պատասխանատու չլինելով կյանքի համար, և հեշտ է ապրել՝ հաշվի չնստելով արվեստի հետ» /«Արվեստը և պատասխանատվությունը», «Գեղարտ», 2002թ., թիվ 3/:

Պոեզիայի ազակենսագրականացումը նորերի ստեղծագործություններում հեռացում չէ անցյալից: Այն ունի փոխտպալական իր ընդհանրացումները, որոնք եթե մինչևիսկ ստվերում են գոյտ կենսագրությունը, ապա մի այլ իրավիճակում հաստատվելու պայմանով՝ հետամտելով էսթետիկական ինչ-ինչ սկզբունքներին.

Ինչ սովորել ես՝ մոռացիր անհապաղ,

ինչ գիտես՝ այն տուր անցյալի քամում,

որպեսզի այդ ամենը դառնա կատարում,

որպեսզի դու ապրե՞ս, որպեսզի լինե՞ս դու:

Հեղոյանի պոետական այսօրինակ խտացումների կարելի է հաճախակի հանդիպել արդի համաշխարհային բանաստեղծության մեջ: «Մեկտեղ ապրելի մի արկած է, որում սերը, մոլերմությունը // մի հրաշալի հանդիպում է նրա հետ, որը ես չեմ, // մեկի հետ, որը ուրիշ է և հարստացնում է ինձ» /Տահար Բեն Ժելլուն, Ֆրանսիա/: Եվս մեկ օրինակ. »Դու և մահկանացուն // զեն-հանդիման: Նա // հենց դու ես՝ առանց պատասխանի» /Դավիդ Մարիս Տուրպուզ, Իտալիա/: Ահա թե ինչու ժամանակակից հեղինակների մոտ «ես»-ի խնդիրը չի մասնավորվում, չի դրվում որոշակի կերպարի մեջ. հանգամանք, որն էլ ավելի է ընդլայնում գեղարվեստական խոսքի գործունեության ոլորտները: Եթե բանաստեղծը խոսում է իր անունից, ապա չի կարելի այդ խոսքի նտնում փնտրել կոնկրետ անձնավորություն: «Բանաստեղծներին պետք է կարդալ առանց նրանց ռեզիդենցիայի», - նկատում է Ռ.Բաթթը: Ժամանակի ընթացքում բանաստեղծին իր մեջ հնարավորին չափ կուտակում է մարդկության, քաղաքակրթության անցած փորձը և նրբ հանդես է գալիս որևէ իրավիճակում ննթագիտակցորեն վկայակոչում է այդ կուտակածը: Հետևաբար բանաստեղծական իրականության հետ յուրաքանչյուր հանդիպում ինքնին արդեն անցյալի որոշակի արժեքներին առնչվելու հավանական քայլ է: Պոեզիայի ապակենսագրականացումն

այսպիսով չաճաք է անցյալից ձեռքագատվելու մտավախության տեղիք տա, քանզի ատարկանքի նմանօրինակ դատավորվածության դեպքում այն չի կարող ոչ թե տեղ գտնել, այլև հանդես գալ Երկրորդական պլանում:

Ինչքան շոշափելի է ներկայի մեջ բանաստեղծական խոսքի խտությունը, այնքան առավել խորն են ձգված նրա արմատներն անցյալի մեջ: Այստեղից էլ՝ զգացմունքի, անձնական ապրումների ցուցադրման անհավանականությունն ու անտրամաբանությունը: Զգացմունքը մեծ տարրություն է զբաղեցնում բանաստեղծության մեջ՝ տեղ չողնելով ներքին հիմնական պաշարի համար, որի աղբյուրը հենց անցյալն է: «Զգացմունքը ինչ որ շահում է իր ուժգնությամբ, - ասում է Շատոբրիանը, - կորցնում է տարածվելով» /Շատոբրիան, «Քրիստոնեության հանճարը», Երևան, 2003թ., էջ 130/: Ուստի չի բացառվում բանաստեղծության ստրուկտուրայի ստեղծումն այնպես, որ զգացմունքն այնտեղ հանդես գա նույն կարգավիճակով ու տարողունակությամբ՝ առանց սակայն պաշտոնական տեսք ընդունելու: Բանաստեղծության մեջ հոգեբանական նախապատրաստական հոդի ակնհայտ ներկայությունը խոսում է նրա ընդգրկված տարածության փոքրության մասին: Հողախախտվելով՝ լեզվական կառույցը բնավ կասկածի տակ չի առնում բանաստեղծության ընդհանուր բաղնջության տևականությունը: Ընդհակառակը, շիթմիկ կտրվածքով ու հնչողության բազմիմաստությամբ բանաստեղծական դաշտը դարձնում է առավել պրկված, զգայուն՝ ամեն մի հպումի նկատմամբ: Թ.Էլիոթի «Չորս կվարտետի» ընթերցողն այնտեղ կհանդիպի ընդհանուր մի խառնադմուկի, ինչը խորհրդանշում է բեթհովմեյան կվարտետի ոգով ստեղծված այս գործի կուռ ներդաշնակությունը: Այս աննախագեղ «փվածքների» սկզբունքներով կերտված երկի մեջ անհավանականորեն զուգորդվում են բոլոր այն տարրերը, որոնք իրենց իմաստային նշանակությամբ թվում են հակասական, բայց ընդհանրության մեջ ներդաշն են, որովհետև, ինչպես ասված է պոեմում՝ Հերակլիտեսից վերցված բնաբանում: «Քանի որ քանականությունն ընդհանուր է, մեծամասնությունն ապրում է միակերպիք»: Աստված-Աշխարհ-Մարդ նուամիասնության նորոպի մեկնությունն ենք տեսնում նաև Պաուլ Յելանի ստեղծագործություններում, որտեղ ներքին անհամաձայնությունների ու անսպասելի դադարների դիալեկտիկական ըմբռնումը վերստին ուղղված է գոյության ոլորտների վերջնական միասնությանը: Ահավասիկ՝ մի հատված նշանավոր «Մադոնա» բանաստեղծությունից.

Ոչինչ էլինք մենք
այդպիսին մնում ենք
և... կմնանք:
Հավերժ ծաղկելով՝
մենք զարծյալ ոչինչ ենք-
վայրի մի վարդ:

Բանաստեղծական այսօրինակ քաջ համակարգվող մշտապես վառ են պահում այլ կերպ գործելու հնարավորության խնդիրը: Իր ժամանակի հետ հարաբերվելու բանաստեղծի ամենաազդեցիկ նդանակը, թերևս, իրերի ու երևույթների անխուսափելիությունն զգալու, իրավիճակների մեջ նրանց փոփոխականությունը տեսնելու մեջ է: Մենք, անշուշտ, ի վիճակի՝ ենք կանխապես պատկերացումներ կազմելու իրերի մասին, բայց է՞ որ նրանք կարող էին և այլ տեսք ունենալ, եթե չլինեք մեր կանխումը: Նշանակում է՝ նրանց որոշակի վիճակի վերաբերյալ մեր ըմբռնումները չեն պայմանավորում նրանց գոյության հեռանկարները: Այսպեսով հանդերձ՝ եթե իրը որոշակիորեն ակնհայտ է, ապա մեկընդմիջտ ապահովված է նրա անմահությունը, քանզի նրա հնարավոր մահվան դեպքում նրա մասին մեր դատողությունները նրան այլ իրավիճակներում տեսնելու կարողությամբ ենք օժտված: Ուստի թուր հանգամանքներում իրը մնալուն է, և միայն նա՝ կարող է իր նկատմամբ վերաբերմունք դրսևորելու իրավունք վերապահել մեզ: Այլ կերպ՝ մենք տեսնում ենք լոկ այն, ինչն արդեն դուրս է մեր տեսադաշտից:

Պեճեգիան, մեծ հաշվով, անուանե՞ր տալն է, և երբ այդ գործընթացը տեղի է ունենում վերոհիշյալ հաճախմանը ներում, այդ անունները ձեռք են բերում բազմիմաստություն: Երբ Ռիլկեն ասում է՝ վարդ, պտուղ, շալ, նա հենց դա էլ նկատի ունի, բայց հենց փորձում է տեղաշարժել, նրանք ձեռք են բերում այլ միջավայրի հնարավորություն՝ ստանալով իմաստային նոր բացահայտումներ: Որևէ առարկայի նկատմամբ հեղինակի զգացողությունները տարածվում են տվյալ առարկային իր կողմից տրված անվան թեկունքից՝ Հնետևաբար և՛ որևէ առարկայի անվամբ պայմանավորված միջավայրը հեղինակին միաժամանակ իռուշում է հաջորդ առարկայի անունը՝ յուրովի նպաստելով ստեղծագործական գործընթացին: Այստեղից էլ՝ հեղինակի անուղղակի կախվածությունը միջավայրից, ինչն էլ նրան գրկում է ինքնաբացահայտման հնարավորությունների լիարժեքության կատարելությունից՝ որոշակիորեն կանխելով նրա միջանկյալությունը երևույթների արտաքին կառուցողականության գործում: Այս դիտարկյունից ուշագրավ ընդհանրացում է կատարել Ռուան Բարթը. «Ստեղծագործությանը ոչինչ չի մնում հեղինակի անկեղծությունից. նրա լռությունը, նրա զգեստները, նրա միաստությունը, նրա կախվածները, նրա վախը՝ այն, ինչ ստեղծագործությունը ջերմությամբ է լցնում, բացի դրանից ոչինչ չի կարող մտնել գրափոր խոսքի մեջ, քանի որ եթե հեղինակն ասում է այդ, ապա նա ուզում է ցուցադրել այն, ինչին պետք է ինքնատու, նա դուրս չի գալիս թատրոնի համակարգից, որը միշտ սպառնալից է» /Ռ. Բարթ, «Գրականությունը և ճշմարտությունը», Երևան, 1999թ., էջ 132/:

Այսօրինակ դիտարկումներից եզրահանգել կարելի է, որ ստեղծագործող անհատի, ընդհանրապես մարդու ինքնադրսևորման ներքին համակարգը կառուցվում է արտաքինի հաշվարկներով, հաճախմանը, որը և պայմանական անուններ է տալիս նրա այս կամ այն գոյահատվածին: Այս երևույթի դիպուկ բնորոշումն ենք տեսնում մեկ ուրիշ տեսաբանի Ռոբերտ Մուզիլի հետևյալ ձևակերպումներում. «Մարդը միայն արտահայտչական պլանում է դրսևորում ստանում, որը կայանում է հասարակական ձևերում տեղափոխվելու մեջ, իսկ բովանդակության պլանում՝ բոլորը սկզբունքորեն նույնն են և անփոփոխական» /«Մարդուս կերպարանափոխության թեղիներ», «Արտասահմանյան գրականություն», 2004թ. թիվ 1, էջ 233/:

Գեղարվեստական նյութը տեղադրել բանաստեղծական համակարգի մեջ՝ նշանակում է ժողովել, վերադասավորել աշխարհը, դրսևորել կազմակերպչական ունակություններ: Իսկ այս դեպքում մեր գործը հեղինակային ճաշակի հետ է, որը ոչ թե տարբերություն է դնում իրերի միջև, այլև ընտրություն է կատարում՝ հենվելով քնադդի և ընկալման ընդհանուր ազդեցների վրա: Ընտրելով որևէ իր՝ նշանակում է տարածություն սահմանել նրա նկատմամբ՝ ջանալով սցենոհեռն հաղթահարել այն: Այսպիսով, շրջակա աշխարհի հետ հարաբերության մեջ մտնելու անհատի հիմնական արգելքը ոչ այլ ինչ, քան նրա ճաշակն է: Շրջանցելով այն հաճախմանը, որ մերօրյա աշխարհի վերադասավորման գործընթացը պահանջում է կազմակերպչական համեմատաբար բարդ ու դժվարին աշխատանք, փորձենք երևույթը դիտարկել այլ հայեցակետից, որտեղից, այնուամենայնիվ, առավել հիմնավոր ու հավանական են թվում բանաստեղծության իմաստակառուցվածքային համակարգի բարդացման դրդապատճառները:

Յուրաքանչյուր խոսք տեղեկություն է: Խոսել՝ նշանակում է տեղեկացնել: Իր հոգևոր աշխարհը ներթափանցելու գործընթացում քանաստեղծը հանդիպում է նախ ոչ թե խոսքին, այլ նրա մասին ունեցած իր տեղեկություններին, որոնք, տեղափոխվելով լեզվական որոշակի կառույցի մեջ, յստահում են՝ տարրալուծվելով միմյանց իմաստային նշանակության մեջ: Ընթերցմի հատված Հ. Էդդանի «Նարադոքսներ» բանաստեղծությունից.

Երբ խոսքը ուժգին է և բարձր չափազանց, նա լուրմ եմ:

Երբ լուրջությունը չի ձգտում բաժնրին, նա խոսում եմ:

Երբ անհայտն ավելի անհայտ է դառնում, նա նրան ճանաչում եմ:

Երբ աշխարհը վազում է ժամանակի դաշտով, նա կանգնած եմ:

Երբ ժամանակը դառնում է ճահիճ, նա վազում եմ:

Երբ զգացմունքը ողողում է ինձ, նա դատարկվում եմ:

Երբ հարցեր չեն տալիս, նա պատասխանում եմ:

Եվ այսպես շարունակ: Այս հատվածի մեջ յուրաքանչյուր տող ունի իմաստային իր ամբողջականությունը /«Ամեն տող ապրում է ինքնուրույն կյանքով, //ամեն տող սեփական իր պատկերն ունի»/: Ընթերցողի գործն այստեղ կրկնակի դժվարանում է, քանզի նրա խնդիրը ոչ թե տվյալ բառերի ու նրանցով արտահայտված իմաստների հետ է, այլև նախապատմությունների, որոնք փաստորեն ներկա չեն բանաստեղծության տողերի ընկալման որևէ փուլում, քայց և իրենք են վերահսկում իմաստային փլվածքների տեղեկատվական դաշտը: Այս տողերի մեջ ընթերցողը չի առնչվում նույնիսկ ենթատեքստերի հետ, որոնք տողատակի որևէ շերտի մեջ համեմայնդեալ պետք է պարունակեն որոշակի տեղեկություններ՝ հիմք հանդիսանալով ինչ-ինչ նգրահանգումների: Եվ այսպես. ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ առանձին տողերով արտահայտված յուրաքանչյուր պարադոքսի փխխտիպական նշանակությունն ըմբռնուց հետո, պետք է այն ժամանակավորապես վերցնել դնել մի կողմ և շարունակել հիմնական աննիթր՝ փլվածքներում առկա նախապատմությունների առանձին-առանձին վերծանումը, քանզի «եւ խոսքը ճյուղավորվում է ինչպես Նեղոսի դելտան»:

Ամփոփում

Սույն հոդվածի մեջ քննության են առնվում 60-ական թթ. հայ բանաստեղծության առաջատար դեմքերից մեկը՝ Հենրիկ Էդոյանի ստեղծագործության մի քանի հիմնական առանձնահատկությունները: Վերլուծությունները հաստատված են արդի համաշխարհային պոեզիայի ընդհանուր համապատկերի վրա և նպատակ ունեն ուրվագծել ժամանակակից հայ բանաստեղծության զարգացման առաջնահերթ միտումները:

Резюме

В данной статье подвергается исследованию ряд основных особенностей творчества одного из передовых представителей армянской поэзий 60-х годов Генрика Эдосяна. Исследования проведены на общем фоне современной мировой поэзии и преследует цель определить основные тенденции развития современной армянской поэзии.

Գրականություն

1. Հ. Էդոյան, «Հնտգրություն», «Ապոլլոն» հրատ., 2002թ.:
2. «Գրական թերթ», 2003թ., թիվ 7:
3. «Գնդար», 2002թ., թիվ 3:
4. Ռ. Բարթ, «Գրականությունը և ճշմարտությունը», «Ապոլլոն» հրատ., 1999թ., էջ 132:
5. Շատարբիան, «Քրիստոնեության հանճարը», «Ապոլլոն» հրատ., 2003թ., էջ 130:
6. «Արտասահմանյան գրականություն», 2004թ., թիվ 1, էջ 233:

ԽԱԶՆԵՆԻ ՀՈՎՏԻ ԾԱՌԱՆՈՒՆ ԲԱՎԱՂԻՐԻԶՈՎ ՄԱՆՐԱՏՆԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ժ.Ռ. Պողոսյան

Հայոց լեզվի և նրա դասական դժան մեթոդիկայի ամբիոն

Բազմազան ու բազմաբնույթ են Մարտակերտի շրջանի տեղանունները: Ըստ պարունակած իմաստի նրանք նշում են իշխանական կալվածքներ, բնակատեղի, բերդեր և ամրոցներ, վանական համալիրներ, ջրանուններ:

Մարտակերտի շրջանի տեղանունների, նաև մանրատեղանունների մի զգալի շերտ ծառատեսակների անվանումներ են: Երևույթը հատկապես հատուկ է անտառաշատ վայրերին: Խաչենի հովիտը, լինելով նմանատիպ տարածք, հարուստ է ծառատեսակ նշող մանրատեղանուններով: Այդպիսիք են՝ Չինարին տակը, Հռեն տափը, Հյունին խույթը, Ըլբբաստի գունն, Տզղբոստեն դյուզը, Տանձօտ յաստանը, Սզնօտ թաղը, Տրնջրեն քերձը, Հացին ախպուրը, Հյունօտեն տոշը, Ծիլտան տանձին, Հյօնոտ ծոր, Կաղնօտ պատ, Պիճ ճղալընն ծորը, Ճոխտ ճղալընն կողքը, Ճղալընիոդ, Կղղնախաչ, Տրնջրեռը, Կիճճօտ, Կտռոնօտ, Կիրիմասրօտ, Հրճապօտ, Սրվալնիօտ, Խրնձուրատափ, Ծղորահող: Դարեր շարունակ անտառն այստեղ ապրող մարդկանց համար եղել է աշխատանքային գործունեության վայր, իսկ պատերազմների ժամանակ՝ թաքստոց, ապաստարան, բնակատեղի, ուստի տեղաբնակներն այս կամ այն վայրին, տեղանքին անուն տալու համար շատ հաճախ բնութագրիչ են բնդունել ծառանունը: Այդ տեղանուններից շատերը եղել կամ հետագայում դարձել են բնակատեղի կամ գյուղ: Այդպիսի տեղանուն է, օրինակ, *Թրխկօտը*: Մա, ամենայն հավանականությամբ, շատ հին գյուղ է եղել, մինչև վերջին ժամանակներս Մարտակերտի շրջանի Չղբրան գյուղի թաղամաս էր, այսօր, ցավոք, անմարդաբնակ է: Գյուղն իր անունը ստացել է թրխկի (բստ Հր.Աճառյանի՝ Դախկի) ծառատեսակից և նշանակում է այնպիսի վայր, որտեղ շատ թխկիներ կան: Մանրատեղանունը բաղադրված է թրխկ+օտ կաղապարով: Այստեղ ծառանունը բառի իմաստը կրող բաղադրիչ է, -օտ -ը՝ տեղանքի իմաստ պարունակող գոյականակերտ վերջածանց, որը գրական հայերենում ներկայանում է - ուտ ձևով և ցույց է տալիս մի բանով առատ վայր, տեղ:

Այս կարգի բնակավայր նշող մանրատեղանուն է Հյունա հող հարադիր բարդությունը: Այն Մարտակերտի շրջանի վաճառ գյուղի պատմական թաղամասերից մեկն է, որի անվանումը գնալով արտանդվում է առօրյա խոսակցական լեզվից: Այս մանրատեղանունն առաջին բաղադրիչը Հյունի (հռնի) ծառանվան սերող տրակների հոլովածն է: Մանրատեղանունը նշում է հող, տարածք, որտեղ հռնի շատ ծառեր են եղել:

Ծառանուն գերադաս բաղադրիչով կազմված համարյա բոլոր մանրատեղանունները նշում են տարածք, անտառի հատված, որոնց առաջին բաղադրիչով շնչվում է տվյալ ծառատեսակով տեղանքի հարուստ լինելը, իսկ երկրորդ բաղադրիչով՝ տեղանքի դիրքը, ֆիզիկական կառուցվածքը: Օրինակ՝ Ճղալընտեն թաղը, Ջրդանեն խույթը, Ջրկօտեն չրխտը, Չինարին դյուզը, Սրվնօտեն յաստանը, Ճղալընտեն ծորը, Նրնօտեն փոսը, Կենին պատը, Ծղորտօտ դաշը, Հրճալընտ թախտը, Կենին կապը և այլն:

Նույն կերպ *Հինքրիբլվկն* դաշը մանրատեղանունը նշում է անտառամաս, որը հայտնի է տեղական կաղամախու (բարբառում՝ լինքրիբլվկ՝ լայն տերևներ ունեցող) ծառատեսակով: Այդպես էլ *Ճղալընտ ծոր* մանրատեղանունը նշում է տեղանք (ծոր), որտեղ շատ բնկուղենիներ (ճղալընտ) են աճում:

Խաչենի հովտի մի շարք ծառանուն բաղադրիչով մանրատեղանուններ ուղղակի կամ միջնորդավորված կապով առնչվում են հին կամ նոր հավատալիքներին և ունեն գրեթե սրբավայրի նշանակություն: Այդպիսինն է *Կղղնախաչ* մանրատեղանունը, որն անցյալում ամենայն հավանականությամբ քրիստոնեական հավատի ուխտատեղի է եղել: Չի բացառվում, որ ինչ-որ կաղնու հարևանությամբ կանգնեցված է եղել խաչքար, որից էլ առաջացել է բառը, որպես տեղանքի անվանում: Տեղանքն այսօր բնկավում է իբրև անտառամաս:

Ծրնգլըմ կենի մանրատեղանունը գուտ նշում է ծառ, որի մոտ ամեն անգորդ պարտադիր կանգ պիտի առնի, ծառի որևէ ճյուղից կախի գունավոր շորի մի ծվեն (ծրնգլը), որը նախապես իր հետ պարտավոր է ունենալ: Այստեղից էլ՝ ծրնգլըմ կենի „ծրնգլը“ – ներով

(կտորի ծվնններով) զարդարված կէնի: Կէնին, ըստ Հդ. Ազայանի, կենագգինների ընտանիքին պատկանող բազմամյա, մշտադալար բույս է, որը նաև անվանում են կարմրածառ, գնդձի:

Հնարավոր է ծառի մշտադալար լինելն է պատճառը, որ այն հին ժամանակներից ի վեր համարվում է պաշտամունքային ծառ: Հենց այդ ծառերի ճյուղերից է, որ նոր տարվա տոնավաճառություններին տնկաբնակները տուն են տաճում՝ զարդարելու: Ծառերից մեկն էլ բնակիչների կողմից պաշտվել է այնքան, որ ժամանակի հետ նրա գտնվելու վայրը մանրատնդանվան իմաստ է ստացել:

Տընջըրեն ախայուր մանրատնդանունն այսօր որպես այդպիսին չի ընկալվում: Ոչ հեռավոր անցյալում այն եղել է ամառային զբոսախնջույրների վայր՝ չնայած տնդանքի դժվարանցանելիությանը: Այն գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Առաջածոր գյուղի տարածքում: Տընջըրեն ախայուրը զբոսախնջույրի գնալու սովորությունը, որ մինչև 20-րդ դարի 50-60-ական թվականները (ինչպես գյուղացիներն են վկայում) պահպանվել է, եկել է հին ժամանակներից և կապ ունի տընջըր (սոսի) ծառատնեակի հանդեպ հեթանոս հայերի ունեցած պաշտամունքի հետ:

Այս կարծիքին հանգելու օգտին է խոսում նաև այն, որ տնդանքի հարևանությամբ հայ պատմաբանների կողմից տնդոդրվել է վիմավոր եկեղեցի: Հայտնի է, որ շատ եկեղեցիներ *կատուգվել են* հեթանոսական սրբավայրերի տնդում, որպեսզի ժողովրդին ավելի հնչու լինի քարոզել: Սա, երևի, հենց այն դեպքն է, երբ սոսի՝ հեթանոսների կողմից պաշտվող ծառի (սրբավայրի) մոտ կառուցվել է եկեղեցի, բայց ժողովրդի գիտակցության մեջ հինը չի մարել: Ընդամենը փոխակերպվել է՝ ծառի տնդ սրբացրել են նրա կողքի աղբյուրը: Տընջըրեն ախայուրը համարվում է մանրատնդանուն:

Ամփոփում

«Ուսանի հովտի ծառանուն բաղադրիչով մանրատնդանունները» մեզ հետաքրքրել են «Մարտակերտի շրջանի տնդանունների բառակազմական կաղապարները» թեմայով ուսումնասիրության համատեքստում: Փորձ է արվել ներույթը գնահատել ոչ այնքան լեզվաբանական, որքան ընդհանուր ճանաչողական հայեցակետից՝ համարելով, որ քարտազրված տնդանունները հետագայում կարող ենք ենթարկել և՛ իմաստաբանական, և՛ բառակազմական վերլուծության:

Резюме

Данная работа интересовала нас в контексте исследований по теме “Словообразовательные основы топонимов Мартакертского района”. Сделана попытка оценить явление не столько с точки зрения языковедения, а с общепознавательной-считая что картографированные топонимы могут быть в дальнейшем подвергнуты как смысловому, так и словообразовательному анализу.

Գրականություն

1. Հր.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան. II, 1983թ. էջ 140:
2. Մ.Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1983թ. էջ 127:
3. Հդ. Ազայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան 1976թ. էջ 718:
4. Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, 3, Երևան, ԳԱ Հրատ. 1991թ.:
5. Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմության նախագրային շրջան, Երևան 1987թ.:
6. Հ.Լ.Բարսեղյան, Հատուկ անուն, Երևան 1964թ.:

ԳՐԱՃԱՆԱԶՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԻԸ 19-ԻԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ
Մ.Բ. Յարամիշյան

Հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

19-րդ դարի առաջին կեսի հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի ու մեթոդիկայի մասին արդեն խոսվել է տղո՛ւնրիս հեղինակի »Գրաճանաչության մեթոդը 19-րդ դարի առաջին կեսին« խորագրով հոդվածի մեջ:

Սույն հոդվածում փորձ է արվում լուսաբանելու նշված ժամանակահատվածի նրկրորդ կնսի գրաճանաչության ուսուցման պատմության մի էջը:

Լեզվի ուսուցման հիմքը կազմում է գրագիտության ուսուցումը: Հայտնի է, որ նրկար դարեր /մանավանդ միջնադարում / ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում ու Ռուսաստանում,այնպես էլ մեզ հայերիս մոտ, սովորողների ճնշող մեծամասնության համար ուսուցումը դպրոցում փաստորեն սահմանափակվել ու ավարտվել է սոսկ գրագիտության ուսուցմամբ, ընդ որում այդ «գրագիտությունը» շատ հաճախ սպառվել է մի կնրպ կարդալ իմանալով. գրելու «արվեստին» նրբեմն այդպես էլ չէին հասնում:

Այս հանգամանքը մեծ չափով բացատրվում էր առեհատարակ ուսուցման և մասնավորապես գրագիտության ուսուցման մեթոդների տաժանելի դժվարությամբ: Սրանով էլ պիտի բացատրվել այն, որ մի շարք նրկրներում առաջավոր մանկավարժները որոնում են գրագիտության ուսուցման ավելի հեշտ ու ռադիոնալ մեթոդ, որպիսին դառնում է 19-րդ դարից կիրառվել սկսող հնչական մեթոդը:

Ռուսաստանում հնչական մեթոդի կիրառման և տարածման համար 19-րդ դարի 60-ական թվականներին պարտական են առաջին հերթին Կ. Ուշինսկուն: Հայերի մոտ այս նույն դերը կատարել է Ն. Աբովյանը, որը դեռ 19-րդ դարի 30-ական թվականների վերջերին այդ մեթոդով կազմում է իր «Նախաշավիղը»: Դրանով իսկ Ն. Աբովյանը դառնում է հնչական մեթոդի առաջին կիրառողը և քարոզողը Անդրկովկասում և առաջիններից մեկը Ռուսաստանում:

Նա գտավ այդ մեթոդը, որը, սակայն, ժամանակակիցների կողմից դիմավորվեց սրերով և իր ցավալի կորստից հետո միայն գնահատվեց արժանիորեն:

Տառահեղական մեթոդի խիստ քննադատությունը Ն.Աբովյանը տալիս է իր հայտնի «Խաղարկություն մանկանց»-ում՝ խոսելով աշակերտի անուհից, որը պատրաստ է ամեն բանի, միայն թե կարողանա ազատվել դպրոցից, տառերի անունների մեքենայական, տանջալի սերտումից, դրանցից վանկեր ու բառեր կազմելու ոչ պակաս տանջալի աշխատանքից: «Նախաշավիղի» առաջաբանում Աբովյանն այսպես է արտահայտվում հին ու նոր մեթոդների մասին. «Խնդրեմ ի փառս Աստուծո, ի բաց թողու գլխար անվանակոչություն տառից այբ, բեն, գիմ, դա, ըս և այլն. գտանայն տառս պարտ է ըստ բնական հնչմանն արտասանել»: Սա փաստորեն հնչական մեթոդն է, որով մեծ թափ է ստանում հայոց լեզվի սկզբնական ուսուցումը: Այդ մեթոդի մոտորը հայ դպրոց մի ամբողջ հնդաշրջում է մայրենի լեզվի մեթոդիկայում: Համարյա նույն մտքին ենք հանդիպում 1861 թ. Թիֆլիսի գիմնազիայի աշակերտների կողմից լույս ընծայած «Այբբենարան հայերեն լեզվի», իսկ հետագայում 1869 թ. Պետերբուրգի մի խումբ ուսանողների կողմից ստեղծված «Հայերեն գրել-կարդալ ուսուցանելու հրահանգ»-ներում, ուր շարունակվում է բարձրագույն հնչական եղանակին անցնելու անհետաձգելի պահանջը, և մասնավորապես գրված է. «Որպեսզի երևխան հեշտությամբ կարդա,բնավ հարկավոր չէ տառերն այնպես անվանել ինչպես սովորում ենք անվանել /օրինակ՝ կատու= կեն+այբ=կա, տյուն+ո-վյուն=ուտ /այնպես, ինչպես նորա բառերի մեջ աավում,արտասանվում են, լավում են, հնչվում են»: (1)

Պետերբուրգի հայ ուսանողների «Հրահանգ»-ից բարված այս հատվածը այնքան նման է Աբովյանից քիչ առաջ բերված մտքին, որ նթ չկասկածիքն, թե արդյոք Աբովյանի

«Նախաշավիղը» կարող էր նրանց ձեռքը ընկած լինել, կենթադրեմք, թե շարադրվել է նրա ազդեցության տակ:

Իր «Դիտողություններ նոր հայերեն լեզվի տարրական գրքի նպատակների մասին» հոդվածում Աբովյանը «Նախաշավիղի» հնչական մեթոդով ստեղծած իր գրքի կառուցման սկզբունքների մասին գրում է. «Այսպիսով, նա գլխավոր ուշադրությունը դարձրի այն բանի վրա, որ հենց գրքի սկզբում, Նիմայեթի ու Ստեֆաննի սկզբունքներով ցուցում տամ կարգավոր-գրելու մասին և հնչական մեթոդը ցույց տամ, որ նախ նա ինքս մի քանի մասնավոր աշակերտների վրա փորձել էի և լավագույն արդյունքի էի հասել, այնպես որ հազվի 5-6 տարեկան երեխաները տառաձևերը ճանաչելուց հետո իսկույն կարողանում էին ամբողջ բառեր ու խոսքեր կազմել և մի քանի օրում սկսել հայերեն ու ռուսերեն կարդալ»: (2)

Աբովյանն առաջինը հայ կյանքում, ժխտելով հնադարյան տառահնգական մեթոդը, սկզբնավորելով հնչական մեթոդը, հաստատում է, որ մեթոդը կիրառելիս վերցրել է նվորական դպրոցի պրակտիկան և «Երեխաների մտածելու և խոսելու ունակությունը դյուրին ներանակով զարգացնել կարողանալու նպատակով նա աշխատում էի ուսուցիչների արագիսի ցուցումներ տալ, որ կան Նիմայեթի, կամսելի և կրաուզի մտավարժությունների մեջ» /3/:

Թե որքան մեծ է եղել այս հարցում Աբովյանի դերը, նրանով է հենց միայն այն բանից, որ հնչական ձևանակը, 19-րդ դարի 70-ական թվականների սկզբից մոտոք գործելով դպրոցները, դեռ նրկար ժամանակ համար դիմադրության է հանդիպում հնավանդ մանկավարժների կողմից: Հայ պարբերական մամուլում բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ «Հին եղանակը գիմ, այբ-գա, բեն, ինի, ծա-թիծ, դեռևս տիրապետում է այստեղ /խոսքը գնում է վլադիկավակա ծխական դպրոցի մասին/: Իսկ մի ուրիշ վկայությանը նույնիսկ 80-ական թվականներին ուսուցման հին եղանակը մնացած է եղել «Խուլ ու խավար անկյուններում»:/4/:

«Նախաշավիղի» մեթոդական ներածականում Աբովյանը հանգամանորեն բացատրում է իր մեթոդի էությունը, ուսուցչին տալիս է մանրամասն ցուցումներ, թե այդ մեթոդը ինչպես պետք է կիրառել: Դասագիրքը, որ այբբենաբան և ընթերցարան է միաժամանակ, նոր նրկայք էր հայերեն լեզվի մինչ այդ լույս տեսած գրաբար, կրոնական նյութերով լի, ծանրամասն և տաղտոլի դասագրքերի համեմատությամբ:

Ի միջնայուց, պետք է նկատել, որ Աբովյանն ինքն է սկսել «Նախաշավիղը» տարածել ուսուցչության շրջանում: Պերճ Պռոշյանը իր «Հուշիկներ»-ում վկայում է այդ մասին: «Գյուղական վարժապետներ» վերնագրի տակ Պ. Պռոշյանը մի մեծ հոդվածաշար տպագրեց «Արձագանք»-ում: Վերջին հոդվածներից մեկում Պռոշյանը պատմում է Աբովյանի այցելություններն Աշտարակի դպրոց, որ Պռոշյանը սովորելիս է եղել: Աբովյանը, Պռոշյանի վարժապետին դիմելով, ասում է. «Ես ընդ մի գիրք կորկեմ, վարժապետ, կարելի է դու նրանից մի բան հասկանաս և այնպես սկսես սովորեցնել...այն գրքի մեջ իմ ասած դասատվության եղանակը մանրամասնորեն նկարագրած է, այնտեղ կտեսնես, որ ավելի հեշտ է երեխային տառերի հնչյունների հետ ծանոթացնել, հնչյուններով ծայները միացնել, քան թե այբ, բեն անուններ տալով, այն գիրքն իմ շինածն է և աշխարհաբար է, դու նրա առաջաբանը լավ կարդա» /5/: Ինչպես հաստատում է Պռոշյանը, Աբովյանն իր խոստումը կատարեց. վարժապետին ուղարկեց գիրքը, մեկն էլ՝ Պռոշյանի առաջին դասարանի համար պարգև:

Աբովյանի մեծ ծառայությունը հնչական մեթոդի խնդրում ամենից առաջ այն է, որ նա համարձակորեն հռչակեց, քարոզեց այդ մեթոդը, բացատրեց նրա էությունը, ինչպես և կարողացավ այն հաջողությամբ կիրառել իր դասավանդման պրակտիկայում: Նա առաջ տարավ հայոց այբուբենի ուսուցման մաշտոցյան մեթոդը՝ տառահնգական փուլը բացառելով և հնչական փուլը նրկարաձգելով: Նա առաջինը հայ իրականության մեջ փորձեց ստեղծել միսրոպյան այբուբենի ուսուցողական տարբերակը՝ ծառանալով սրբագած այբուբենի կույր: հետևողների հոծ բանակի ղեմ:

Հայ ժողովրդի լավագույն գավակի անուրանալի և շնորհակալ գործի գնահատությունը կարելի է համարել գերմանացի ճանապարհորդ Մ. Վագների խոսքը, որը դեռևս 1843

* Այդ մասին մանրամասն տես Ն. Աբովյանի «Նախաշավիղը» որպես գրաճանաչության ուսուցման 1-ին փորձ, Արցախ, 1992թ., N2-3, Մտեմի, էջ 38-40:

թվականին Թիֆլիսում այցելում է Աբովյանի բացած դպրոցը և մեծ հաճությամբ արժանագրում. «Այս դպրոցը շատ անգամ գացի, ու հայ տղոց յառաջադիմութեանը վրայ շատ զարմացայ: Տասը տասնուչորս տարուան տղաք աղել կկարդան ու կը գրեն հայերէն, վրացերէն, թաթարերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, գաղղիկերէն: Ստուգիվ շատ զարմացայ» /6/:

Մ.Վազնիրի այս բարձր կարծիքը օբյեկտիվ է, քանի որ Ն.Աբովյանն առաջին ռուսահայն էր, հայ դպրոցի սրտացավ ու հասկացող բարեկամը, որ ճանաչել էր գերմանական դաստիարակությունը ու ուսուցման բնական ու հեշտ միջոցները յուրացրել էր Դորպատում: Եթե բախտը ժպտար Աբովյանին, և նա իր հայրենիքում գտնէր ուշադիր վերաբերմունք՝ ղեկավար ընդունակություններն ու բերած գիտելիքների պաշարը, այն ժամանակ հայ դպրոցը ղեկավարէր 19-րդ դարի 40-ական թվականներին, Լեյպցիգի արտահայտությամբ... անվիճելի ճշմարտություն դարձած կլիներ» /7/:

Սակայն դա, ցուրտ, տեղի չունեցավ, և գրաճանաչության ուսուցման նոր մեթոդ ստեղծելու Ն.Աբովյանի բարձրացրած և հետագայում հայ նշանավոր մանկավարժ-մեթոդիստների կողմից շատ թե՛ քիչ չափով արժարժած հարցը մնում էր որպէս ամենագլխավոր նյութը տարրական ուսուցման գործում:

Ծարունակվում են որոնումները գրաճանաչության մեթոդի կատարելագործման ուղղությամբ:

Մեթոդի որոնման և զարգացման ճանապարհին տպագրվում են այլևայլ այբբենարաններ, որոնցից, սակայն, ամենաուշագրգիզն ու ողջունելին 1871 թ. Թիֆլիսում լույս տեսած Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու, առաջին տարի» դասագիրքն է, որը նոր ժամանակի, նոր ուղղության նախակարգադրան էր, և որը քաղաքացիության իրավունք տվեց հնչական մեթոդին:

Ն.Տեր-Ղևոնդյանի այբբենարան-դասագիրքը, կազմված լինելով հնչական մեթոդով և իր վրա կրելով ռուս նշանավոր մանկավարժ Կ.Ռիչինսկու «Рольное чтение» դասագրքի գիտելցությունը, գալիս էր բավարարելու տարրական քերականության համամատարաբար ավելի կատարյալ դասագրքի կարիքը, կարիք, որ գնալով ավելի ու ավելի էր զգացվում:

Դասագրքի այս պահանջը մասնակիորեն բավարարելու նպատակ էր հետապնդում նաև համարյա միաժամանակ լույս ընծայած Կ.Ռիչինսկու մյուս ոչ պակաս նշանավոր դասագրքի՝ «Летский мур»-ի նրկալ մասերն էին քաղաքացիությանն ընդունողներին ինքնուրույնացման փորձերի, առանց նույնիսկ հեղինակի անվան: Նույն Ռիչինսկու նմանությամբ Ն.Տեր-Ղևոնդյանը ստեղծում է մայրենի լեզվի թե՛ ընթերցանության և թե՛ քերականության դասագրքեր:

Իր դասագրքի առաջադրանքում հեղինակը ցույց է տալիս տարրական քերականության օգտակարությունը մայրենի լեզվի խոր ու հաստատուն յուրացման համար:

Եվ տեղին, քանզի մայրենի լեզուն մտավոր զարգացման հիմքն է և բոլոր գիտելիքների գաճառարանը: Ամեն մի հասկացողություն նրանից է սկսվում, նրա միջոցն է անցնում և նրան է վերադառնում: Մայրենի լեզուն ընդունելով տարրական դպրոցի ուսուցման գլխավոր մասը՝ հենց այդ պատճառով էլ տարրական դպրոցի ուսուցման համար կազմած գրքերը հիմնականում անվանվում էին «Մայրենի լեզու», չնայած որ նման գրքերն ընդգրկում են ոչ միայն քերականություն, այլ նաև մի ամբողջ շարք գիտելիքներ իրական աշխարհի մասին:

Ն.Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու» դասագրքի գործադրած նդանակի առանձնահատկությունն այն էր, որ քաղաքայնությանն ու իրազնական զգմանը կցվում են լեզվի դասերին, այսինքն՝ տրվում է քաղաքայնության պատմություն, որի գլխավոր առարկան իրազնական նյութը անտր է լինի, իսկ այդ առարկայի անունը անտր է վերցվել՝ կարդալն ու գրելն սովորեցնելու համար /ընդգծումը մերն է- Յ.Մ./:

Այսպես, օրինակ՝ «Ազգա շունը» թեմատիկ նկարի վրա անցկացնելով դասի քաղաքայնության և իրազնական մասը /որտեղ, իմիջիպաշտ, ավելորդ և ցրվածների ուշադրությունը անհարկի շեղող շատ քան կա /ուսուցիչն առում է, որ մինչև հիմա գնցվեց շունն հեղե առարկա, իսկ հիմա կփորձենք գնել այն հեղե օտա՝ Որպես առարկա քննելիս՝ մենք օգտվեցինք մեր տնտրությունից, այսինքն՝ շան նկարը տեսանք, բնութագրեցինք, իսկ որպես օտա քննելիս՝ պետք է իմանանք, թե՛ ինչպես է կազմված շուն բառը: Դրա համար պետք է

ուշադիր և լավ լսել: Այնուհետև ուսուցիչը մի քանի անգամ կրկնում է շուն բառը՝ նրկարացնելով և շեշտելով մերթ առաջին /շ/,մերթ նրկորդ /ո/, մերթ էլ նրկորդ /ն/ հնչյունը, այսինքն՝ բառը հնչյունային վերլուծության է ենթարկում /1/, ցույց տալիս, որ շ և ն հնչյունները բաղաձայն են,իսկ լ-ն՝ պարզ է,ձայնավոր /2/: Խորհուրդ է տալիս այդ բաղաձայններն անալիզման արտառանել առանց ը-ի: Մա բառի վրա տարվող աշխատանքի առաջին կետն է՝ նրկու մասից բաղկացած: Ապա տալիս է անծանոթ բառեր, ասենք՝ մուկ, կատու, տուն, նոր, էշ և այլն ու պահանջում դրանցում գտնել ծանոթ հնչյունը /3/: Այնուհետև պահանջում է այդ ծանոթ հնչյուններով /շ,ո,ն/ սկսվող բառեր գտնել:

Վերջին աստիճանում ուսուցիչը մոտենում է գրատախտակին և նախ՝ օդի մեջ՝ մատով, ապա գրատախտակին ցույց տալիս, թե ինչպես սկսեց և ինչպես վերջացրեց կոնկրետ այս կամ այն տառի գրությունը: Հետո հանձնարարում է, որ աշակերտները իրենք գրեն:

Ինչպես տեսանք, բառի վրա կատարվող աշխատանքն անցնում է չորս աստիճան.

1. Վերլուծություն առարկայի անվան,
2. Հնչյունների համեմատություն,
3. Ծանոթ հնչյունի գտնելն անծանոթ բառում,
4. Ծանոթ հնչյուն-տառի գրությունը:

Այս ձևով ուսուցիչը անցնում է տասը դաս, որոնց մեջ, որպես ուսումնասիրվող կարևոր բառեր՝ հանդես են գալիս շուն, էշ, բադ, սագ, հավ, օձ, կատու, ոգնի, միդու, ճանճ բառերը, առանց դասագրքերին դիմելու, քանի որ գործ ունեն միայն նկարների և հնչյունների հետ: Այս տասը դասերի ընթացքում նա աշակերտներին ծանոթացնում է քսաներկու հնչյունի հետ /շ, ու, ե, շ, ք, ու, օ, գ, հ, փ, օ, ծ, փ, ւ, փ, օ, ղ, ճ/, սակայն գրել է տալիս դրանց միայն մի մասի տառերը: «Ոգնի» բառը պարունակող նկար-պատմությունն անցնելիս ուսուցիչն աշակերտներին հասկացնել է տալիս, որ թեև ո-ն բադը հնչյուն է, բայց բառի սկզբում «օ» հնչյունի համար օգտագործում ենք մի նշանագիր, այն է՝ ո, ոչ թե գրում նրկու տառով: 11-րդ դասը նորից ստիպում է անդրադառնալ ո տառին. այստեղ ուսուցիչը ցույց է տալիս, որ ո և օ տառերը բառի սկզբում պահում են իրենց հնչման ձևը /օ և օ/, իսկ բառի մեջ կարդացվում են միանման /օ/: Նույն ձևով են բացատրվում նաև ե,և,է հնչյուն-տառերը: Հեղինակը պարզող չի անում նաև տառերի գրության ձևերը, և 13-րդ դասից սկսած տալիս է գլխատառերի գրության ձևը:

Դասագրքի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ սկզբնական շրջանում նոր անցվող տառը առանձին, ընդգծված ձևով չի տալիս՝ բաղաձայնի հետ լավոր ը-ից խուսափելու նպատակով:1

Ինչպես արդեն նշել ենք, Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու» այբբենարանը, լինելով Կ.Ուշինսկու «Родное слово»-ի հետևողությանը կազմված և մեծամասամբ թարգմանված դասագիրք,այնուամենայնիվ, աչքի է ընկնում իր ազգային ոգով,գրքի հալ կազմող աշխատել է մոտիկ մնալ հայոց լեզվի հարազատ ոճերին,ունի նույնիսկ շատ ինքնուրույն հատվածներ: Այս առումով «Մայրենի լեզուն» առաջին քարն էր, ռուսական նոր ազդեցության առաջին նրկայթը:

Ն.Տեր-Ղևոնդյանի այբբենարանում կան նաև հետաքրքիր միջոցներ ու եղանակներ: Հետագա հրատարակությունների ժամանակ նա անընդհատ փոփոխության է ենթարկել՝ բարելավելով ու հարմարեցնելով ժամանակի պահանջներին: Այսպես, 1913թ. հրատարակության մեջ /թվով 27-րդ/ մտցված են այնպիսի փոփոխություններ, որ այբբենարանը կարողանա միաժամանակ ծառայել հայախոս և օտարախոս հայ մանուկներին: Այդ նպատակով նա սկզբից տվել է այնպիսի բառեր,որոնք ունեն թուրքիս հասկանալի իմաստ: Այդպիսիք են ձայնարկություններ՝ ա՜յ,օ՜յ,ն՜յ,վա՜յ,է՜յ և այլն: Այբբենարանը մանուկներին հայտնի էր նաև «Արփիկ» վերտառությամբ:

Խ.Աբովյանի հնչական ու Ն.Տեր-Ղևոնդյանի կողմից զարգացնելու հետևանքով ճանաչում գտած նոր մեթոդի հետագա կատարելագործման և տարածման գործում որոշակի

* Ընդհանրապես ը հնչյունի գործածությունը բաղաձայնների արտաբերման ժամանակ եղել է վիճաբանության առարկա: Այդ մասին խոսել ենք Ղ.Աղայանի մեթոդն ուսումնասիրելիս:

դեր են խաղացել նաև Գ.Տեր-Ալեքսանդրյանը, Ա.Երիցյանը, Զ.Գրիգորյանը և ուրիշներ, որոնք Աբովյանի և ռուս մեթոդիստների հետևողությամբ հնչյունային մեթոդով պարապելու նոր այբբենարաններ են ստեղծել, կազմել են մեթոդական ուղեցույցներ ու հանձնարարականներ, դաս են տվել դպրոցներում և այլն:

Ամեն մի դասագիրք խոսում է լինում, երբ ունենում է մի մեթոդական ուղեցույց: Այսպես, Ն.Տեր-Ղևոնդյանի դասագիրքն ունի առաջաբան, բայց ոչ մեթոդական ուղեցույց, որի պատճառով էլ դժվարանում էր նրա օգտագործումը: Հեղինակը նույնպես զգում էր մեթոդական ուղեցույցի կարևորությունը և մի առիթով նշում, որ խիստ կարիք է զգացվում մանրամասն բացատրական ձեռնարկի, մի բանալու: Նաև խոստանում է հայոց լեզվի ուսուցիչներին տալ մեթոդական ուղեցույց, որը, ցավոք, ի վիճակի չի լինում իրականացնելու:

Վերը ասվածին ցանկանում ենք ավելացնել նաև այն միտքը, որ մայրենի լեզվի ուսուցման համար թեպետ մեծ նշանակություն պետք է տալ դասագրքին, ինչպես նաև մեթոդական ուղեցույցին, բայց չպետք է սահմանափակել կարևոր գործոններից մեկը՝ ուսուցչի դերն ու նրա ինքնուրույնությունը: Ինչ արժեն լավագույն դասագիրքն ու մեթոդական ուղեցույցները, եթե դրանք չեն գտնվում նույնքան որակյալ կադրերի ձեռքին:

Այս հարցում գովասանքի է արժանի Պետերբուրգի համալսարանը, որի հիմնադրացիներից մեկը հայազետ մասնագետների պատրաստման գործն էր: Այս պրոբլեմը անխզելիորեն առնչվում էր համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի գործունեության հետ: Դեռևս 1845թ. համալսարանի պատմալեզվագրական ֆակուլտետին կից առանձնացվում է արևելյան բաժանմունքը, հաստատվում են անդրկովկասյան լեզուների ամբիոնները, իսկ 1855-ից այն վերափառացվում է արևելյան լեզուների ֆակուլտետին: Ի տարբերություն ռուսական այլ կրթական օջախների՝ Պետերբուրգի համալսարանը, տարբեր գիտությունների գծով մասնագետներ պատրաստելու հետ մեկտեղ, որոշակի դեր է խաղացել հայազետ գիտնական մանկավարժներ պատրաստելու գործում: Այս համալսարանից դուրս եկած փայլուն հայազետները գիտահետազոտական աշխատանքներում, մանկավարժական գործունեությամբ առաջ մղեցին հայագիտությունը, բարձրացրին պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի ազգային ինքնաճանաչողության զգացումը, բարելավեցին ազգեցություն ունեցած հայոց լեզվի ու գրականության դասավանդման դրվածքը բարելավելու գործում:

19-րդ դարի 60-ական թվականների հեղաբեկումների ժամանակաշրջանում Պետերբուրգում սովորող հայ նրիտասարդությունը որոշակի դեր է խաղում հեղափոխական դեմակրատների, ինչպես նաև ռուս մանկավարժության նահապետ Կ.Ուլիսևու, Լ.Տալստոյի և նրանց հետևորդների գաղափարները պրոպագանդելու, տարբեր առարկաների դասավանդմանը և ընդհանուր մանկավարժական հիմնադրացիների վերաբերող ուսումնամեթոդական գրականություն ստեղծելու ասպարեզում: Այսպես, 1869թ., ինչպես վերևում նշել ենք, համալսարանի ուսանողությունը անվանի մանկավարժ Ս. Մանդիկյանի գլխավորությամբ Ուլիսևու ռուսաց լեզվի մեթոդական ուղեցույցի, կորֆի և Պաուստի աշխատությունների հետևողականությամբ կազմում է «Հայերեն կարգալ և գրել ուսուցանելու հրահանգ»՝ ինչպես մեթոդով, ինչպես նաև շարժական տառեր տարածում հայկական դպրոցներում և դրանով իսկ նոր մղում և ուժ են տալիս 19-րդ դարի առաջին կեսին գրաճանաչության ուսուցումը հնչական նդանակով կազմակերպելու՝ Ն.Աբովյանի սկսած գործին:

«Հրահանգն», սաեմ, գալիս էր վերացնելու ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հրատարակված գրքերի թերությունը, այն է՝ գրաճանաչության դասավանդման մեթոդական ուղեցույցների պակասը: Մակայն այդպես չեղավ, քանի որ տվյալ ժամանակահատվածում գոյություն չունեի դպրոցական կրթության կայուն համակարգ, մանկավարժական միտքն ու մեթոդական փորձը ցարսցրիվ էին, ոչ ի մի հավաքած: Ասվածին եթե ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ շատ թե քիչ նշանավոր մանկավարժներ ձգտում էին իրենց հրատարակած դասագրքերով ու մեթոդական ուղեցույցներով հատկապես և միայն հոենց մեթոդներն առաջ քաշել ու տարածել, հասկանալի կլինի, թե ինչու 1869 թ. հրատարակված «Հրահանգը» մեթոդական ուղեցույց չհանդիսացավ 1871թ. հրատարակված Ն.Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու, առաջին դասարան» այբբենարան - դասագրքի համար, չնայած որ նրկուսն էլ առաջնորդվում էին Աբովյանի

կողմից հռչակած հնչական մեթոդով:

Մենք արդեն խոսել ենք Ն.Տեր-Ղևոնդյանի այբբենարան-դասագրքի մասին, նկարագրել ենք հնչական կողմից առաջ քաշած գրութուցման դասը և մեթոդը, ուստի շատ համառոտ կերպով կ'առնեք «Հրահանգ»-ի կողմից նախատեսած գրաճանաչության դասի նկարագրության վրա, որը բավականաչափ նպաստեց հնչյունային մեթոդի տարածմանը:

Ըստ «Հրահանգի»՝ նախատեսվում էր գրաճանաչության դասը վարել հետևյալ կառուցվածքով.

1. Բառի հնչական վերլուծություն,
2. Գրություն,
3. Գրածի ընթերցանություն,
4. Ծարժուն տառերից բառերի կազմում և նրանց վերլուծություն,
5. Այդ բառերի գրություն,
6. Գյուտ այնպիսի բառերի, որոնց մեջ լինի պահանջված հնչյունը:

Ինչպես տեսնում ենք, «Հրահանգը» որոշակի տարբերություններ ունի Տեր Ղևոնդյանի վարած դասի կառուցվածքից, և այդ տարբերությունները «Հրահանգի» օգտին են, քանի որ նրա նախատեսած գրաճանաչության դասի կառուցվածքը գրեթե ժամանակակից կառուցվածք է և այն, անկասկած, դրական ազդի շատ ազդեցություն է ունեցել նոր մեթոդի տարածման գործում, չնայած այդ տեսակետի հեղինակ և ուղեցույցի ղեկավար Ս.Մանդինյանը հետազայում փոխեց իր կարծիքը և դարձավ իր իսկ նախընտրած մեթոդի հակառակորդներից մեկը:

Եզրակացնենք:

1. Հայ դպրոցում գրաճանաչության ուսուցման հնչական մեթոդի գործադրման քաղաքական փորձեր են ևղծվ:

2. Հնչական նշանակով գիր սովորեցնելը բոլորովին նորություն չէր մեր մեթոդիկայի պատմության մեջ. այդ մեթոդը ուսումնասիրեց և հռչակեց Երջանկահիշատակ Ստաշատուր Աբովյանը դեռևս 19-րդ դարի առաջին կեսին՝ փաստորեն դարձրել փոշին թոթափելով հայ իրականության մեջ հնչական մեթոդով դասավանդած մեր առաջին ուսուցչական Մանրոպ Մաշտոցից:

3. Գրաճանաչության մեթոդի ուսումնասիրության և զարգացման շարժումն այլևս կանգ չառավ: Խ.Աբովյանից մոտ քսան տարի հետո Թիֆլիսի գիմնազիայի հայ աշակերտները /Գ.Տեր-Ալեքսանդրյանց, Ա. Երիցյանց, Զ. Գրիգորյանց և ուրիշներ /վերանորոգեցին հնչական եղանակը մի այբբենարանով և սկսեցին ձրի դաս տալ Թիֆլիսի ծխական դպրոցներում, որ այդ նոր ձևն ընդհանրացնեն: Նույն ժամանակ Պետերբուրգի հայ ուսանողները ևս հրատարակեցին մի այբբենարան դարձյալ հնչական եղանակով:

4. Մանկավարժական ու մեթոդական մտքի փայլատակման շրջան էր ուսումնասիրվող էտալը՝ նաև ռուսական իրականության մեջ, որ արդեն ՌՈՂինսկիյի իր այբբենարանով մեծ հռչակ էր ստացել ոչ միայն Ռուսաստանում, այլ նրանից դուրս: Եվ ահա Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանը թարգմանեց Ուլինսկու «Романо слово» այբբենարանը և վերջինիս նմանությամբ հրատարակեց իր «Մայրենի լեզու, առաջին տարի» դասագիրքը 1871թ.: Սա մի առաջընթաց քայլ էր դեմոկրատական մանկավարժության ու հայ ազգային դպրոցի զարգացման ճանապարհին:

5. Մակայն գրաճանաչության մեթոդի հստակեցման ու հետագա զարգացման ղեկըրումներում վերոհիշյալ աշխատանքները ցանկացած արդյունքի չիաասան, որովհետև դրանք բոլորն էլ միայն գրագիտության ուսուցման, այսինքն՝ երեխաներին միայն գրաճանաչ դարձնելու նպատակ էին հետապնդում և, ըստ էության, միմյանցից շատ քիչ էին տարբերվում թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ մեթոդական մշակմամբ: «Հնից էլ տարբերվում էին միայն նրանով, որ այբ ասելու տեղ ասել էին տալիս ա, բեն ասելու տեղ՝ բը» /8/:

6. Վերոհիշյալից պարզ է, անկասկած, որ նշանավոր, թե՛ աննշան դեմքերից շատերը այս կամ այն չափով նպաստել են հնչյունային մեթոդի տարածմանն ու արմատավորմանը հայ դպրոցում, բայց այդ մեթոդի օգտին ավելի վճռական ու հիմնավոր խոսքը դեռ մնում էր ասվելու:

հնչյունային մեթոդը, որի մասին մանրամասն խոսվում է «Գրուսուցման Դ. Աղայանի մեթոդը» ատենախոսության մեջ (3.Մ):

Ամփոփում

19-րդ դարը հայ մանկավարժության պատմության և մեթոդիկայի բնորոշ ժամանակաշրջանն էր: Այս էտապում հանդես եկող շատ թե՛ քիչ նշանավոր դեմքերը ուղղակի կամ անուղղակի կապ են ունեցել դպրոցի, մանկավարժության հետ:

Հայ իրականության մեջ մանկավարժական հին, հետադիմական հասկացողությունների դեմ առաջին խիզախ մարտնչողը եղել է Խ.Աբովյանը՝ նոր, առաջավոր կրթական գաղափարներից ոգեշնչված պետգամաբեմը: Նա, հանդես գալով տառահեղական մեթոդի խիստ քննադատությամբ, ուսուցումն ավելի մատչելի դարձնելու նպատակով սկզբնավորում է հնչական մեթոդը և այդ մեթոդով կազմում իր «Նախաշավիղ» այբբենարան-դասագիրքը:

Շարունակվում են որոնումները գրաճանաչության մեթոդի կատարելագործման ուղղությամբ: Հնչական մեթոդի զարգացման ու կատարելագործման ուղղությամբ թավականին ջանքեր թափեցին Ստ.Նազարյանը, Ն.Տեր-Ղևոնդյանը և ուրիշներ: Մակայն գրաճանաչության մեթոդի հստակեցման ու հետագա կատարելագործման դեգերումներում աշխատանքները գանկալի արդյունքի չհասան, որովհետև դրանք թույլում էլ միայն գրագիտության ուսուցման, այսինքն՝ երեխաներին միայն գրաճանաչ դարձնելու նպատակ էին հետապնդում և, ըստ էության, միմյանցից շատ քիչ էին տարբերվում թե՛ թովանդակությամբ և թե՛ մեթոդական ձևերով: Այս գործում իր թարմ ու կայուն խոսքն ասաց հայ մանկավարժ-մեթոդիստ Հազարու Աղայանը:

Резюме

19-ый век был плодотворным периодом для развития армянской истории педагогики и методики.

Многие известные и не очень известные личности, публикующие свои труды на этом этапе, имели прямую или косвенную связь со школой, педагогической наукой.

Х.Абовян в армянской действительности был одним из первых смелых борцов против отсталых педагогических методов. Он заложил основу фонетического метода и, используя его, составил книгу-азбуку “Нахашавиղ”.

В развитие и совершенствование звукового метода большой вклад внесли Ст. Назарян, Н.Тер-Гевондян и др. Свое живое и твердое слово в этом деле сказал также армянский педагог-методист Г. Агабян.

Գրականություն

1. Ռ.Զարյան, Աբովյանի կյանքը, Երևան, 1954թ. 136 էջ, էջ ԺԳ:

2. Խ.Աբովյան, ԵԼԺ, հատ 5, Երևան, 1950թ., 508 էջ, էջ 49:

3. Նույն տեղում:

4. Ռ.Զարյան, Աբովյանի կյանքը, Երևան, 1954, 136 էջ, էջ ԺԴ:

5. Նույն տեղում, էջ 66:

6. Ա.Վարդապետյան, Գրաճանաչության ուսուցման տնտեսական հիմունքները, Երևան, 1970, 219 էջ, էջ 3:

7. ԼԷՕ – Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 1837-1912 թթ, Թիֆլիս, 1914, 585 էջ, էջ 233:

8. Հայ մանկավարժներ, գիրք Ա, Երևան, 1958, 622 էջ, էջ 45

ՀԱՅ ԿԵՂՁ ԿԵՐՊԱՐԸ ԲԱԿՈՒՆՑԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄ

Ն.Ա.Ավանեսյան

Գրականության և ժուռնալիստիկայի աճբիոն

Հոդվածի նպատակն է բացահայտել Բակունցի՝ հայ կնոջ կերպավորման յուրատեսակ արվեստը, միմիայն նրան բնորոշ գեղեցկության արտաքին ու ներքին հատկանիշները, հոգեկան ապրումներն ու ճակատագրերը:

Թե՛ հեթանոսական բանահյուսության և թե՛ գրականության մեջ հայ կինը գերազանցապես պատկերվել է որպես արտաքին ու ներքին գեղեցկության տիպար: Դասական հայ կնոջը միշտ էլ բնորոշ են եղել բարոյական մաքրությունը, զգացմունքի խորությունը, պատվախնդրությունը, նվիրվածությունը, ամոթխածությունն ու ազնվությունը (հիշենք Նուարդի վեհությունը, Մուրբ Շուշանիկի հավատարմությունը, Ծովինարի անձնագոհությունը, Անուշի սիրտ գեղեցկությունը և այլն) : Միաժամանակ մեր գրականության մեջ կանայք գրեթե միշտ պատկերվել են նրկորդական դերում, հանգստմանը, որն ունի կենսական հիմքեր, որովհետև իրականության մեջ էլ կնոջը վերապահված չի եղել առաջնային դեր:

Տարբեր են Բակունցի արձակի կին հերոսները: Տարբեր են նրանց ճակատագրերը, հոգեկան տպումներն ու զգացմունքները, նույնն է, սակայն կյանքը, կենցաղը, նրանց նկատմամբ եղած վերաբերմունքը: Առհասարակ, Բակունցի ստեղծագործություններում սկզբից մինչև վերջ ծավալվում է գեղեցկության կորուստի թեման, ընդ որում, այդ գեղեցկությունը նախ և առաջ կինն է: Այսպես, տրորված, կործանված գեղեցկություններ են «Ալպիական մանուշակը» անանուն կինը, խոնարհ աղջիկը, Սոնան, Մանդուխտը, Մայրանը, Տիգրանուհին:

Կաքավաբերդի կինը, ըստ նրկոյթին, Բակունցի՝ գեղեցիկ կնոջ պատկերացումն է: Խոսքն այս դեպքում առավելապես արտաքին գեղեցկության մասին է: Կաքավաբերդի կինը հազվագյուտ գեղեցկություն է՝ նուրբ շարժունակ, արտասովոր մուգ մանուշակագույն աչքերով, բարձր, սպիտակ ճակատով, արնագույն մեխակի թերթերի նման շրթունքներով, բարակիրան, բարձրահասակ, թիկունքն ի վար իջնող երկար ծամերով: Սակայն գեղեցկությունն ապրում է այնտեղ, ուր չեն գնահատում նրան, ավելի ճիշտ բան ու գործի մեջ խրված՝ անտեսում են, երբեմն էլ՝ տորում:

Ձուտ մարդկայնությունից մղված Կաքավաբերդի կինը մի պահ հյուրընկալում է անծանոթ եկվորներին և ցավ պատճառում իրեն: Նրա թիկունքին ջարդվում է լանդից բռնկված կռպիտ ամուսնու ծանր մահակը: Եվ սա կարծես արդեն բնական է դարձել գեղեցկության համար: Ով գիտե, այդպես քանի անգամ են վարվել նրա հետ, այսպես Կաքավաբերդի կինը սովորականի նման չէր ընդունի այդ. «Հնուտ Կաքավաբերդի գլխին լուրջություն իջավ: Օջախներում հանգավ կրակը, եղավ խավար գիշեր: <... > Ոչխարը պառկեց կանաչ վրա: Խսրի վրա մեկնվեց և կինը՝ թաղիքի տակ ծածկելով տղային» (I, 190):

Կաքավաբերդի կնոջ հոգեկան աշխարհի մասին ոչ մի խոսք չկա պատմվածքում: Բայց մի քանի ակնարկներից որոշակիորեն է նրա ներքին աշխարհը, ինչպես՝ «Կինը վեր կացավ, գլխի շորն արգգ իջեցրեց ճակատին և մատների ծայրով բռնեց երդորդ ձիավորի մեկնած ձեռքը: Մյուսներն էլ հետևեցին նրա օրինակին: Այս անգամ կինը ձեռքը կրծքին սեղմեց և խոնարհեց գլուխը» (I, 187) կամ՝ «Մայրը նայեց տղային, հրդեհվեց դնքը» (I, 189), ինչպես նաև՝ «Կինը աղաղակ չհանեց, այլ ցավից գալարվեց: Նա ձեռքը թիկունքին տարավ, ապա դուրս եկավ՝ վրանի դռները անձայն հեկեկալու» (I, 189):

Ամոթխած, զգայուն, հոգեկան խորքեր ունեցող քնափորություն է Կաքավաբերդի կինը, որը բարոյապես գեղեցիկ է մնում նույնիսկ այն պահին, երբ թիկունքին ջարդվում է գազազած ամուսնու ծանր մահակը: Հակառակ ամուսնու դաժան արարքի, նա ոչ մի խոսք չի ասում, լուռ հաղթահարում է ցավը, լաց լինում հոգու խորքում: Մա դրամատիկ նրանց է հաղորդում նրա կերպարին, ստեղծում չկայացված կյանքի տխուր տապալություն:

Ցաված մի ուրիշ գեղեցկություն է խոնարհ աղջիկը: Այս դեպքում ևս կերպարի բացահայտման հարցում գրողը ժլատ է: Մի քանի բնորոշումների մեջ, սակայն, խտացված է

չափված բառերի, հոգու խորքում պահված նվիրական ապրումների ոչ սովորական մի գեղեցիկ աշխարհ: Դա Բակունցի, կարելի է ասել, միայն իրեն բնորոշ խոսքի արվեստն է:

Թվում է՝ սիրո զգացումը փոխադարձ է: Խոնարհը ևս անտարբեր չէ ուսուցչի հանդեպ: Բայց նա հոգու խորքերում թաքցնում է զգացումը, ոչ մի խոսք չի ասում, կարծես բառերը փչրելու են զգացումի գեղեցկությունը: Կա նաև մի այլ հանգամանք: Լռության խախտումը այս դեպքում կարծես խախտելու է նաև քաղաքական ընդունված պատկերացումները: Ուսուցչի նրկելու խոստովանությանը թե՛րևս Խոնարհը կարող էր արձագանքել հուսալի մի բառով, անգամ լռությանը, բայց մի հատիկ բառով նա ինքնաբերաբար կորցնում է սպասված պահը՝ ԹՊ:

Ինչքան էլ Խոնարհը իր նրազանքներում ուրվագծած լինել այդ պահը, ինչքան էլ իր սպասումների մեջ նվիրական բառեր ունենալ նրա համար պահած, միևնույն է, Խոնարհը սովոր չէ բառերով արտահայտվել: Այդ բառերը ուսուցիչը կարող էր գտնել միայն Խոնարհի՝ շիկանքից թռկված հայացքների մեջ, նրա աչքերի խոնարհումի, նրա խուսափուկ վարվելձևի, ամոթխած ու ցաված ժպիտների մեջ:

Լռությունը ցավ է բերում Խոնարհի հոգուն, քանի որ ուսուցիչը չի հասկանում չարաքերված բառերի ներքին իմաստը: Այդ չհասկացված լռությունն էլ դաժան վերջակետ է դնում Խոնարհի նրջանիկ սպասումների վրա: Չկա ցանկալի խոստովանությունը, որովհետև սիրո բառերը հալվում են Սթենաժորին բնորոշ լռության մեջ: Սակայն ինչքան էլ Խոնարհին տառապանք բերեր նրա ամոթխածությունը, միևնույն է, նա չի կարող հաղթահարել այդ հոգեվիճակը, քանի որ դա արդեն նրա էությունն է: Դա նաև նրա համար կենսագոյություն է՝ թնիադրված ինչ-որ տեղ միջավայրի կողմից:

Ուսուցիչը անխոս թողնում է, հեռանում: Նա ևս բառեր չի գտնում Խոնարհի համար: Մնում է Խոնարհը՝ խորտակված հոգով, «ծնոթին քաղհանի բիրը, կարմիր պուտ և մոխրխոտի մի կապ»: Վերջին բառերն արդեն հուշում են Խոնարհին սպափող ծանր առօրյայի մասին:

Խոնարհի կյանքի վերջին դրվագը նույնքան անուրախ է. «<Նետո ինձ մտռեցավ մի կին՝ գնցողիների մեջ, ոտքերը բոբիկ, ոտքերի կաշին ճաքճած: Կնոջ փնջերից կախվել էին երեք կիսամերկ երեխա: <...> Կինն արցունքն աչքերին չորս փուջ ցորեն էր խնդրում մինչև հունձը: <...> Ամուսինն անցյալ տարի էր մնել: Ժամառայնից սատկել էր նրանց միակ կովը: Իսկ տանն ուրիշ աշխատող չկար: Ես ճանաչեցի Խոնարհին... Աչքերն էլի առաջվանն էին, բայց առանց փայլի...» (I, 161):

Այսպես, մի դեպքում չբացահայտված լռությունն է բերում ողբերգություն, մի այլ դեպքում ողբերգությունը ծնվում է ծանր պայմաններից: Երկու դեպքում էլ տրորվում, խամրում է գեղեցկությունը:

Ի տարբերություն Կարավաբերդի կնոջ և Խոնարհի, որոնք լռության օրենքով ապրող գեղեցկություններ են, Սոնայի հոգու մեջ շատ ավելի կենսախնդրություն կա:

Սոնան Բակունցի ամենագեղեցիկ և ամենից շատ սիրված կերպարներից է: Նա և՛ համակ նրջանկություն է, և՛ անափ կարոտ, և՛ ցավ՝ բեկված Դիլանի հոգում: Թե՛ն պատմվածքը ծավալվում է Դիլանի վերնուշի միջոցով, թե՛ն խոսվում է Դիլանի ապրումների մասին, բայց վերնուշի բառում է նաև Սոնայի հոգու դրաման:

Գեղեցկության դրաման սկսվում է այն պահից, երբ նրան կամքին հակառակ ամուսնացնում են չարած մարդու հետ, որքան էլ վերջինս մեծատուն լինի: Այդ պահից սկսվում է Սոնայի հոգու լացը: Նա այլևս այն երբեմնի կատառառ ու անհող Սոնան չէ, որ այնպես «զրնգում ծիծաղում էր, երբ առփակի մեջ կախում էր սպիտակ սրունքները, խլի դրացու տղան՝ Դիլանը ջուր էր ցնդում նրա ռոկոնյոգի պես զանգուր մագերին» (I, 74), այն Սոնան, որ Դիլանի հետ սիրո հեքիաթ էր հյուսում բնության մեջ՝ «առունքի ափին, ալգիններում, դաշտերից խորձ կրելիս, ամառվա լուսնյակ գիշերներին խոտի դեղի մոտ, ամեն տեղ...» (I, 75):

Թե՛ն Սոնան ընդմիջու կորցրել է Դիլանին, թե՛ն արդեն ուրիշի կինն է, բայց առաջվա նման սրտում մնում է սիրո կարոտը: Գալիս է մի պահ, երբ կարոտն այլևս ափեր չի տեսնում, երբ սիրո առաջ ծնկի են գալիս մնացած բոլոր զգացումները...

Սիրո կանչին ունկնդիր՝ ամոթխած Սոնան գալիս է հնձան, Դիլանի մոտ, նվիրաբերվում նրան: Սիրո և պատվի զգացումները երեքում են Սոնայի հոգին: Բայց որքան էլ սիրո կրակը այրեր հոգին, Սոնան չի կորցնում պատվի զգացումը, ուստի ամենաերջանիկ պահին անգամ

ներքին տազնապներ է ունենում. «Բաղը մարդ կգա, Դիւան,- դողալով խնդրեց նա» (I, 74): Նա գտնում է, որ ինքը ամուսնացած կին է, պարտականություններ ունի ամուսնու հանդեպ, ուստի պետք է հոգու մեջ մարի Դիւանի նկատմամբ ունեցած կարոտի ցավը: Մյուս կողմից էլ Սոնան չի ուզում տառապանք պատճառել սիրած էակին: Թող Դիւանը մոռանա իրեն, նոր կյանք սկսի, ուստի Սոնան խուսափում է Դիւանից. «Մի քանի անգամ մոտեցավ, կամեցավ նրա հետ խոսել, բայց Սոնան խույս տվեց:

—Թող, Դիւան, գնա քեզ համար...» (I, 75):

Ուժեղ ապրումները հյուծում են զգայուն հոգին: Սոնան այլևս չի դիմանում: Նա մեռնում է երկունքի ցավերի մեջ:

Ահա տրոբլած մի գեղեցկություն է, ցաված մի հոգի: Սոնայի ողբերգության ծայրը բոլոր դեպքերում գտնվում է մթնածոթյան կյանքի պայմանների մեջ:

Տրոբլած գեղեցկություններ են նաև Սանդուխտու մեջ Մայրանը:

Փոքրիկ Սանդուխտը ընդվզում է, չի ուզում իր արգանդում կրել չսիրած ամուսնու պտուղը: Նա կարծես այդ ձևով է վրձն լուծում, բայց կործանվում է: Նույն ձևով տառնամյա Մայրանը առագաստի գիշերը անդամալուծ է դառնում, բայց ապաքինվելուց հետո էլ նրան սպառում է մի այլ ողբերգություն: Մայրանը այդպես էլ չի կարողանում պաշտոնապես ամուսնալուծ լինել և մինչև վերջ մնում է միայնակ:

Անսահման խեղճ են Բակունցի հերոսուհիները, անօգնական, թշվառ: Ամուսնացել են առանց սիրո, բռնությամբ, մանկահասակ, երբ հստակ պատկերացում չունեին կյանքի մասին, երբ դեռ չէին հասցրել սիրել կամ սիրվել: Նրանք իրավունք չունեն իրենց կամքով գործելու, ապրում են ճնշված, անխոս, անտրտունք տալիս բոլոր ցավերն ու դժվարությունները: Երկու գեղեցկություններն էլ զոհ են հետամնաց բարքերի ու արքատության:

Ցաված մի գեղեցիկ հոգի է նաև Տիգրանուհին՝ համահուն պատմվածքում: Դեռատի աղջիկը ամբողջ օրը բռնիկ ոտքերով ծանր աշխատանք է անում եղբոր ընտանիքի պարտքի դիմաց: Ոչ մի դժգոհություն, կարծես այդպես էլ պետք է լիներ: Բայց Տիգրանուհու անձնագոհությանը հարազատները պատասխանում են նստասիրաբար: Նրանք Տիգրանուհու համար խնայում են մի գույգ շատը՝ բնավ չնաեցողվելով նրա ոտքին բազկած վերքի վտանգից: Նույն քույր անտարբերությամբ է ընկալվում նաև Տիգրանուհու մահը:

Առհասարակ, Տիգրանուհու նման Բակունցի բոլոր հերոսուհիները աչքի են ընկնում խոնարհ, անձնագոհ բնավորությամբ:

Ձուտ ազգային դիմագիծ ունեն Բակունցի արձակի մյուս հերոսուհիները՝ Նագու աղջիկը, Անա գիզին, Սիմա քրիեն, Հաթամի աղջիկը, Մալբին, Ջանին և ուրիշներ:

Բակունցի արձակում կան նաև օտարազգի կանանց կերպարներ, ինչպես տիկին Էլոիզը, Էմիլիան, Մատիլդան («ձաչատուր Աբովյան») և ուրիշներ: Նրանք տարբեր բնավորություններ են, տարբեր են նաև նրանց ճակատագրերը, կյանքը, կենցաղը, բարքերը, նրանց նկատմամբ եղած վերաբերմունքը: Այսպես, նախապետական հայ կինը չունի տիկին Էլոիզի կենսազգացողությունը, անկաշկանդ պահվածքը, ազատությունը, Էմիլիայի բնավորության սասնությունը և այլն: Միաժամանակ նրանց բնորոշ է հայ կնոջը հատուկ խոնարհությունը, ամոթխածությունը, նվիրվածությունը, հյուրընկալությունը: Դա գալիս է և՛ միջավայրից, և՛ ազգային ընդհանուր բնավորությունից:

Եթե մթնածոթյան աշխարհում Բակունցը հայտնաբերում է մարդկայնորեն գեղեցիկ կին կերպարներ՝ բացահայտելով նրանց դրամատիկ կյանքի առանձին խորքերը, ապա «Լյորենսում» հեզմում է Գորիսի փափկասուն կանանց մամր հետաքրքրությունները, հոգևոր աղքատությունը:

Հեզմանքի առարկա են դառնում բոլոր կանայք՝ տիկին Վարսենիկը, Լյուդմիլա Էվովյան, Մառա Կասպարովյան, տիկին Օլիկան, «թեղ կուրքած հրեշտակ»՝ Հրսեղյան և մյուսները:

Ահա նրանց ընդհանուր նկարագիրը. «Բմբուլի բարձերը փրված պառն, անկողինը՝ փափուկ, ճաշը՝ անքնքի և առատ, տունը՝ հարուստ, իմանալ սուղը եփել և հյուրերին գրադեցնել մինչև սուրճը և ապա լուտ լավ թուղթ խաղալ» (III, 452): Եվ սա միայն ապրելաճոճ չէ, սա նաև հոգու բովանդակություն է. «<...> Նրանցից շատերը նույնիսկ ամուսնու պաշտոնը չգիտեին, այլ միայն գիտեին, որ նա դավթարխանայի մեծերից է, և նրանից բարձր միայն նրկու բնյ կա՝ այսինչը և այնինչը, իսկ մնացած բոլոր բնյերը նրանից քաշ են, նրանց կանայք իրենցից քաշ

են, նրանց նրբխաններն ինչ են, որ խաղան իր նրեխաների հետ: Նրանք կարող են ունենալ գիւսանաղի մուրաբա, իսկ իրենք՝ սերկկիլի, նրանց սերվիզն արծաթից է, իրենցը՝ արծաթ ոսկեցիւրած...» (III, 452, 453):

Գրողը հեզնական վերաբերմունք ունի նման բնավորությունների հանդեպ, իր խոսքը միշտ ձևակերպում է հեզնական շեշտով: Ահա նման մի հատված. «Գորիսում էլ կային տնակներ ունեցող տիկիներ, ինչպես օրինակ տիկին Օլինկան և տիկին Վառիմկան, որոնցից առաջինը գերադասում է մաղաշար թթու, իսկ երկրորդը՝ չոր թթու: Եվ նույնիսկ նրանք կարող էին վիճաբանել և մինչև անգամ կարող էին իրար ծանր խոսքեր ասել» (III, 480, 481):

Այսպես, մի դեպքում՝ Մթնածորյան կյանքի ծանր պայմաններում, ապրում է գեղեցկությունը, որը, սակայն, անտեսված ու զաված գեղեցկություն է, մի այլ դեպքում՝ քաղքենի միջավայրում, բացակայում է գեղեցկությունը: Սա հիմք է տալիս ննթադրելու, որ Բակունցը կնոջ՝ իր համակրած կնրպարը գտնում է Մթնածորի մեջ:

Ամփոփում

Բակունցի արձակում հայ կինը գերազանցապես կնրպարվում է որպես կրավորական մի գեղեցկություն, որը անխոս տանում է իրեն վիճակված կյանքի ծանրությունը, չկայացած նրջանկության դրաման, լաց լինում հոգու խորքում: Նրանք անտեսված, տրորված, գաված գեղեցկություններ են, և նրանց ողբերգության ծայրը նախ և առաջ գտնվում է ընդունված բարոյականության և կյանքի ծանր պայմանների մեջ: Բակունցի հերոսուհիները խորապես տալավորվում են նաև արտաքին ու ներքին գեղեցկություններով. ամոթխածությունը, նրբությունը, նվիրվածությունն ու անձնագոհությունը նրանց հոգեկան աշխարհի պարունակությունն են: Ռոնարի աղջիկը, Սոնան, Կաքավաբերդի կինը և Բակունցի մյուս կին կնրպարները լրացնում են դասական հայ կնոջ հմայքի խորությունը:

Резюме

Армянская женщина в прозе Бакуниа отличается своей притягательной красотой, которая безмолвна несет на себе тяжести своей судьбы, которые выпали на ее долю, драму не состоящегося счастья, и плачет в глубине души.

Эта красота кроется в их моральном облике и скорее всего находися в тяжелых жизненных условиях. Героини Бакуниа отличаются внутренней и внешней красотой. Стыдливость, верность и самопожертвование их внутреннее состояние. Девочка Хонар, Сона, женщина Какаваберда и другие героини Бакуниа дополняют классический образ армянской женщины.

Գրականություն

1. Ա. Բակունց, Երկերի գիտական հրատարակություն, I-IV հատոր (1976-1984, Ե., ԳԱ հրատ.): Այդ հրատարակությունից կատարվող հղումները նշվել են բնագրում՝ հոտմնական (հատորը) և արաբական (էջը) թվերով:

К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ ПРИЧИНАХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОШИБОК В РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ (НЕРУСИСТОВ) АРЦАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Н.Б.Осипян

Кафедра русского языка и литературы

Изучение стилистики – необходимое условие совершенствования умений употреблять единицы языка уместно, в соответствии с ситуацией речи. Уместность же речи – важнейший признак культуры речи. Характеризуя использование в речи тех или иных средств языка, стилистика стоит на страже правильного словоупотребления. И потому установление причин стилистических ошибок в речи и соответственно их устранение, выбор оптимального варианта выражения мысли приобретают важнейшее значение для современной лингводидактики.

В системе языковых средств слово играет важнейшую роль. Ведущую роль слова в системе языковых средств определяет его место в стилистике: слово является основной стилистической единицей.

Отсюда задачи преподавания стилистики в вузе состоят в том, чтобы помочь студентам через познание языковой теории овладеть практикой, способствовать повышению их стилистической культуры, научить их оценивать языковые факты, отбирать и сочетать языковые средства, учитывая содержание, ситуацию и сферу общения. Ценность стилистики в том, что она закладывает теоретические основы ряда прикладных наук – культуры речи, практической стилистики, методов редактирования, методики преподавания русского языка (проблемы развития речи), методики преподавания русского языка как иностранного.

В процессе обучения русскому языку, в ходе усвоения и практического пользования им студентами-филологами (нерусистами) АрГУ в их речи нередки нарушения стилистических норм, наряду, конечно, вообще с нарушением норм языка. Эти нарушения можно назвать стилистическими ошибками. Вот некоторые из них:

1. Каждый человек может исполнить свои мечты.
2. Альфред Нобель стал успешным бизнесменом и изобретателем.
3. Он посвятил много денег будущим изобретениям великих людей.
4. В Карабахе осенью бывает хороший пейзаж.
5. Мы очень обрадовались, когда узнали, что дают каникулы.
6. Сейчас, в послевоенные годы, родина моя окутана ужасом и страхом.
7. Никак не могу стереть с памяти все те слова, которые наполняли мою душу.

Вопрос об этих ошибках, их классификации и соотношении с другими ошибками в речи студентов является, как известно, одним из актуальных вопросов методики преподавания русского языка.

Проблема стилистической нормы тесно связана с проблемой соотношения культуры речи и стилистики. Эти обе самостоятельные научные дисциплины важны для методики обучения языку в определении, например, стилистических и иных речевых ошибок студентов.

На наш взгляд, в понятие стилистической нормы четкую и ясную систему вносит концепция Г.О.Винокура относительно двух ступеней ортологии: низшей, связанной лишь с правильностью речи, и высшей, смыкающейся со стилистикой. Очень уместно привести в связи с этим высказывание Г.О.Винокура о том, что стилистические нормы – цель и вершина речевой культуры.

Как показывает практика, одно из причин недостаточной культуры русской речи студентов-филологов (нерусистов) является нетребовательное отношение преподавателей к стилистическим ошибкам.

Причем очень часто к стилистическим относятся в вузовской практике все нарушения языково-речевых норм: лексических, фразеологических, словообразовательных, морфологических и синтаксических. Для этого необходимо глубокое сознание преподавателя разновидностей речевых ошибок, места среди них собственно стилистических и четкая классификация всех случаев нарушения норм. По мнению М.Н.Кожинной, все «речевые

ошибки», наиболее часто встречающиеся в письменной и устной речи учащихся и студентов, целесообразно подразделить прежде всего на нестилистические и собственно стилистические.

Собственно стилистическими ошибками окажутся случаи нарушения единства стиля, несоответствия употребленных форм, слов, конструкций избранной стилистической манере высказывания и задачам данной сферы коммуникации. Среди стилистических недочетов, встречающихся в речи студентов, можно выделить, пользуясь классификацией М.Н.Кожинной, следующие ступени стилистической грамотности и группы ошибок: 1) стилистические недочеты, связанные со слабым овладением ресурсами русского языка; 2) стилистические ошибки, обнаруживающие недостаточно развитое языково-стилистическое чутье.

Именно в последней ступени скрыта, как нам кажется, вторая причина стилистической неподготовленности студентов-филологов (нерусистов) АрГУ. Рассматривая сложную структуру чувства языка, психолог профессор Б.В.Беляев выделял в нем следующие компоненты: семантическое чутье, лексическое чутье, фонетическое чутье, грамматическое чутье и стилистическое чутье (чувство стиля), благодаря которым становится возможным практическое пользование языком. «Чувство стиля, или стилистическое чутье, заключается в том, что человек чувствует (не осознавая) особенности различных стилей построения речи», что обеспечивает правильное использование в речи богатых возможностей, представляемых современным русским языком. А этому способствуют речевая практика студентов и владение ими нормами языка. Наблюдения показывают, что чувство стиля возникает гораздо быстрее, если студенты располагают необходимыми теоретическими сведениями о языке и не только интуитивно, но и сознательно пользуются этими сведениями при наличии подходящих условий. Поэтому на продвинутом этапе в процессе обучения русскому языку большое место на практических занятиях должна занимать выработка умений сознательного использования правил и сознательного следования нормам. Это объясняется тем, что вследствие менее тщательной разработки «правил» нормативного употребления речевых единиц явления нормы зачастую остаются на практических занятиях вне поля зрения преподавателей, и студенты вынуждены овладевать нормами русской речи «стихийно», «интуитивно». Кроме того, как показывают наблюдения, на практических занятиях по русскому языку в национальных группах АрГУ, почти не реализуются ведущие принципы отбора дидактического языкового материала по стилистике. А ими, по мнению Л.П.Федоренко, являются принцип оценки выразительности речи и принцип развития чувства языка.

Способность чувствовать выразительные элементы (коннотации) фонетики, лексики, грамматики того или иного текста, как правило, зависит от развития эмоциональной сферы психики студентов, от их способности откликаться определенными эмоциональными состояниями на соответствующие языковые средства выразительности речи. Такова закономерность усвоения речи, из которой вытекает принцип оценки выразительности речи. С другой стороны, усвоение дидактического языкового материала, отобранного по этому принципу, способствует усвоению языка в его эстетической функции.

Реализация принципа выразительности речи требует соответствующего дидактического языкового материала для разъяснения студентам-филологам (нерусистам) понятия стилистики. Но, как известно, само понятие «стилистика» является сложным. Оно включает три класса понятий: стилистика языка; функциональная стилистика, или стилистика речи; стилистика художественной литературы.

Функциональная стилистика, или стилистика речи, знакомит студентов со стилями, т.е. разновидностями литературной речи, уместными в различных условиях общения. На практических занятиях при работе над текстами преподаватель показывает различия между стилями. На базе этих сведений и строятся занятия по стилистике языка по принципу развития языкового чутья, т.е. студенты усваивают практическим путем основные понятия функциональной стилистики.

На практических занятиях по русскому языку, как показывает практика, преимущественно используются разновидности текстов с простой стилистической структурой. Но крайне важно и необходимо познакомить студентов и с текстами сложной стилистической структуры: сложную структуру имеют, как правило, произведения художественной прозы, многие жанры публицистической литературы, например очерк, репортаж. Внимание студентов прежде всего обращается на назначение, функцию речи (цель высказывания):

- функцию общения выполняет разговорный стиль речи;
- функцию познания и сохранения знаний – научный стиль;
- функцию воздействия, управления поведением – публицистический стиль;
- функцию фиксации обстоятельств общественной жизни и людей – деловой стиль;
- функцию эстетическую – поэтический стиль речи.

Затем, студентам сообщаются лингвистические параметры разных функциональных стилей речи – в области фонетики, лексики, синтаксиса, построения текста.

Следующая причина, которая служит тормозом на пути повышения речевой культуры студентов и их стилистической подготовки – это, на наш взгляд, несколько меньшая требовательность преподавателей к лексико-семантическому анализу связанных текстов на практических занятиях. Особую роль анализ играет в обучении русскому языку на продвинутом этапе. Практика показывает, что такая работа со студентами позволяет совершенствовать конкретные формы и методы введения культуры слова в процессе обучения русскому языку нерусских. Однако лингвистическое комментирование как эффективный методический прием обучения нередко используется преподавателями АрГУ на занятиях по русскому языку спорадически и бессистемно.

Таким образом, мы назвали лишь некоторые причины, которые приводят к нарушению стилистических норм в русской речи студентов-филологов (нерусистов) АрГУ.

Ամփոփում

Սույն հոդվածում հեղինակը փորձ է անում որոշելու ռճաբանության տեղն ու նշանակությունը, որպես խոսքի կուլտուրայի զագաթնակետ՝ ոչ թուսական բանասեր-ուսանողներին թուսաց լեզուն սովորեցնելու ընթացքում:

Հեղինակը միաժամանակ հստակեցնում է «ռճաբանական նորմեր» և «ռճաբանական սխալներ» հասկացությունը: Իր դրույթներում նա հենվում է Մ.Ն.Կուլինայի առաջ քաշած տեսական սկզբունքներին:

Հոդվածում ուշադրություն է դարձվում այն պատճառների վերլուծությանը, որոնք առնչվում են ԱրԴՀ ոչ թուսական բանասեր ուսանողների ռճաբանական սխալներին՝ թուսական լեզվի ուսումնասիրության ընթացքում:

Резюме

В настоящей статье автором предпринимается попытка определить место и значимость стилистики как вершины речевой культуры при обучении русскому языку студентов-филологов (нерусистов).

Автор также вносит ясность в понятия “стилистическая норма” и “стилистические ошибки”. При этом она опирается на теоретические положения, выдвинутые М.Н.Кожиной.

И, наконец, статья содержит анализ причин, которые приводят к возникновению стилистических ошибок в русской речи студентов-филологов (нерусистов) АрГУ.

Լիտերատուրա

1. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М., 1983.
2. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М., 1965
3. Агабабян Г.М., Алавердян М.Э., Есалджанян Б.М., Тер-Акопова И.Г. Методика русского языка для армянской школы. Ереван, 1981 (ч.II).
4. Федоренко Л.П. Закономерности усвоения родной речи. М., 1984.
5. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. М., 2003.
6. Солганик Г.Я., Дроняева Т.С. Стилистика современного русского языка и культура речи. М., 2002.
7. Иконников С.Н. Стилистика в курсе русского языка. М., 1979.

„ГИДРОЦЕНТРАЛЬ” МАРИЭТТЫ ШАГИНЯН: ИСТОРИЯ И ФАКТЫ

И.Р.Адамян

Кафедра русского языка и литературы

Огромная популярность Мариэтты Сергеевны Шагинян связана с ее необыкновенной, бурлящей жизнью, ее необыкновенным умом, глубиной мысли. Это личность, беспрдельно преданная людям, обществу. Нет в ее жизни ни одного дня, прожитого „для себя”, „просто так”. Она создала первое эпическое произведение об огромном строительстве – роман „Гидроцентральный”, о строительстве первой гидроэлектростанции в Армении. С чего же началась ее работа?

В дореволюционный период творчества Мариэтты Шагинян не раз обращалась к теме Армении. В своих статьях („Армянское зодчество”, „Армяне” и др.) она скорбила о гибели древнейших памятников армянской культуры, писала о ее возрождении.

Шагинян изучала армянские народные сказки, выражала мечту увидеть армянский народ свободным и счастливым. Она писала очерки об экономике и культуре Армении, о строительстве, о росте быта в деревнях.

И все же вершиной творчества Шагинян об Армении является ее роман „Гидроцентральный”. Роман назван не „Мизингэс” (Дзорагэс), а „Гидроцентральный”, так как автор рассматривает создание Мизингэса как одно из звеньев строящейся ГЭС.

В конце 1927 года Шагинян едет в Армению как корреспондент газеты „Правда”. В это время в Дзорагэсе строили первую электростанцию в республике. Она поехала не просто так, а для участия в жизни стройки – от проекта и до пуска станции. Шагинян четыре года жила со строителями в бараках, где не было никаких условий, и сквозь щелки крыши виднелись звезды, спала в шинели, ездила на лошадях.

В 1930-1931 годах выходит в свет роман „Гидроцентральный”, роман о великом строительстве, о новых взаимоотношениях рабочих, трудовых людей.

Позднее Мариэтта Шагинян писала о тех днях и о романе: „Гидроцентральный” не только написанный мною роман, но и кусок прожитой жизни”¹.

Интересным является тот факт, что в 1927 году, во время очередной поездки Шагинян в Армению, она встречается там с Бельм. Это было как раз во время великого строительства Армении. Бельм пишет:

„Близ Ленинакана строят гидростанцию, мощен рост техникумов; вот он, Ленинкакан, запыленный, охваченный радостью стройки, как все; даже я заразился армянским строительным пафосом.

С Мариэттой Сергеевной повстречаешься:

- Как вы?

- Сыры коллективы разводят: в крестьянском хозяйстве огромнейший сдвиг”².

Реальность Армении всегда интересовала писательницу. Говоря о своих произведениях на армянскую тему, Шагинян как-то отметила:

„Я хочу, чтоб каждый армянин, где бы он ни был, прочитав эту книгу („Гидроцентральный”), пожелал бы посетить Армению, дышать ее воздухом, почувствовать под ногами ее землю. Если моей книге удастся так взволновать сердце армянина, я буду считать, что не зря прожила жизнь”³.

Работа Мариэтты Сергеевны была настолько огромна, что она удостоилась высокой награды правительства Армении – звезды Героя Труда и медали Государственной премии.

В основе сюжета книги лежит не только строительство Мизингэса, здесь рассматриваются тонкие сложные отношения, завязывающиеся между героями.

Главной целью своего романа Шагинян считала необходимость показать Гидроцентральный „со всех сторон”, и ей это удалось. „Конец должен быть сильнее начала”⁴, – писала она.

В романе дан жизненный конфликт между сторонниками старого подхода к строительству и нового, творческого отношения к жизни.

Герои романа, поначалу вовлеченные в события силой обстоятельств, затем включаются в действия по собственной воле, выражая свое мнение.

Так, бывший слесарь, а потом вузовец, практикант Фокин появляется в романе, когда над Мизингэсом нависает беда. Даже такое простое дело, как приготовление бетона, доставляет ему истинное наслаждение. Когда потом стало известно, что по геологическим условиям плотину ставить невозможно, Фокину трудно было с этим смириться, он негодует: почему экспертизу не провели вовремя? Неужели и завтра дети и женщины будут таскать воду вручную по горному склону?

С Фокиным согласен другой герой, Рьжкий, который считает, что нельзя забывать о живых людях, надо „мыслить их с землей”.

Одна из лучших сцен романа, правдиво выражающая идею творческого труда – сцена в гостинице: больной и усталый главный инженер, не добившись приема у врача, возвращается в свой номер и до поздней ночи работает над проектом Мизингеса.

И вот перед нами возникает картина будущего: электроэнергия осветит города и села, заработают фабрики, заводы, с водой не будет проблем.

Несмотря на трудности, возникаемые в романе, он пронизан оптимизмом.

Перелом на Мизангесе создавала в конечном счете нравственная позиция строителей.

Композиция „Гидроцентрали“ задана не столько движением характеров, сколько разворотом событий, основа которых – борьба за преобразование жизни, и она соответствовала нарастающим этапам борьбы коллектива строителей за Гидроцентральный.

В романе большую роль играет пейзаж – армянские горы, реки, леса, описывается Лори-Бамбакское ущелье в главе „Гидроцентральный“, река Мизинка. Посредством пейзажа раскрывается душевное состояние героев. Так, чувство грусти и одиночества, которое испытывает Рыжий, сопровождается описанием ночного пейзажа. А описывая любовь Рыжего и Марджан, Шагинян пишет о живописных картинах весны. Характерным является то, что пейзаж так же изображен в движении, в развитии, как и сами герои романа.

Гидроцентрали, о которой, казалось бы, судя по заглавию книги, идет речь, в романе еще нет. Есть развернутый образ начала строительства, тем не менее, читая последнюю страницу, мы создаем внутреннюю завершенность романа. Гидроцентральный, которая будет, – символ новой жизни.

Глубокие изменения перетерпели люди, строители Дзорагеса. „Люди, воплотившие в романе, – вспоминала Шагинян в автобиографии, – были обобщенным отражением живых, дорогих мне, ставших так знакомыми людьми“.⁴

Шагинян писала: „Целью „Гидроцентрали“ было показать труд... Таким заразительным, чтобы у каждого человека зачесались ладони, и ему самому захотелось поработать“.⁵

После окончания романа Шагинян не порывает связь со стройкой Дзорагеса; она помогает добывать для стройки оборудование.

Роман „Гидроцентральный“ по достоинству был оценен современниками как произведение, отобразившее целую эпоху – начало строительства. Роман был переведен на европейские языки, также на армянский, азербайджанский, еврейский языки. Таким образом, благодаря Мариэтте Шагинян, мир еще раз познал глубину души армянского народа, узнал об истории Армении, но не страдающей, а строящейся, Армении, пробудившейся к новой жизни.

Сегодня роман очень актуален, ибо можно считать его примером для нашего народа, чтобы, несмотря ни на что, продолжать жить, создавать и строить свое будущее.

Ամփոփում

Սույն հոդվածում կոնկրետ նյութի վրա տրված է Մարիետտա Շահինյանի «Հիդրոցենտրալ» վեպի ստեղծման պատմությունը, ցույց է տրված վեպի ստեղծման նպատակը, որն է պատմել այլ նրկաների ժողովրդին Հայաստանի ծաղկման մասին սովետական դարաշրջանում, ցույց տալ աշխատող մարդկանց նոր հարաբերությունները։ Առանձնապես նշվում է Շահինյանի կատարած հսկա աշխատանքը նրա հավատը հայ ժողովրդի նկատմամբ, դեպի ժողովրդի լուսավոր ապագան։

Հոդվածը պարունակում է հարուստ նյութ շինարարական Հայաստանի պատմությունից, փնտ և աշխատանքի հայ ժողովրդի մասին։

Մենք ամփոփել ենք տվյալները վեպի ստեղծման պատմության վերաբերյալ և տվել մեր գնահատականը Մարիետտա Շահինյանի ստեղծագործությանը։

Резюме

В настоящей статье на конкретном материале дана история создания романа Мариэтты Шагинян "Гидроцентральный", показана цель создания романа, а именно: рассказать народам других стран о процветании Армении в советскую эпоху; показать новые взаимоотношения людей труда-строителей. Особо выделяется труд самой Шагинян и ее вера в армянский народ, в его светлое будущее.

Статья содержит богатый материал об истории строящейся Армении тех лет, о сильном трудовом армянском народе. Здесь мы обобщили данные об истории создания романа и дали свою оценку творчеству Мариэтты Шагинян.

Լիտերատուրա

1. А.Маргарян. Мариэтта Шагинян. Творческий путь 3., 1956, с. 154
2. А.Бельй, Армения, 3., "Наири", 1997, с. 109.
3. С. В. Лайне. Мариэтта Шагинян. М., 1988, с. 64.
4. Творчество Мариэтты Шагинян. Сборник статей. Л., "Художественная литература", 1980, с. 245.
5. Հիշարժան տարեգրություն. Ե., 1988, է.2

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОБЛЕМНОЙ СИТУАЦИИ КАК ОДНА ИЗ ФОРМ ВВЕДЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО МАТЕРИАЛА НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Н.Ю.Маркарян

Кафедра русского языка и литературы

Формирование умения производить и понимать тексты на русском языке как в устной, так и в письменной форме определяет практическую необходимость владения грамматикой. Это означает прежде всего, что грамматику русского языка студенты национальных групп изучают для практического применения, т.е. для того, чтобы строить и понимать русскую речь.

О преподавании грамматики Ф. Фортунатов писал: "... необходимо вести преподавание русской грамматики в школах так, чтобы учащиеся находили практическое применение получаемых сведений" (Труды I съезда преподавателей в военных учебных заведениях. СПб. 1904). Следовательно, цель обучения грамматике русского языка – научить правильно согласовывать слова, ставить управляемое слово в нужном падеже, строить как простые, так и сложные предложения, выражать свои мысли достаточно понятно, пользуясь при этом теми конструкциями, которые характерны для устно-разговорной речи.

Как показывает практика, требуется большая работа, чтобы сделать обиходно-разговорную речь студентов правильной, грамотной, выразительной и эмоциональной.

Работу по обогащению грамматического строя речи студентов целесообразно начинать уже с первых практических занятий по русскому языку, где изучаются основные языковые единицы (слово, словосформа, словосочетание, предложение).

Использование проблемной ситуации – одна из форм введения языкового материала на практических занятиях по русскому языку, в ходе решения которой резко возрастает познавательная активность обучающихся. Проблемная ситуация, атмосфера исследовательского поиска обеспечивает устойчивый интерес обучающихся к изучению неисчерпаемых богатств русского языка. В частности, занятия по морфологии дают богатейший материал для активной познавательной работы обучающихся, для развития их мышления. Занятия по указанной теме гораздо более эффективны, если студенты поставлены перед необходимостью самостоятельно открыть основные принципы классификации частей речи. После этапа повторения частей речи преподаватель предлагает поиграть в игру "Я задумал слово". Порядок этой игры следующий: ведущий задумывает слово, а играющие, задавая определенные вопросы, должны отгадать, слово какой части речи задумано ведущим. Первоначально преподаватель не направляет студентов, они либо задают вопросы бессистемно, либо вообще затрудняются сформулировать вопрос. Педагог делает это сознательно, ему важно подвести обучающихся к первому выводу; для успешной игры необходимо научиться правильно задавать вопросы. По мере овладения игрой условия изменяются: количество вопросов должно быть не более трех. Это заставляет учащихся искать наиболее рациональные пути к решению задач. После этого преподаватель предлагает составить таблицу, которая поможет правильно ориентироваться в игре. Важно, чтобы педагог не просто предложил готовую таблицу, а организовал работу обучающихся таким образом, чтобы она была для них максимально самостоятельной, творческой. С этой целью педагог оформляет на доске только левую часть таблицы (перечень частей речи) и заголовок правой части (изменяются по: падежам, числам, родам, временам, лицам).

части речи	изменяются по:				
	падежам	числам	родам	временам	лицам
существительное	+	+	+		
прилагательное	+	+	+		
местоимение	+	+	+		
глагол		+	+	+	+
причастие	+	+	+	+	
деепричастие					
числительное					
наречие					
предлог					
союз					
частица					
междометие					

Все остальное заполняется обучающимися в ходе диалога преподавателя с аудиторией. В этот момент игры студенты с помощью преподавателя систематизируют признаки частей речи, известные им возможности изменения приведенных частей речи, вспоминают, что части речи делятся на самостоятельные и служебные. Устойчивый интерес к этой игре позволяет использовать ее и на следующих занятиях, где преподаватель может назвать и все остальные части речи в русском языке, тем самым усложняя игру, в процессе которой указанная таблица расширяется и дополняется.

Приступая к анализу слова *читающих*, выясняется, что это слово изменяется по родам, числам, падежам (т.е. похоже на прилагательное), но при этом имеет и признаки времени (сходство с глаголом). В процессе игры студенты открывают для себя новую, особую форму или новую часть речи, узнают, как она называется, вносят новые данные в таблицу, тем самым, усложняя игру и, главное, расширяя и углубляя свои знания о системе частей речи в русском языке.

Таблица сделана для того, чтобы обучающиеся наглядно усвоили грамматическую оппозицию "самостоятельные части речи – служебные части речи", увидели противопоставленность служебных частей речи самостоятельным по всем морфологическим признакам. Она помогает видеть самые важные признаки частей речи, такие, которые отличают их друг от друга. В грамматических таблицах для национальной аудитории важно представить суть языковых явлений, облегчающих выяснение и усвоение трудных для обучающихся закономерностей русского языка, применение их в практике русской речи. Грамматические таблицы целесообразно использовать при обучении, например, согласованию прилагательных, местоимений, порядковых числительных, причастий с существительными, изменению частей речи, видам глаголов, многим предлогам, порядку слов в предложении и т.д.

Так, например, существительные, которые студенты часто употребляют в речи, в предложном падеже оканчиваются на -у (лес, сад, бой, угол, шкаф). Употребление этих существительных в предложном падеже обучающиеся овладевают в лексическом порядке. Для этого им предлагается составить предложения с этими существительными.

Например: составьте предложения по таблице.

ребята	были	в лесу
туристы	гуляли	
дети	лежали	в саду
мы	собирали цветы	
документы	играли	в шкафу

Составляя предложения по таким таблицам, студенты практически усваивают форму названных выше слов в предложном падеже.

Таким образом, в процессе игры обучающиеся усваивают морфологические признаки частей речи, причем усваивают их не перечислительно, а в системе, учатся выделять главные, отличительные признаки частей речи, овладевают принципами классификации частей речи в СРЯ. В условиях напряженной умственной работы стимулируется и речевая деятельность студентов, вырабатывается умение четко ориентироваться в частях речи, которое, при условии прочной взаимосвязанности ранее полученных знаний, умений, навыков само в последствии превращается в устойчивый навык.

Грамматические игры такого типа позволяют укрепить внутрипредметные связи между различными подсистемами языка, способствуют совершенствованию грамматических умений и навыков, развитию логического мышления обучающихся.

Так, незаметно, в ходе интересной игры, студенты убеждаются в практической полезности точных формулировок, в необходимости системного подхода к анализу языковых явлений, что значительно облегчает студентам непростой путь к грамматическим обобщениям.

После того, как выведено понятие "морфологическое значение" слова, выясняется, какие значения являются морфологическими и как они обнаруживаются в слове. Раскрыть морфологические значения в окончании помогает анализ искусственных предложений по типу "глокой куздры", придуманной Л. В. Щербой.

-Соктамки ла нек зявая г рдина. (Наступила прекрасная пора. Приехала дальняя родственница)*

-Б тьяки досяпывают в клямсе. (Мальчики играют в зале. Профессионалы выступают в финале).

-Д с ромкает г рдин ю шалю. (Лес поет колыбельную песню. Учитель рассказывает интересную историю).

Начинается анализ каждого слова. С помощью преподавателя выясняется, что в первом предложении говорится о том, что какое-то существо или явление женского рода в прошлом что-то сделало. Действующее лицо женского рода узнали по окончанию. Так же анализируются другие слова предложения. Делается вывод о том, что смысл его помогли понять окончания слов. Учащиеся выделяют в слове "гурдина" окончание, определяют, что в окончании существительного заключены морфологические значения рода, числа, падежа.

Для обогащения грамматического строя речи целесообразно также выполнять упражнения на восстановление семантико-синтаксических связей.

Первые такие упражнения надо выполнить вместе со студентами, чтобы они не испугались нового для них вида деятельности и поняли, что от них требуется. Они должны увидеть, что перед ними испорченный текст из коротеньких почти бессвязных предложений, который можно сделать хорошим, восстановить. Нужно предложить последовательность действий, пусть студенты решат, между какими простыми предложениями уместнее всего по смыслу данный союз, впишут его карандашом прямо в текст и тут же зачеркнут его в списке, который приводится в задании. Прочитав текст со вставленными союзами, легко увидеть неоправданные повторы и опустить (зачеркнуть) лишние слова.

Научить правильно употреблять глагольные формы важно, но недостаточно для того, чтобы текст получился точным и красивым. Снова могут возникнуть повторы - уже не слов, а конструкций, например текст может оказаться перегруженным причастными оборотами. Тут надо напомнить студентам о синтаксической синонимии. Точно так же, чтобы избежать деепричастных оборотов- обстоятельств времени - в начале предложений, стоит вместо них иногда использовать придаточные времени.

По мере изучения различных синтаксических конструкций возможности улучшения текстов расширяются.

Образцы упражнений.

Задание: уберите повторы и однообразие синтаксических конструкций, используя указанные средства связи и конструкции:

а) сложные предложения (но, и, как, а), однородные члены, причастный оборот.

б) сложные предложения, однородные члены, деепричастие. В скобках указано, сколько предложений должно получиться.

а) Б тылка выстр...л...ла, но не(гр бо), а тоненько, пр го, деликатно. Гр бо стр...лял квас. Тот(час) прозрачная вода зак...пела. Из горлышка пош...л легкий дымок. Дымок действительно распр...стр...нил нежнейший аромат наст...ящ...й ф...алк...(2пр.)

б) Гаврик ост...рожно взял об...ими р ками, как др...гоцен...ость, холодный, к...п чий стакан. Гаврик стал пить. Гаврик ч вствовал, как п...х чий газ бьет через горло в нос(1пр.)

Ответ.

а) Б тылка выстрелила, но не гр бо, как стрелял квас, а тоненько, пр го, деликатно. И тотчас прозрачная вода закипела, а из горлышка пошел легкий дымок, действительно распространивший нежнейший аромат настоящей фиалки.

б) Гаврик осторожно взял обеими р ками, как драгоценность, холодный кип чий стакан и стал пить, ч вств я, как пах чий газ бьет через горло в нос.

Комплекс заданий по конструированию грамматических форм включает в себя, на наш взгляд, также упражнения на образование слов в одной или нескольких формах, дописывание окончаний, запись словами или чтение вслух цифровых выражений и др. Например:

1. Образуйте деепричастия от глаголов: воевать, стремиться, начать, покрасить, вр чить, приготовить, ждать.

В каких случаях образование невозможно?

2. Допишите окончания существительных: *простын...*, *жизн...*, *постел...*, *пианин...*; прилагательных: *картофельн...* *погре*, *горяч...* кофе, *вк сн...* какао, *гр зов...* такси; глаголов прошедшего времени: *мышь побегал...*, кофе *вскипел...*, висел *толь*.

Таким образом, с помощью дидактического материала, насыщенного "трудными" формами, мы приучаем учащихся обнаруживать такие случаи в тексте, видеть, какие затруднения имеются в употреблении анализируемых форм. Такое отыскивание трудных грамматических форм закрепляет в их памяти нормативное словоупотребление. Этим облегчается и выполнение студентами заданий по выбору правильной формы, когда из двух, а иногда даже трех следует выбрать одну-верную. В случае сомнений студенты обращаются к справочной литературе.

Задание.

1. Выберите правильную форму, обоснуйте решение.

Вк сные торт(а,ы); старые (пальто, пальта, польта); (их, ихняя) книга; в течение(полтора, полтора) с ток; (клали, ложжили) вещи; (одел, надел) шапк ; (одевает, надевает) малыша; яичн(ая, ый) шамп нь.

Подобные задания подготавливают студентов к корректировочным упражнениям, т.е. такому виду работы, которая формирует у обучающихся навыки нахождения "неправильностей" и их мотивированного исправления. Студенты выполняют упражнения с элементами правки. Задания-правки, носящие "профилактический" характер, направлены на предупреждение грамматических ошибок.

Задания.

1. Исправьте ошибки в образовании форм сравнительной степени прилагательных:

1) *Старший брат более сильнее меня.* 2) *Река здесь намного ширше.* 3) *Сегодня спектакль более х дший.* 4) *Этот б кет более л чий, чем остальные.* 5) *Комната стала чистее и светлее.*

2. Какие правила образования причастий нарушены? Запишите слова в исправленном виде.

Сгорелая биржа, загнанный конь, опис емые события, решающая битва, порватая р баха, боровшие дети, вспаханое поле.

3. Найдите ненормативные образования форм существительных. Запишите слова в исправленном виде. Объясните исправление.

В черниле, из окоп, несколько к рей, новый т фель, массовые героизмы, мальчонка, вк сные торта, армянины, вк сная апельсина, один армян.

Эти упражнения могут быть рекомендованы и для коллективного выполнения, и для индивидуального, так как предполагают исправление наиболее типичных ошибок обучающихся.

Некоторые упражнения-правки связаны с выработкой умения классифицировать ошибки. Классификация грамматических и речевых ошибок дает преподавателю возможность наглядно, достоверно представить картину овладения навыком правильного образования и употребления слов и их форм, словосочетаний, предложений и в соответствии с этим правильно организовывать работу по их предупреждению. Исправление ошибок и правильная их классификация помогают студентам установить, какие лексические, грамматические, орфографические нормы нарушены, т.е. не усвоены.

В процессе обучения русскому языку грамматическая теория сообщается в минимальном объеме. Несмотря на это, студенты должны уметь действовать со словом, его формами. Поэтому нашей важнейшей задачей является обучение студентов умению грамотно и связно передавать свои мысли как в устной, так и в письменной форме. Для студентов национальной аудитории возрастает ценность русской грамматики при понимании русских текстов, так как именно грамматика позволяет ему легче отождествлять сходные грамматические явления, а следовательно, и лучше раскрывать воплощенные в грамматике связи между словами и фактами действительности.

Ամփոփում

Հոդվածում քննարկվում է լեզվի ուսուցման հիմնախնդիրներից մեկը՝ ռուսաց լեզվի գործնական պարապմունքներին պրոբլեմային իրավիճակների օգտագործումը՝ որպես լեզվական նյութի մատուցման ձև: Նման դեպքերում կտրուկ աճում է սովորողների ճանաչողական ազդեցությունը, հետազոտական փնտրտուքը ապահովում է կայուն հետաքրքրություն ռուսաց լեզվի ուսումնասիրության նկատմամբ:

Հեղինակն առաջարկում է պրոբլեմային իրավիճակներ ստեղծելու ուղիներ ու մեթոդներ տարբեր վարժությունների, առաջադրանքների, քերականական խաղերի և աղյուսակների միջոցով:

Резюме

В данной статье автор рассматривает одну из проблем лингводидактики: использование проблемной ситуации как одна из форм введения языкового материала на практических занятиях по русскому языку. В ходе исследования проблемы автор приходит к важному методическому выводу о том, что использование проблемной ситуации - одна из форм введения языкового материала на практических занятиях по русскому языку, в ходе решения которой резко возрастает познавательная активность обучающихся, кроме того использование проблемной ситуации, создание на практических занятиях атмосферы исследовательского поиска обеспечивает интерес обучающихся к изучению русского языка.

Автор также предлагает пути и методы создания проблемной ситуации посредством выполнения различных упражнений, заданий, проведения грамматических игр и путем применения различных грамматических таблиц.

Լիտերատուրա

1. Бакеева Н.З., Даунене З.П. "Методика преподавания русского языка в национальной школе". Ленинград, 1981 г.
2. Быстрова Е.А. "Практическая методика обучения русскому языку в средних и старших классах". Ленинград, 1988 г.
3. Галлигер И.В. и Львова С.И. "Работа над умениями и навыками по русскому языку в 4-8 классах". Москва, 1988 г.
4. Есаджян Б. М., Байбуртян Н. А., Корнейчук С. И. "Методика русского языка для армянской школы" I ч., "Луйс", Ереван, 1974 г.
5. Скорнякова М.Ф. "Работа над грамматической формой слова в аспекте развития речи" М., Просвещение, 1980 г.
6. Татарченко Ю.В. "Занимательность как средство формирования умений и навыков на вводных уроках по морфологии в 4-х классах". М., 1988 г.

Արցախի պետական համալսարան

Գիտական տեղեկագիր

2 (9)

2004

Ученые записки

Համակարգչային շարվածքը և խմբագրումը՝
Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչության

Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչություն
Ստեփանակերտ, Մ.Գոշի փ. 5
Издательство Арцахского госуниверситета
Степанакерт, ул. М.Госа, 5